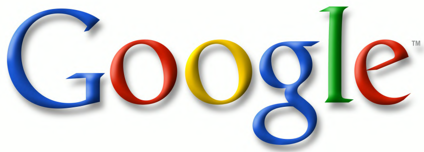
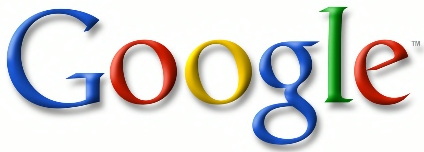

HUGO DE GROOT

ALS VERDEDIGER DES CHRISTENDOMS

BESCHOUWD.

EENE LITTERARISCH-APOLOGETISCHE PROEVE

DOOR

Dr. T. C. L. WIJNMALEN.

UTRECHT,
W. F. DANNENFELSER.
1869.

Van den Schrijver

aan den Wel Edel Geb. Heere
Alph. Willems
J. L. Uz.

als blijk van hoogachting
aangeboden.

HUGO DE GROOT

ALS VERDEDIGER DES CHRISTENDOMS

BESCHOUWD.

HUGO DE GROOT

ALS VERDEDIGER DES CHRISTENDOMS

BESCHOUWD.

EENE LITTERARISCH-APOLOGETISCHE PROEVE

DOOR

DR. T. C. L. WIJNMALEN.

UTRECHT,
W. F. DANNENFELSER.
1869.

DER NAGEDACHTENIS

VAN

MIJNEN GELIEFDEN BROEDER

IN DANKBARE LIEFDE EN VEREERING

GEWIJD.

Ἕτοιμοι δὲ ἀεὶ πρὸς ἀπολογίαν παντὶ τῷ αἰτοῦντι ὑμᾶς λόγον περὶ τῆς ἐν ὑμῖν ἐλπίδος, μετὰ πραΰτητος καὶ φόβου· συνείδησιν ἔχοντες ἀγαθήν.

1 PETR. III : 15, 16.

VOORBERICHT.

Ik heb niet veel vooraf te zeggen.

Wat mij tot het leveren dezer litterarisch-apologetische proeve bewoog, waarom ik mij tot geen anderen Apologeet, maar juist tot de Groot aangetrokken gevoelde, langs welken weg ik meende tot eene billijke waardeering van zijn „Bewijs van den waren godsdienst" te kunnen geraken — een en ander zal de lezer in de „Inleiding" opgelost vinden. Na hetgeen ik daar gezegd heb, geloof ik niet noodig te hebben, deze proeve hier nader te karakteriseeren of de uitgave daarvan te motiveeren.

Het boek moge voor zich zelf spreken. De moeite, daaraan besteed, zou meer dan beloond zijn, zoo deze en gene zich er door opgewekt mocht gevoelen om het geschrift van de Groot zelf ter hand te nemen en daaraan zijne belangstellende aandacht te wijden. De kennisneming daarvan zal hem niet berouwen. Integendeel, wij durven voorspellen, dat hij zich verblijden zal over de uren van verkwikking en geloofsversterking, die de geestelijke omgang met den in zijn tijd miskenden en veelszins verongelijkten Landgenoot en de lezing van een zijner uitnemendste werken hem verschaffen zullen.

Bij de uitgave dezer proeve mag ik niet nalaten tevens eene oude schuld af te doen door mijn oprechten dank te betuigen aan hen, die mij hunne gedachten over mijne beschouwing van Pascal hebben medegedeeld, en deze aan eene welwillende critiek hebben onderworpen.

Allereerst zij den Schrijver in het Weekblad „de Heraut" van 7 *Juli* 1865 *dank gezegd voor de wijze, waarop hij zich over mijn arbeid heeft willen uitlaten. Alleenlijk meende hij protest te moeten aanteekenen tegen de door mij op bl.* 296 *uitgesproken stelling, dat „het recht van de zoogenaamde moderne theologen om in de Nederlandsche Hervormde Kerk werkzaam te blijven, in den tegenwoordigen reglementairen toestand dier Kerk onmogelijk op zoo onwedersprekelijke gronden kan betwist worden, dat zij rechtens genoodzaakt zouden zijn die Kerk te verlaten". De schrijver houde het mij ten goede, dat zijne bestrijding mij niet volkomen overtuigd heeft. Het zal hem toch, naar ik mij vlei, wel niet ontgaan zijn, dat mijne stelling de zaak uitsluitend van het standpunt van het hedendaagsch kerkrecht bespreekt. Over het verschil van opvatting en toepassing der ten deze geldige rechtsbeginselen is het echter hier de plaats niet verder te handelen.*

Erkentelijk ben ik voorts den hooggeachten Schrijvers der artikelen in het „Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage" van 30 *Augustus* 1865, *n°.* 204, *en in het Tijdschrift „De Vereeniging: Christelijke Stemmen" IV. Octoberaflev.* 1865. *blz.* 259—263. *Hunne welwillende aankondiging en beoordeeling mijner meergemelde Proeve heeft mij evenzeer verrast als gevleid, zoomede ook de heusche vermelding daarvan door den geleerden Schrijver van de „Blikken in de Openbaring" III dl. blz.* 115. *Ook de Anonymus (waarom toch niet met open vizier opgetreden?) in de „Godgeleerde Bijdragen" van* 1865, *bl.* 1021 *en*

de geëerde Schrijver in „de Gids" van Januari 1868 *mogen zich overtuigd houden, dat ik met belangstelling kennis genomen heb van hunne recensiën, die ik, wat haar inhoud en toon betreft, naar waarde heb geschat.*

Met nauwgezetheid heb ik mede de uitvoerige, deels bittere, deels vleiende critiek overwogen van den Waalschen Predikant M. A. Perk, in de Vad. Letteroefeningen van Mei 1866. *De eerwaarde Schrijver ontvange mijn dank voor de mededeeling zijner bedenkingen en opmerkingen waarvan ik er mij ten nutte heb gemaakt, terwijl ik hem erkentelijk ben voor zijne goede gedachte omtrent mijn geschrift, waar hij bij de beoordeeling daarvan zich op mijn standpunt plaatst, zoomede voor den wensch, aan het slot zijner recensie uitgesproken, om mij nog meermalen op het terrein van historisch-litterarischen arbeid te mogen ontmoeten. Mocht ik door de uitgave dezer nieuwe proeve aan dien wensch gehoor geven, ik heb evenwel geene vrijheid gevonden om zijn zoo welgemeenden raad op te volgen, van mij daarbij „los te maken van de banden der traditie en het autoriteits-geloof". Terecht is nog onlangs herinnerd, dat het „eene jammerlijke miskenning is van den geest van het Protestantisme, wanneer men tegen álle onderwerping, ook aan welgestaafd gezag zich verzet. De aard der zaak en de ervaring bewijzen om strijd, dat de mensch wel de autoriteit, waaronder hij zich buigt, verplaatsen, maar onmogelijk op den duur zich van álle autoriteit kan ontslaan* [1])."

Ten slotte breng ik ook mijnen dank aan de Redactie van den „Allgemeinen literarischen Anzeiger für das Evangelische Deutschland" voor hare critiek, in jaargang 1868,

---

[1]) Vgl. Prof. J. J. VAN OOSTERZEE, *Reformatie en Revolutie.* Utrecht. Kemink en Zoon. 1868.

N°. 7 u. 8, S. 554, waarmede ik onlangs mocht kennis maken. Heeft zij mij ter eenre zijde verrast, ter andere verheugt het mij, daaruit te mogen ontwaren, dat men in Duitschland nog steeds het voorbeeld van Kleuker, van Albrecht von Haller, van Neander en Twesten, van Tholuck, Weingarten en Merschmann wil volgen, door telkens de belangstellende opmerkzaamheid der gemeente op Pascal te vestigen. Ongetwijfeld zal de stem van dezen „Wijze voor alle eeuwen" gelijk als die van het „Delftsch Orakel" steeds in alle harten, die de waarheid in oprechtheid zoeken, luiden weerklank vinden, en hen er bij vernieuwing van overtuigen, dat de waarheid niet veroudert, alleen hare bestrijding, ook waar ze voor een tijd „modern" wordt genoemd.

LEIDEN.
1868.

T. C. L. W.

INHOUD.

INLEIDING.

Göthe zegt ergens zeer juist: „Das eigentliche, einzige und tiefste Thema der Welt- und Menschengeschichte, dem alle übrigen untergeordnet sind, bleibt der Conflict des Unglaubens und Glaubens [1])."

Deze strijd — niemand zal het ontkennen — heeft in onzen tijd eene ontzettende hoogte bereikt. De namen van een Strauss, een Renan, een Schenkel, om van andere, ook van onze vaderlandsche Godgeleerden maar te zwijgen, zijn genoeg om dit te bewijzen. Schier van alle zijden komt de geest des twijfels op, en waait de koude adem des ongeloofs ons tegen; met verbazende snelheid zien wij velen door den stroom der ontkenning medegesleept, en reeds een groot aantal mannen van wetenschap en talent heeft zich voor de dusgenaamde moderne richting verklaard, waaronder niet weinigen, die hunne denkbeelden op uitnemende wijze weten te populariseeren. Een glimlachje speelt er soms om veler lippen, waar men er

---

[1]) GÖTHE'S *Westöstlicher Divan*, *Werke*, gr. 8⁰. uitg. IV, S. 403.

nog steeds roem op draagt zich aan de zijde der rechtzinnigen of antieken te scharen; men haalt nog wel niet medelijdend de schouders voor dezulken op, maar vaak beweert men toch met eenige voornaamheid, dat zij niet meer „op de hoogte des tijds" zijn, of men geeft het „een schrander en welmeenend Godgeleerde" [1]) volmondig toe, waar hij beweert, dat „de strijd tusschen de orthodoxie en hare tegenstanders in den grond slechts een strijd is tusschen hen, die onwetend zijn en hen die weten." En helaas! wellicht bevreesd om het verwijt van onwetenschappelijkheid of onkunde zich op den hals te halen, haasten zich zelfs sommigen van de dusgenaamde antieke richting om te verzekeren, dat zij het met hare warmste woordvoerders niet zoo geheel eens en met hare tegenstanders niet zoo geheel oneens zijn, als wisten zij niet, dat zij daardoor een schitterend bewijs geven van de overmacht, die de met hunne beginselen strijdige theoriën beginnen uit te oefenen. In stede van een dam op te werpen tegen den machtigen invloed van den Tijdgeest, treedt men in den dienst van stelselmatige Twijfelzucht, en toont men het snoeimes der critiek beter te kunnen hanteeren dan het schild des geloofs. Middelerwijl klimt de nood der tijden met den dag. Wat vroeger slechts in stilte, al fluisterend uitgesproken, alleen in het studeervertrek van den geleerde of in de scholen der wijsgeeren vernomen werd, is thans gemeen goed geworden, en luide weêrklinkt het van Christelijke kansels en godgeleerde katheders. Men ontziet zich soms zelfs niet om de

---

[1]) EDMOND SCHERER. Zie zijne beoordeeling van *de godsdienstige overdenkingen van Guizot* in *le Temps*, 24 Juli 1866, vertaald door J. H. MARONIER, *Biblioth. v. Moderne Theol.* dl. IX, bl. 477 en vlg.

schendende hand te slaan aan het geloof in den driemaal heiligen God, of natuur en God te vereenzelvigen, hoewel men daarvan niet hooren wil, tenzij dan met eene onwaarachtige restrictie, „met een plechtig mits.” „Niet de ons omringende werkelijkheid”, zoo roept men ons somwijlen met een talentvol schrijver toe [1]), „niet ons denken, alleen onze verbeelding doet ons aan God gelooven”; het wordt den modernen theologen zelfs verweten, dat „al hetgeen zij ons van hun redelijken godsdienst verhalen woordenspel of grootspraak is”; een verwijt, dat een hunner uitnemendste leiders stellig niet kan ontgaan, waar hij eerst verklaart, dat de moderne theologie de natuur beschouwt „als de werking van het éene absolute, zich zelf bewuste en dus persoonlijke wezen, dat wij God noemen,” en er straks op laat volgen, dat „voor de moderne theologie de natuur niet maar een kunstwerk, maar de kunstenaar zelf is” [2]).

Gelukkig zijn die stemmen nog steeds als die eens

---

[1]) CD. BUSKEN HUET, *Ongevraagd Advies.* Haarlem, 1866, bl. 81, 82.

[2]) „Hoe nu?” vraagt Dr. A. PIERSON terecht naar aanleiding dier woorden van den hoogl. J. H. SCHOLTEN (*Tijdspiegel*, Afl. Juni, 1867, bl. 613.) „Hoe nu? „werking” of „kunstenaar?” Kunstenaar, moet het antwoord luiden. Op Scholten's standpunt is het volkomen onverschillig, of men van „natuur” of van „God” spreekt. Ja, zegt hij, mits men niet bedoele „God te supprimeeren.” Dus A=B. Onverschillig derhalve of ik van A of van B spreke, ja, mits ik B zeggende A niet bedoele te supprimeeren. Deze restrictie, dat „mits” is ten hoogste onwaarachtig. „De natuur,” zegt Scholten, „is de kunstenaar zelf.” Duidelijker kan het niet. Maar het hooge woord moet er uit — tracht dan de gemeente geen zand in de oogen te strooien, met uw „mits,” dat is, door den schijn aan te nemen, alsof gij geneigd waart, hoe zal ik het noemen? naast, behalve, onder, boven de natuur nog een bijzonderen God aan te nemen. Als Scholten van God en ik van natuur spreek, bedoelen wij volmaakt hetzelfde. Heb ik daarom „een afkeer van den

roependen in de woestijn. Nog vrij algemeen wordt verzaking van het geloof in God als eene verkrachting onzer eigene natuur beschouwd. Des te stouter daarentegen wordt telkens de hoogste openbaring, ons door God in Christus geschonken, aangerand en bestreden. Onophoudelijk blijft men zijne pijlen op het eeuwenoude Christendom richten, en tracht men deszelfs grondslagen te ondermijnen. Van tijd tot tijd vernemen wij de rondborstige verklaring, dat het zijn tijd heeft gehad, dat het uitsterft; reeds in 1860 werd het van eene niet verdachte zijde toegegeven, dat „er zijn, die, ofschoon den geschiedkundigen grondslag van het Christendom niet loochenende, het nogtans als reeds uitgediend, voor de hoogte van ontwikkeling, waarop de beschaafde wereld thans staat, niet meer passend beschouwen." [1]. Sedert dien tijd is gelukkig hun aantal niet bijzonder toegenomen; slechts nu en dan komt ons de mare ter oore, dat het Christendom wegsterft. Maar terwijl nu nog slechts enkelen een nieuwen héros op godsdienstig gebied verbeiden, is het geen zeldzaam verschijnsel, door velen een Christendom, zelfs van Christelijke kansels, te zien prediken, waarin noch Jezus, noch een der Apostelen en Martelaars en Hervormers het zijne zou hebben erkend, dat daarmede slechts den naam gemeen heeft, en dat ons zelfs verboden wordt Christendom te noemen. Men erkent het niet als eene

---

godsdienst," hij dan evenzeer. Het wordt tijd, dat aan soortgelijk onwaardig woordenspel een einde kome." Zie Prof. SCHOLTEN *nader ingelicht door* Dr. A. PIERSON in *de Nederl. Spectator*, 29 Juni, 1867 n. 26, bl. 207, en n. 27, bl. 211.

[1]) Zie *de Bijbelvriend. Nieuw en oud*, *ter verklaring van den inhoud en den geest des Bijbels.* Nijmegen, H. C. A. Thieme, 1860, Afl II, bl. 343.

bovennatuurlijke openbaring Gods, die zich aan eene lange reeks van voorafgaande openbaringen van gelijken aard en oorsprong vastknoopt; men glimlacht, waar een overgroot deel der Christenheid, in overeenstemming met haar voorgeslacht, het nog opvat als de wonderbare en ons verstand te boven gaande vervulling van de gedachte van ontferming en herstellende genade, die de Heilige en Rechtvaardige gehad en uitgesproken heeft, toen de eerste mensch zich onderwonden had Hem ongehoorzaam te zijn. „In één woord, een Christendom wordt gehuldigd en aangeprezen, waarvan het vrij onbegrijpelijk is, waarom het nog eene afzonderlijke plaats nevens en boven andere godsdiensten vraagt, daar immers toch ook de verlichte Jood er wel niets op tegen kan hebben, dat deze Rabbi Joschua Ben-Joseph van Nazareth als een voortreffelijk moralist en religieus genie worde geschat en gehoord [1]." Intusschen, meer dan immer te voren begint men de tweespalt in te zien, die er tusschen het dusgenaamd modern bewustzijn en het Apostolisch Christendom bestaat, en het laat zich verwachten, dat velen onzer tijdgenooten, willen zij althans toonen prijs te stellen op manlijke eerlijkheid en onafhankelijkheid, zich spoedig genoodzaakt zullen zien om de godsdienstige overtuigingen, die zij vroeger aankleefden, ter wille hunner moderne wereldbeschouwing vaarwel te zeggen, en met het eerbiedwaardig geloof hunner vaderen geheel te breken. Inderdaad, aangaande het Christendom in onzen tijd mag men wel met Hamlet zeggen: „Te zijn of niet te zijn, dat is de vraag." Onze tijd

---

[1]) Dr. J. J. VAN OOSTERZEE, *Het Johannes-Evangelie. Een viertal apologetische voorlezingen.* Utrecht, Kemink en Zoon, 1867. bl. 224.

schijnt geroepen om het gewichtig probleem op te lossen, of het Christendom, dat door de volkeren van het Westen tijdens hunne onmondigheid aangenomen is geworden, ook nog in staat is de bedenkingen van de mondig geworden kinderen onzer verlichte 19de eeuw te wederleggen, hunne vragen en twijfelingen op te lossen, al hunne behoeften te bevredigen.

Met het oog op die hoogst ernstige teekenen des tijds, mag ongetwijfeld het leveren van apologetische studiën niet iets volstrekt overtolligs heeten: zij worden integendeel door den nood dezer tijden alleszins gerechtvaardigd. Waar het ongeloof ter eenre zijde gedurig luider zijne stem verheft, daar moet ter andere het geloof zijne kracht telkens op nieuw openbaren; dringender dan immer te voren moet de Christen, de Evangeliedienaar, de Godgeleerde in 't bijzonder zich thans geroepen gevoelen het hem toebetrouwde erfdeel van zoovele eeuwen, den troost onzer vaderen in leven en in sterven, te handhaven. Van dien duren plicht zich bewust, heeft men dan ook reeds meer dan ééne poging gedaan om het eeuwenoude als een eeuwig jong Christendom aan te prijzen en te verdedigen [1]). Veel is er in verschillende geschriften gezegd ten betooge der stelling, dat op het gebied van den godsdienst het laatste en hoogste woord door Jezus van Nazareth is uitgesproken, dat in Hem de godsdienst voltooid is [2]).

---

[1]) Wij noemen hier, onder meer andere geschriften, inzonderheid de *Apologetische Vorträge über die Heilswahrheiten des Christenthums*, van CHR. ERNST LUTHARDT, Leipzig, 1867, onlangs in 't Nederl. vertaald door Ds. H. BLEIJENBERG, Gron. Noordhoff, 1868. Vroeger verscheen van denzelfden *Apolog. Vorträge über die Grundwahrheiten d. Chr.* Leipzig, 1864.

[2]) Vgl. o. a. Mr. C. W. OPZOOMER, *de Godsdienst*, Amst. 1865, afl. IV. bl.

Wij verblijden ons ook over het verschijnsel, dat er thans meer dan ooit door de Godgeleerden en anderen een tal van apologetische vraagstukken aan de orde worden gebracht, en men de vraag naar de beginselen, waarvan de apologie van het Christendom moet uitgaan, bevredigend tracht op te lossen. Wie de beweging op kerkelijk gebied nagaat, moet dien levendigen drang naar verdediging en rechtvaardiging van de waarheid des Evangelies als een der verblijdendste teekenen des tijds begroeten. Naar waarheid heeft Dr. A. Pierson reeds voor eenige jaren opgemerkt, dat, zooveel wij kunnen nagaan, „al de theologische richtingen van den jongsten tijd eigenlijk apologetische richtingen zijn geweest [1]." Z. i., en terecht, kunnen niet slechts het supranaturalisme, het rationalisme en de speculatieve

---

174, 175, waar de Hoogl. tegenover hen, die nog steeds droomen van een nieuwen héros op godsdienstig gebied, op krachtige en welsprekende wijze betoogt, dat de zuivere godsdienst van Jezus telkens beter gekend, hooger gewaardeerd, rijper toegepast zal worden, voortdurend met eene betere wereldwetenschap kan verbonden worden, maar dat men geen recht heeft een nieuwen héros te verbeiden, die ons in zijn leven meer godsdienst zal openbaren dan Jezus, even als men nog altijd te vergeefs den toonkunstenaar zoekt, die het Bàch en Mozart verbetert, den heldendichter, die Homerus in de schaduw plaatst, den beeldhouwer, bij wiens arbeid de gewrochten der Grieksche kunst kinderwerk zijn, den schilder, die Raphaël ver achter zich laat. — Waar wij hier den hoogl. OPZOOMER vermelden, kunnen wij niet nalaten tevens op te merken, dat bij óns verdediging van het Christendom verdediging van het supranaturéle is, terwijl wij niet mogen voorbijzien, dat de Hoogleeraar op naturalistisch standpunt den Christus slechts voor het hoogst religieus genie houdt, maar altijd uit de menschheid zelve te verklaren.

[1]) Vgl. zijne beoordeeling van *de Ethische richting* in *de Tijdspiegel*, jaarg. 1865, afl. Juli, bl. 30 en vlg. Zie vooral de belangrijke toespraak van Dr. B. TER HAAR over *het Apologetisch karakter van den strijd dezer dagen* in zijn *Wie was Jezus? Tiental voorlez. over het Leven van Jezus door E. Renan.* Utrecht, Kemink en Zoon, 1864, bl. 1 envlg.

theologie op dien naam aanspraak maken; ook de moderne theologie zou vrij gepast den naam van moderne apologie kunnen dragen. „Ook de modern-theologische richting", zegt hij, „is eene apologetische richting. Ook zij heeft, wel beschouwd, geen ander doel, dan om de harten der kinderen weder te brengen tot die der vaderen." Zij kan geen vrede hebben noch met de supranaturalistische, noch met de rationalistische, noch met de speculatief-theologische apologie: zij spreekt het luide en onbewimpeld uit, dat men bij het volgen dier drievoudige apologetische methode slechts teleurstellingen ondervindt. Daarom slaat zij een anderen weg in; „zij ziet af van de poging om hetzij hetzelfde te verdedigen, wat door de vroegere richtingen in bescherming werd genomen, hetzij dezelfde wapenen te gebruiken, waartoe dezen hare toevlucht namen;" in zeker opzicht althans, is dit hare eigenaardigheid, dat zij a p o l o g i e wil door middel van c r i t i e k; behoud door middel van v e r w o e s t i n g. Want apologie en behoud is haar doel." Het is tevens „hare stille hoop, soms haar blijmoedig vertrouwen dat, wanneer eindelijk de kloof zal zijn aangewezen tusschen het Apostolisch-kerkelijk Christendom en den godsdienst van Jezus, met dien verstande, dat, als deze godsdienst, afgescheiden van al hetgeen hem historisch tot hiertoe omgeven heeft, in het volle licht kan treden, hij ook tevens geene apologie meer noodig zal hebben, immers zijne aanbeveling vinden zal in zijne eigene onvergankelijke en éénige schoonheid."

Wij kunnen hier natuurlijk niet beoordeelen, of deze nieuwe richting hare „stille hoop" wel ooit vervuld zal zien, of zij haar, „blijmoedig vertrouwen" niet ten onrechte koestert; de toekomst moge hieromtrent uit-

spraak doen. Wij vergenoegen ons met hier slechts een tweetal feiten te vermelden. Het eene is, dat de critische operatie, die de moderne theologie het Christendom, om het aanbevelenswaardiger te maken, laat ondergaan, door niet weinigen als hoogst gevaarlijk, als doodelijk zelfs voor den godsdienst van Jezus wordt beschouwd; sommigen zelfs harer woordvoerders en voorstanders, die den moed hebben om de consequentiën hunner overtuiging ruiterlijk uit te spreken, toonen zich daarmede al zeer weinig ingenomen te zijn, terwijl zij zich ook de wijde en diepe klove niet willen ontveinzen, die er bestaat tusschen hun Christendom en dat, hetwelk door Jezus en de Apostelen en door alle eeuwen heen gepredikt is geworden. Bovendien — en ziedaar het andere feit — is het bekend, dat deze richting ook hevige tegenkanting en bestrijding ondervindt van eene geheel andere apologetische richting, die zij naast zich ziet, en die wij in de laatste jaren gewoon zijn met den naam van „de ethische richting" te bestempelen. Wat deze richting wil en bedoelt, behoeven wij wel niet met vele woorden te zeggen; wij betreuren het echter, dat hare woordvoerders ons tot dusver in hunne geschriften te vergeefs naar eene korte en duidelijke bepaling daarvan hebben laten zoeken. Wij gelooven recht te hebben tot de bewering, dat deze richting ingenomen, om niet te zeggen homogeen is met Pascal, den nog onovertroffen ontwerper der *„Pênsées"*; zij wil geen gebruik maken van de apologetische methode, die door het oude supranaturalisme voorgesteld wordt; evenmin kan zij zich vereenigen met die, welke de zoogenaamde moderne theologie aanbeveelt: zij wil — en deze bepaling zal wel geene tegenspraak ondervinden —

zij wil „de waarheid der door haar als objectief erkende Godsopenbaring in den Bijbel staven en aanprijzen, door aan te toonen, dat er volmaakte overeenstemming bestaat tusschen hetgeen die openbaring ons predikt en hetgeen ons eigen zedelijk leven, niet slechts empirisch, maar met logische noodzakelijkheid eischt."

Ook over het recht en de waarde van deze richting wagen we het niet hier een oordeel uit te spreken: liever laten wij zulks aan meer bevoegden over [1]).

Het blijkt intusschen uit het gezegde genoeg, dat er in het kamp der verdedigers van het Christendom nog weinig overeenstemming bestaat; bij eene steeds toenemende stelselmatige bestrijding des Christendoms aan de eene zijde, openbaart zich aan den anderen kant vrij wat verschil en strijd over de methode, welke men bij de verdediging dezer hoogste openbaring Gods tegenover velerlei tegenspraak moet volgen. Bij zulken stand van zaken springt voorzeker het belang van apologetische onderzoekingen in 't algemeen ieder als van zelf in 't oog, en hebben zij, naar we meenen, evenmin breedvoerige toelichting als verontschuldiging noodig, terwijl, nevens voortgezette apologetische studie, in 't bijzonder ook de studie der Apologeten zelve met hunne verschillende methoden van noode is, opdat, bij het licht der geschiedenis, blijke, welke methode het meest doel heeft getroffen en zich boven anderen

---

[1]) De belangstellende lezer verg. o. a. de opstellen van Dr. P. HOFSTEDE DE GROOT over *Het karakter, het voordeel, het nadeel en de waarde der ethische theologie*, en *Nog iets over de ethische theologie*, geplaatst in het tijdschrift *Waarheid in liefde*, jaarg. 1867. Tegen de hier geleverde critiek kwam Ds. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE op in *Het wezen der theologie, Brief aan den Hoogl.* P. HOFSTEDE DE GROOT, Rotterdam, E. H. Tassemeijer. 1867.

aanbeveelt. Wij moeten de apologetische geschriften van onze uitnemende voorgangers raadplegen, en onderzoeken, op wat grondslagen zij, overeenkomstig de behoeften en eischen van hun tijd, het gebouw van hun godsdienstig geloof hebben doen rusten, van welke beginselen zij daarbij zijn uitgegaan, hoe zij de aanvallen des ongeloofs hebben bestreden, en welke bouwstoffen wij in hunne werken nog voor de tegenwoordige apologie des Christendoms aantreffen.

Daartoe willen wij thans eene nieuwe bijdrage leveren. Zulk een werk ligt wellicht niet te zeer boven het peil van ons vermogen; het verdient in ieder geval de belangstelling van den Christen, terwijl het ongetwijfeld door den Evangeliedienaar of Godgeleerde niet dan met sympathie zal worden begroet.

Het mag toch reeds in 't algemeen een der genietingen van het geestelijk leven zijn, in het ernstig onderzoek van het verleden eene schoone gelegenheid te zoeken en te vinden om de stormen, die soms daar buiten ons woeden, te ontwijken, en de echo van den hedendaagschen strijd te doen verstommen; het is goed en verkwikkend, in het midden van beroemde dooden te leven, door hun voorbeeld ons in geduld en lijdzaamheid te oefenen, en van hen lessen te ontvangen, ook van gematigdheid en bedachtzaamheid.

Door de aanschouwing van wat groot en edel en goed is, zullen wij ons weten te verheffen boven de ellende, de krankheden en de rustelooze beroering van den tegenwoordigen tijd. De aanblik van, het stil verkeer met kloeke, krachtige mannen uit het voorleden, het heeft eene heiligende, bezielende kracht, die ons versterkt waar wij het strijdperk weêr ingaan.

De beschouwing van eene apologetische persoonlijk-

heid in 't bijzonder biedt ons daarenboven nog een ander voordeel aan. Immers, met beter gevolg kunnen wij de waarheid van ons geloof rechtvaardigen, en de wetenschap, die met de handhaving daarvan zich bezig houdt, ons hare geschiedenis en het ideaal, waar zij naar streven moet, leert kennen, kan er slechts bij winnen, zoo wij, wat door onze uitnemende voorgangers is verricht, telkens met hernieuwde belangstelling beschouwen, nauwkeuriger onderzoeken, met onpartijdigheid beoordeelen, en het voortreffelijke, dat zij ons aanbieden, steeds meer tot ons eigendom maken. De ontleding en waardeering van de onderscheidene werken der Apologeten kan niet anders dan der Apologetiek vele nuttige bouwstoffen leveren: om zich te ontwikkelen en te volmaken, heeft ook deze wetenschap, evenals hare zusters, noodig de resultaten van het verleden te kennen. Ook van haar geldt het bekende:

In 't verleden
Ligt het heden,
In het nu wat worden zal.

Maar wien zouden wij nu uit die breede rij van Apologeten, waarop de geschiedenis der Christelijke Kerk ons wijst, tot het onderwerp onzer beschouwing kiezen? Reeds hebben wij elders op een der voortreffelijkste meesters op het gebied der Apologetiek gewezen: de lezer herinnert zich wellicht, dat wij in onze academische proeve [1]) eene poging hebben gewaagd om den beroemden Pascal als Apologeet te schetsen. Waar wij

[1]) *Pascal als bestrijder der Jezuïten en verdediger des Christendoms.* Utrecht, W. F. Dannenfelser. 1865.

nu het voornemen hadden opgevat, om weder eene apologetische persoonlijkheid te beschouwen, kon het ons wel niet moeilijk vallen aanstonds te bepalen, wiens beeld wij zouden trachten te ontwerpen. Onze beschouwing over Pascal bracht ons onwillekeurig met een andere niet minder bekende apologetische figuur in aanraking, die ongetwijfeld met en nevens den held van Port-Royal als den krachtigsten verdediger des Christendoms mag gerekend worden. Ieder vermoedt reeds aanstonds, dat wij het wijdberoemde Delftsche Orakel en Neêrlands vermaardsten geleerde sedert Erasmus, Hugo de Groot, bedoelen.

Is het overmoed, dezen tijdgenoot van Pascal, die in meer dan één opzicht tevens zijn tegenhanger mag heeten, als Apologeet te willen schetsen? Onze liefde voor den veelszins verongelijkten schrijver van het „*Bewijs van den waren godsdienst*" moge onze verschooning zijn, bleek het ten slotte, dat onze krachten voor deze taak niet berekend waren.

Maar hoe dit zij, wij behoeven eene apologetische studie over de Groot zeker niet met vele woorden aan te bevelen: zij kan niet onvruchtbaar noch overbodig heeten.

Niet onvruchtbaar, en wel uit drieërlei oogpunt.

Het laat zich vooreerst niet betwijfelen, dat de kennis van de merkwaardige lotgevallen van de Groot en de geschiedenis der trapswijze voortgaande ontwikkeling van zijn geest veel meer uit zijne gedichten dan uit al zijne andere geschriften kunnen geput worden. Onder die gedichten neemt ongetwijfeld het „*Bewijs van den waren godsdienst*" zoo niet de eerste, dan toch eene zeer voorname plaats in. Dit uitgebreide leerdicht

verplaatst ons in het belangrijkste tijdperk van de Groot's leven, het middelpunt als 't ware van zijn in twee deelen gesplitsten levensloop; het maakt een zeer voornaam en gewichtig deel der letterkundige werkzaamheid uit, waartoe hij gedurende den tijd zijner gevangenschap zijne toevlucht nam. Wie dit belangrijk tijdperk in het leven van onzen landgenoot wil schetsen, mag daarom niet verzuimen aan dat merkwaardig geschrift, in die droevige periode ontworpen en voltooid, zijne aandacht te wijden: het is hem daarvoor eene niet geheel verwerpelijke bron. Menigen wenk zal hij daarin kunnen vinden, menige bijzonderheid aantreffen, die anders aan zijne aandacht ontsnapt zou zijn. Hoe kon de Groot, onder den druk zijner zware beproeving, in een engen kerker, waaraan de gedachte ons reeds met ontroering en verontwaardiging vervult, zulk eene edele pennevrucht als zijne Apologie vervaardigen? Van waar verkreeg hij daartoe de kracht en den lust tevens? Welk een geest waait uit dit gedicht ons tegen? Is het niet de zuiverste parel aan de schitterende kroon, die het edel hoofd van onzen vaak miskenden landgenoot siert? Levert het niet het bewijs van een in de hoogste mate vrij en onschuldig gemoed? Mag het alléén eene verdediging van het Christendom heeten, of geldt het niet tevens als eene apologie voor den schrijver zelven? — Ziedaar een tal van vragen, die schier onwillekeurig bij eene beschrijving van het leven van de Groot zullen oprijzen, en wier oplossing den biograaf zeker niet onverschillig kan zijn. En waar zou nu de beantwoording dier vragen beter hare plaats vinden dan juist in eene opzettelijke studie over de Groot als Apologeet?

Maar er is meer, waardoor dat onderzoek zich aan-

beveelt. Willen wij toch de Groot ten volle recht laten wedervaren, wij hebben hem dan niet enkel als Apologeet te schetsen, maar mogen in den Apologeet ook den dichter niet voorbijzien. Zijn *„Bewijs van den waren godsdienst”* immers is, wij zeiden 't reeds, in onderscheiding van al de verdedigings-schriften van vroeger en later tijd, een dichtstuk. Op die eigenaardigheid der Apologie hebben wij natuurlijk ook onze aandacht te vestigen; wij moeten de plaats bepalen, die zij als letterkundig product inneemt onder het groot aantal gedichten, die uit den classieken tijd onzer vaderlandsche letteren tot ons zijn gekomen. Wij moeten de verschillende gevoelens, die daarover in den loop des tijds zijn in het midden gebracht, nauwkeurig toetsen en waardeeren: wij hebben te onderzoeken, in hoever het waarheid is, dat de Groot door dit dichtwerk meer de wetenschap dan de kunst aan zich verplicht heeft, en of wij daarin niet veeleer een afdoend bewijs kunnen vinden, dat hij ook op het veld der Nederlandsche letteren geschitterd heeft, en werkelijk nevens onze vermaardste dichters uit de eerste helft der 17de eeuw eene eervolle plaats mag innemen, een dier koningen van de taal is geweest, wier macht blijven zal, zoolang men in eene litteratuur smaak vindt, die aan een schoonen vorm diepte van inhoud paart. Zulk een onderzoek kan ongetwijfeld reeds op zich zelf niet overtollig heeten; allerminst kan het zeker van belang ontbloot zijn voor den letterkundige, die op den weg zijner beschouwing van de verschillende gewrochten onzer litteratuur als van zelf onze Apologie ontmoet, en ze ook als leerdicht heeft te waardeeren.

Zoo kan reeds eene studie over de Groot's apolo-

getische werkzaamheid eene, zij het ook wellicht geringe, dan toch niet geheel verwerpelijke bijdrage leveren zoowel voor de beschrijving van een merkwaardig tijdperk in het leven van den Apologeet zelven als voor eene schets van de geschiedenis onzer letteren. En nog spraken wij tot dusver niet van hare waarde voor den Godgeleerde in 't algemeen en voor den Christelijken Apologeet in 't bijzonder: voor dezen, eindelijk, is zij hoogst belangrijk, om niet te zeggen onmisbaar. Dankbaar reeds voor iedere apologetische bijdrage, kan het hem onmogelijk onverschillig zijn, dat men eene poging waagt om de apologetische verdiensten van een de Groot te schetsen. Moeilijk zou men, althans in ons vaderland, een merkwaardiger apologetische persoonlijkheid weten aan te wijzen dan onze geleerde landgenoot. Dat hij nevens en met Pascal onder de coryfeën op het gebied der Apologetiek behoort, laat zich wel niet betwijfelen; evenmin is het te ontkennen, dat zijn werk als de type van de apologetische richting der 17de eeuw beschouwd wordt, terwijl zijn invloed zich nog in later tijd deed gelden, ja zelfs tot in onze dagen reikt. Die dus de eervolle en moeilijke taak van verdediger des Christendoms aanvaarden wil, en de Groot's geschrift niet leest, begaat ik zou bijna zeggen eene zonde; eer hij zich verklaart voor de eene of andere methode, welke hij bij de verdediging der hoogste waarheid moet volgen, mag hij niet verzuimen bij onzen landgenoot ter schole te gaan. Hij moet zoo niet vertrouwd zijn met, dan toch kennis dragen van hetgeen de Groot geleverd heeft; hij heeft zijn arbeid zoowel in het licht van de historie als in dat van onzen tijd te waardeeren, terwijl daarbij als van zelf de vraag door hem moet be-

antwoord worden, of de methode van de Groot nog in onze dagen bruikbaar is, dan of zij wijken moet voor die van Pascal, dan wel, of misschien ook beider methode zoowel als beider argumentatie voor de verdediging des Christendoms in den tegenwoordigen tijd onhoudbaar en verouderd zijn te achten.

Wij voorzien echter eene bedenking. „Het belang eener beschouwing van de Groot als Apologeet", zoo zou men ons wellicht kunnen toeroepen, „laat zich wel niet betwijfelen; maar er is over hem reeds zooveel gezegd en geschreven; zijn geschrift is reeds zoo dikwerf besproken, dat een opzettelijk onderzoek daarvan wel eenigermate onnoodig, om niet te zeggen overbodig mag heeten." Deze bedenking kan ons echter niet bewegen om van ons voornemen af te zien. Wij willen het gaarne erkennen, dat ons onderwerp geenszins op den naam van nieuw aanspraak mag maken. Wie eenigermate met de litteratuur over het leven, de werken en verdiensten van de Groot bekend is, zal aanstonds moeten toegeven, dat men reeds in verschillende geschriften meer dan eenmaal de aandacht van het godgeleerd en letterkundig publiek op zijne apologetische werkzaamheid gevestigd, en er ook vaak een oordeel over uitgesproken heeft; evenmin zullen wij het ontkennen, dat er in den loop der tijden een tal van commentarieën, vertalingen en uitgaven, met of zonder inleidende beschouwingen, van de Loevesteinsche Apologie het licht hebben gezien. Wie slechts even het merkwaardig werkjen van Jo. Christoph. Koecher inziet, die ons daarvan een beknopt en vrij nauwkeurig historisch overzicht

tot aan zijn leeftijd (1739) geleverd heeft [1]), zal er zich van kunnen overtuigen, dat van al de gedichten van de Groot zeker het *„Bewijs van den waren godsdienst"* wel het minst stiefmoederlijk behandeld is geworden. Maar bij de erkentenis, dat reeds veel daarover is uitgegeven, moeten wij er toch tevens met nadruk op wijzen, dat er tot dusver in ons vaderland nog steeds eene opzettelijke en afzonderlijke studie over de apologetische verdiensten van de Groot ontbreekt; veel is er wel over gezegd in verschillende geschriften, zelfs in die, waarvan de titel ons zulks geenszins zou doen vermoeden, maar tot heden hebben wij te vergeefs naar eene volledige historisch-critische ontleding en waardeering van onze Apologie gezocht, waarbij tevens hare beteekenis ook voor de verdediging des Christendoms in onzen tijd aangewezen, en hare waarde als kunststuk uit den classieken tijd onzer vaderlandsche letteren bepaald wordt. Ongetwijfeld mag het gemis van zulk eene apologetisch-litterarische studie rechtmatige bevreemding wekken, te meer nog met het oog op de waarde, die zij, gelijk wij reeds aantoonden, uit meer dan een oogpunt en wel vooral voor den tijd, waarin wij leven, bezit. Wij mogen daarom wel eene poging wagen om die leemte in onze letterkunde aan te vullen, zonder dat wij het verwijt te duchten hebben, dat wij trachten te voorzien in eene behoefte die niet bestaat.

Bovendien is er nog eene andere omstandigheid, die ons daartoe uitlokt: wij bedoelen het vrij uit-

---

[1]) In het 3e dl. zijner uitgave onzer Apologie, onder den bijzonderen titel: *Hugo Grotius de veritate religionis Christianae, variis dissertationibus illustratus.* Halae Magdeb., 1739. 8°.

eenloopend oordeel, dat in vroeger en later tijd over het stuk is uitgesproken.

Uit het overzicht, dat Koecher in het hierboven aangehaald werkjen van de letterkundige geschiedenis van ons geschrift geleverd heeft, en waarnaar wij den belangstellenden lezer verwijzen, blijkt ons, welke verschillende beschouwingen er reeds tot aan zijn leeftijd (1739) in omloop waren. Er waren er, die schier geene woorden genoeg konden vinden om hunne ingenomenheid met en hunne bewondering voor de Groot te betuigen: van meer dan ééne zijde werd hij geroemd en geprezen; men hield zijne Apologie voor de uitnemendste van allen, die vroeger verschenen waren; men aarzelde niet, haar een meesterstuk te noemen, voldoende om de dadelijke loslating van haren schrijver te bewerken, had niet de Almachtige Handhaver der onschuld door middel van de beste en trouwe gade des mans zulks spoedig bewerkstelligd. Kortom, velen wisten hunne sympathie met het werk niet beter uit te drukken, dan door het een „gulden boekske" te noemen. Tegenover deze onvoorwaardelijke lofredenaars stonden enkele bepaalde bestrijders. Wel was er niemand, die het durfde wagen om de Apologie in haar geheel te bestrijden of te weerleggen, maar zij mocht toch op verre na niet de goedkeuring van allen wegdragen. Reeds vóór hare uitgave werd zij door velen streng gelaakt; men trachtte zelfs die uitgave, zoo niet te verhinderen, dan toch tegen te werken. Na hare verschijning kon zij natuurlijk evenmin aan allen behagen. Enkelen uitten het vermoeden, dat de Groot geen oorspronkelijk werk geleverd, dat hij een letterkundigen diefstal uit Arabische geschriften gepleegd had. Weinig ingenomen met deze zonderlinge beschuldiging, namen anderen

tot een ander, h. i. beter wapen hunne toevlucht: zij keurden het af, dat de Groot de voornaamste Christelijke leerstukken, zóoals de Drieëenheid, de Godheid van Christus, niet uitvoerig besproken had; zijn werk is, zoo meenden zij, sociniaansch gekleurd; het vloeit over van sociniaansche begrippen en stellingen; daardoor is het geheel verontreinigd, en heeft het ten eenen male zijne waarde verloren. Door telkens en met zekeren nadruk dien klaagzang aan te heffen, zocht men den verbazenden opgang, dien het werk allerwegen maakte, te verminderen, zoo mogelijk zelfs tegen te gaan. Sommigen gingen nog verder: niet alleen kwamen zij tegen den inhoud en den vorm van het geschrift op, maar zij aarzelden zelfs niet de vraag te opperen, of het wel raadzaam ware, het in de handen van het publiek, vooral van de jeugd te laten; men vond beter het geheel te onderdrukken en uit de letterkundige wereld te verbannen.

Meer bescheiden was tegenover deze stemmen van scherpe afkeuring het oordeel van hen, die zich noch onder de onvoorwaardelijke lofredenaars, noch onder de bepaalde bestrijders scharen wilden, maar liever den middelweg zochten te bewandelen. Naar hunne meening had de Groot veel geleverd, dat ongetwijfeld ieders bewondering moet en mag wekken, maar er zijn in zijn werk ook ontegenzeglijk niet weinige vlekken aan te wijzen, die men, hoe groot ook de sympathie voor het werk zelf moge zijn, niet mag voorbijzien. Zij geloofden alzoo meer in den geest van den schrijver zelven te handelen. Bij de beoordeeling van zijn eigen werk toonde de Groot zich wars van allen eigenwaan en boven ijdele roemzucht verheven; hij liet zich daaromtrent nooit bijzonder gunstig uit; hij

verklaart het duidelijk, meer om zichzelfswil, dan wel tot anderer nut had hij zijne Apologie geschreven; vandaar dat hij ook niet inzag, wat voordeel zij voor anderen zou kunnen aanbrengen: wellicht kon zij z. i. alleen wegens hare groote beknoptheid voor velen nuttig zijn. Hij dreef zelfs zijne nederigheid of bescheidenheid — hoe zullen wij het noemen? — in dit opzicht zoover, dat hij, toen Vossius hem de opmerking maakte, dat zeker ook de geleerden van zijn verdienstelijk geschrift goede vruchten zouden kunnen plukken, in die bewering slechts een bewijs zag van de welbekende welwillendheid en humaniteit van zijn ouden vriend.

Dit bescheiden oordeel, meermalen door de Groot in zijne brieven uitgesproken, en ook aan het begin en het einde zijner Apologie herhaald [1]), moest wel, zoo niet iedere scherpe critiek ontwapenen, dan toch velen weerhouden, van in hunne beschouwingen de perken der billijkheid en gematigdheid te overschrijden. De meeste beoordeelaars tot aan den leeftijd van Koecher schijnen dit dan ook gevoeld en begrepen te hebben. Slechts enkelen bestreden den Apologeet in ieder opzicht; weinigen bepaalden zich alléén tot eene critiek, zonder daarbij te wijzen op het vele goede en voortreffelijke, dat hij geleverd heeft; betrekkelijk gering was ook het aantal dergenen, die zijn arbeid onvoorwaardelijk prezen; verreweg de meesten ontveinsden hunne sympathie daarvoor niet, maar zij zagen daarbij tevens geenszins voorbij het gebrekkige, dat daaraan, gelijk aan elk menschelijk werk, kleeft.

---

[1]) Zie KOECHER t. a. p. en JER. DE VRIES, *Hugo de Groot's Ned. ged.* bl. 3 en 167.

Wat nu in 't bijzonder de oordeelvellingen betreft, die sedert Koecher tot in onzen tijd in omloop zijn, sommige daarvan zijn niet van eenige hartstochtelijkheid vrij te pleiten; over 't algemeen echter dragen zij het kenmerk van die bezadigdheid en dien ernst, die aan mannen van wetenschap en beschaving voegt.

In Engeland zijn er, voor zoover wij hebben kunnen nagaan, geene bepaalde beoordeelaars van de Groot's apologetische werkzaamheid geweest; Bütler, John Bowring en Henri Hallam maken er in hunne geschriften [1]) slechts ter loops melding van. Evenmin heeft men in Frankrijk vele beschouwingen daarover geleverd, wat ons wel eenigermate bevreemdt, met het oog op den niet onbelangrijken strijd, die er, niet lang geleden, gevoerd werd over de waarde, die de apologetische methode van Pascal ook thans nog voor de verdediging des Christendoms bezit [2]). Voor zoover wij weten, is Claude Roy de eenige, die de Groot als Apologeet geschetst heeft [3]), terwijl de Burigny [4]) en Aldrick Caumont [5]), advocaat te Havre, in hunne

---

[1]) BUTLER, *Life of Grot,* London, 1827.

J. BOWRING and H. S. VAN DIJK, *Batavian Anthology; or specimens of the Dutch Poets,* London 1824, p. 109; vgl. ook zijn *Sketch of the language and literature of Holland.* Amst. 1829, ook in 't Nederd. vertaald, Leeuwarden G. T. N. Suringar, 1829, bl. 32.

H. HALLAM, *Histoire de la littérature de l'Europe, traduit de l'Anglais par* ALPHONSE BORGHERS, Paris 1839, tom. III. p. 97.

[2]) Vgl. onze boven aangehaalde dissertatie bl. 272 en vlg. Zie ook de artikelen van FR. CHAVANNES in de nummers van den *Lien* van 29 Januari en 12 Februari 1859.

[3]) *Hugo Grotius considéré comme Apologète.* Colmar, Imprimerie de Mme Veuve Decker. 1855.

[4]) *Vie de Grotius avec l'histoire de ses ouvrages et des Négotiations auxquelles il fut employé.* Paris, chez Debure l'aîné, 1752, T. II, p.140—184.

[5]) *Étude sur la vie et les travaux de Grotius ou le Droit naturel et le Droit international,* Paris, Aug. Durand, 1862 p. 221—248.

werken over het leven en de geschriften van onzen landgenoot, tamelijk uitvoerig over zijn „*Bewijs van den waren godsdienst*" spreken.

Daarentegen heeft men zoowel in Duitschland als in ons vaderland des te meer daarop de aandacht gevestigd. Met hoogen lof weidt Hagenbach [1]) er over uit, terwijl hij aan de Groot de plaats der eere toekent, die deze in de apologetische wetenschap inneemt. Eveneens wordt hij door den hoogleeraar Dr. Zöckler gewaardeerd, die nog onlangs met een enkel woord zijne Apologie in herinnering bragt. [2]) Lang voor deze beide geleerden had ook Heubner daarop gewezen [3]). Volgens de meening van dezen ligt de Groot's verdienste daarin, dat hij de eerste is geweest, die het gebied der Dogmatiek van dat der Apologetiek heeft afgescheiden, terwijl hij juister dan zijne voorgangers haar begrip heeft opgevat; al het dogmatische en kerkelijke werd z. i. terecht door hem uit de Apologie verwijderd, die bovendien ook met betrekking tot den vorm, alle aanbeveling verdient. Even gunstig is het oordeel, dat de Jenasche hoogleeraar H. Luden in zijne lezenswaardige biographie van de Groot er over uitspreekt [4]). Z. i. moet het verwondering baren, dat de Groot in

---

[1]) Verg. zijn artikel over *Apologetik* in HERZOG's *Real Encycl.;* zie ook in voce HUGO DE GROOT.

[2]) Zie zijne Verhand. *über Stand und Bedeutung der heutigen Apologetik*, voorkomende in het apologetisch tijdschrift: *der Beweis des Glaubens*, 1867, s. 6 u. 7.

[3]) Zie in *Ersch und Grubers Allgem. Encyklopaedie d. Wissensch. u. K.* 3r Thl., in voce *Apologetik* und *Grotius*.

[4]) *Hugo Grotius nach seinen Schicksalen und Schriften*, Berl. 1806. In 't Nederd. vertaald te Leeuwarden, bij Steenbergen van Goor, 1830. p. 211 en verv.

zijn tijd zulk een werk kon schrijven. Indien hij zich al niet — wat men misschien zoude mogen beweren — met een helder inzicht tot den zuiveren geest van het Christendom verheven hebbe, heeft hij zich echter deszelfs verhevenheid met een welwikkend geloof, zooals men het zoude kunnen noemen, als 't ware eigen gemaakt. Uit dien hoofde kunnen, volgens Luden, de gronden, omdat zij niet gestaafd zijn, niet zoozeer de innerlijke waarheid van den Christelijken godsdienst, als wel veeleer zijne voortreffelijkheid boven alle andere godsdiensten bewijzen. Doch deze voortreffelijkheid is ook door eene eenvoudige, thans juist niet onbekende redeneering, en door aanmerkingen, die even geleerd als schoon en bondig zijn, heerlijk in het licht gesteld. Luden roemt het vooral in de Groot dat hij de spitsvondigheden der Dogmatiek, waarmede deze hare armzalige naaktheid placht te omhangen, en die het geloof zouden hebben kunnen verwoesten, dewijl zij, ofschoon onbegrijpelijk, door het verstand begrepen wilden zijn (bv. de leer der Drieëenheid), geheel onaangeroerd liet, en zich alleen bepaalde tot hetgeen den mensch gerustheid, troost, blijmoedigheid in het aardsche leven verleenen en hem een vroolijk uitzicht in de duisternis der eindelooze toekomst openen kan. Dat hij echter deswege door Voetius en de zijnen verketterd en als een Sociniaan afgeschilderd werd, laat zich volgens zijn beoordeelaar best begrijpen.

Dit gevoelen, vooral de lofrede op de Groot's stilzwijgen aangaande de positief-christelijke waarheden, vond bij velen geen ingang, allerminst bij den beroemden Tholuck [1]). Wel kon hij zich met Heubner, Luden

---

[1]) *Verm. Schriften*, 1 Thl. s. 158—162.

en anderen vereenigen, waar zij zich over den vorm der Apologie zeer gunstig uitlieten, maar wat zij in de methode van de Groot als eene groote verdienste aanmerkten, beschouwde hij als eene fout; hij meende, dat de Groot's inzicht in het wezen der Christelijke heilsleer niet zoo diep was als men wel wenschen mocht. De Groot stond, volgens Tholuck, meer op het standpunt van Erasmus, op dat van een al te uiterlijk supranaturalisme dan op dat van eene „lebendige Begeisterung" voor de groote waarheden des Evangelies. Zijn meer uiterlijk supranaturalisme maakt het verklaarbaar, dat hij hoe langer hoe meer tot de Roomsche Kerk begon over te hellen, zoodat er in zijne laatste levensjaren niet veel meer noodig was geweest, om hem tot die Kerk te doen overgaan. Dat gemis aan beter, dieper inzicht in het wezen des Evangelies houdt Tholuck voor de oorzaak, dat de Groot bij de opvatting der Apologetiek veel meer van de positief-christelijke leerstellingen afzag dan zijne voorgangers. Hij gelooft daarom, dat Mornay en Vives, die in hunne Apologieën op zondenval en verlossing, op de Angelologie en Daemonologie hadden gewezen, meer op den rechten weg waren dan onze landgenoot, wiens grooten invloed op de latere behandeling der Apologetiek hij dàn ook meent te moeten betreuren. Overigens wil hij niet aangemerkt worden, als zoude hij de lezing van zijn geschrift ontraden; het is integendeel om het vele voortreffelijke, dat daarin gevonden wordt, voor den Christelijken Apologeet zeer aan te bevelen.

In ons vaderland vond Tholuck een krachtigen bondgenoot in het achtenswaardig lid der Koninklijke Academie voor kunsten en wetenschappen, Mr. H. J.

Koenen [1]). Bij de vele bedenkingen en bezwaren, die deze geleerde tegen de Groot's godgeleerdheid in het algemeen had in te brengen, kon hij vooral ook zijn leedgevoel niet verbergen, dat er door hem aan de Christelijke dogmen zulk eene onbeduidende plaats werd ingeruimd.

Deze niet rechtstreeksche behandeling der Christelijke waarheden was eveneens scherp afgekeurd geworden door wijlen onzen R. C. landgenoot, den hoogleeraar Broere [2]), die, gelijk bekend is, zich ten taak had gesteld om het Catholicisme van de Groot aan te wijzen, iets waartegen de Gron. hoogleeraar Diest Lorgion [3]) en Dr. van Gilse [4]), zich krachtig meenden te moeten verzetten. Evenmin als Tholuck toonde ook Broere blind te zijn voor het vele goede, zelfs voortreffelijke, dat er in de Groot's Apologie gevonden wordt; hij gelooft echter niet, dat Joden en vooral stationaire Heidenen daarmede te bekeeren zijn. Het laat zich, volgens hem, niet betwijfelen, dat in het plan van den schrijver niet alleen de protestantsche inconsequentie zichtbaar is, waarmede hij de geschiedenis en de

---

[1]) Zie zijne Verhand. over *Hugo Grotius en zijne godgeleerdheid*, geplaatst in de *Nederlandsche Stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde*, Amst. bij G. van Peursem, 5e dl. p. 33, later ook afzonderlijk uitgegeven.

[2]) Zie zijn artikel over *De gezindheid van Hugo de Groot voor de Katholieke kerk*, opgenomen in verschillende nummers van het tijdschrift *De Katholiek*, later, in 1856, afzonderlijk uitgegeven te 's Gravenhage, bij Gebr. J. en H. van Langenhuijsen. Het oordeel over onze Apologie vindt men in *De Katholiek*, dl. 24, 1853, bl. 129 en vlg.

[3]) *Het Catholicisme van Hugo de Groot*, in *Waarheid in Liefde*, 1857, bl. 105 en vlg., en bl. 477 en vlg., later ook afzonderlijk uitgegeven te Gron. bij J. Oomkens Jzoon.

[4]) *Is Hugo de Groot Roomsch geworden? Gids*, N. R. XI. a 357.

daarin voorkomende personen en verschijnselen inroept, om de ongeloovigen te voeren naar een Bijbel, dien zij nu door zich zelven en zonder hulp zullen moeten verstaan, — maar ook de rationalistische oppervlakkigheid, waarmede hij zich tevreden houdt, en de ware natuur des Christendoms onaangeroerd laat. „Van den zondenval en diens gevolgen", zegt Broere, „wordt niet gerept; de eigenlijke beteekenis der offerdienst niet opgegeven, en noch Christus godheid, noch het geheim der H. Drievuldigheid uitdrukkelijk beleden." Hij acht daarom de oude Apologeten des Christendoms, te beginnen met den brief aan Diogneet, diepzinniger dan deze in de zeventiende eeuw geschreven Apologie van de Groot, en de redenen, die deze in sommige brieven ter zijner verdediging aanvoert: dat dat alles later moet geleerd en de H. Drievuldigheid uit de schriftuur en niet door de rede zelve bewezen worden, — strekken z. i. slechts tot eene verschooning, die volstrekt niet noodig moest zijn. De oude Apologeten en Kerkvaders, ofschoon zij de groote geheimen des Christendoms verzwegen, ten einde die door de Heidenen niet zouden bespot worden, gaven niet alleen meer te denken, en spraken uit hoogeren geest, maar, als er soms geen reden van geheimhouding bestond, lieten zij zich openlijk uit. Zoo stoort zich de H. Justinus niet aan de disciplina arcani, dewijl hij tot een Marcus Aurelius spreekt. En nu het Christendom door eene geschiedenis van zooveel eeuwen gevestigd is, nu het zich met zooveel gezag aan de ongeloovigen kan doen hooren, en deze, gelijk zij hier verondersteld worden, zulke bepaalde tegenwerpingen tegen die alom gepredikte geheimen aanvoeren, is het Broere onverklaarbaar, dat daar met zekere achterhoudend-

heid over moet gesproken worden. In een gedicht voor zeelieden, door hem in zulke treurige dagen gemaakt, zou dit z. i. voorbijgezien kunnen worden, niet in een latijnsch geschrift, dat aan Europa ter lezing werd aangeboden.

Scherper critiek dan die van Broere is er in ons vaderland over de Groot's werk niet geleverd. Over 't algemeen toonen zich de godgeleerden en letterkundigen, die in den laatsten tijd daarop de aandacht hebben gevestigd, er min of meer mede ingenomen, zonder echter over het hoofd te zien, wat er berispelijk in is. Men behoeft slechts hunne geschriften in te zien om zich van hun gunstig, hoewel verschillend oordeel te overtuigen. Zoo noemt de hoogleeraar Matth. Siegenbeek het werk een „doorwrocht en deftig leerdicht" [1]); volgens van Voorst heeft de Groot „een overheerlijk werk" geleverd, „waarmede hij alle vroegere Apologeten voor de zaak des Christendoms verre overtroffen, en aan de lateren den weg gewezen heeft om dezen strijd met de meeste hoop op zegepraal te voeren" [2]). Het „onderscheidt zich", zegt Jer. de Vries [3]), „niet zoozeer door eene hooge vlucht en keurige speling van het vernuft met zwier van uitdrukking, maar door eene eenvoudige taal en eene krachtig beredeneerde en overtuigende voordracht. Alles is hier van harte,

---

1) *Bekn. Gesch. der Nederl. letterk.* Haarl. 1826. bl. 116, 117.

2) Zie zijne Verhand. *over de letterkundige verdiensten van Hugo de Groot*, opgenomen in de *Gedenkschriften van de hedendaagsche talen, van de derde classe van het Kon. Ned. Instituut van wetenschappen* enz. Dl. IV. Amst. 1833. 4o. bl. 15; vgl. ook de aanteekeningen op bl. 53.

3) Zie zijne Verhand. over de Nederl. dichtkunde, in de W. W. der Bataafsche maatschappij van Taal en Dichtkunde, Amst. 1808, 3e dl. bl. 143.

en somwijlen lieftallig en geestig". Dit gunstig oordeel, later nader [1]) door hem bevestigd en gehandhaafd, werd schier woordelijk overgenomen door den kundigen Witsen Geijsbeek [2]), terwijl Dr. J. T. Bergman [3]) en andere bevoegde beoordeelaars daarmede instemden, of met een enkel woord hunne ingenomenheid met het Loevesteinsch gedicht te kennen gaven [4]). Min gunstig oordeelt de Deventer hoogleeraar Dr. J. van Vloten, waar hij de Groot's gedichten, waaronder ook het „*Bewijs van den waren godsdienst*", „meer bespiegelingen op rijm, dan eigenlijke verzen" noemt [5]); reeds vóór hem sprak onze rijkbegaafde dichter ter Haar het als zijn gevoelen uit, dat de Groot door zijn werk wel meer de wetenschap dan de kunst aan zich verplicht heeft, maar dat de keuze van zulk een onderwerp en

---

[1]) Vgl. zijne verdienstelijke monographie *Hugo de Groot en Maria van Reigersbergen*, Amst. 1827. 8o. bl. 64—69 en zijne schoone uitgave: *Hugo de Groot's Bewijs van de ware Godsdienst, met zijne overige Nederduitsche Gedichten.* Amst. 1844.

[2]) *Biographisch, Anthologisch en Critisch woordenboek der Nederd. Dichters*, Amst. 1821. Dl. II, bl. 413.

[3]) *Hugo Grotius de veritate relig. christ.* Editio nova. Lugd. Batav. apud C. G. Menzel et J. C. Cijfveer. 1831. p. I et II.

[4]) Men vergelijke o. a.

J. KOK, *Vaderl. Woordenb.* XVIII dl. bl. 742.

H. COLLOT D'ESCURY, *Hollands roem in kunsten en wetenschappen*, 's Hage 1829.

N. G. VAN KAMPEN, *Bekn. Gesch. d. letteren en wetenschappen in de Nederl.*, 's Hage, 1821. Dl. I, bl. 297 en vlg.

B. GLASIUS, *Godgeleerd Nederland*, 1e Dl., 's Hertogenb. 1852. bl. 579.

L. G. VISSCHER, *Leiddraad tot de Gesch. der Nederl. letterkunde*, Utrecht, 1857, 2e dl. bl. 83 en *Beknopte Gesch. der Nederl. Letterk.*, Utrecht, 1851, 2e dl. 3e st. bl. 301.

W. G. BRILL, *Voorlez. over de Gesch. d. Nederlanden*, Leiden, 1865. 4e st. bl. 27, 28.

[5]) *Bekn. Gesch. d. Ned. letteren*, Tiel, 1865. bl. 257.

zulk eene behandeling door het bepaalde doel, dat de voortreffelijke schrijver zich had voorgesteld, gerechtvaardigd wordt [1]. Met dit gevoelen, waarmede Jeron. de Vries zich „slechts ten deele" vereenigen kon [2], schijnt onze Hofdijk in te stemmen, daar ook hij onze Apologie karakteriseert als een „ernstig, misschien al te wetenschappelijk leerdicht" [3]. De bekende Vlaamsche letterkundige, Dr. F. A. Snellaert, eindelijk, heeft, bij de hernieuwde uitgave zijner schets van de geschiedenis onzer vaderlandsche letteren, zich gedrongen gevoeld, meer bepaald ook op de Nederduitsche gedichten van de Groot de aandacht te vestigen, en inzonderheid zijn „*Bewijs*" te waardeeren, waarin hij „eene heldere voorstelling" vindt „van het Christendom in deszelfs algemeene beginselen, zonder sectenvooroordeel, met bestrijding van alle onchristenen, in een eenvoudigen stijl opgesteld" [4].

Zoo blijkt het genoegzaam, welke uiteenloopende beschouwingen er omtrent de apologetische werkzaamheid van de Groot door godgeleerden en letterkundigen van vroeger en later tijd geleverd zijn en nog in onze dagen worden aangetroffen.

Juist dit verschillend oordeel kan, naar onze bescheiden meening, wel als een prikkel te meer gelden, om een opzettelijk onderzoek aan te bevelen.

Onder welke categorie van beoordeelaars zullen wij

---

[1] Zie zijne bekroonde verhand. over den *Invloed v. h. Christend. op de Poëzy*, in het IIe Dl. 2e st. der N. W. van de Holl. Maatschappij v. Fraaie Kunsten en Wetensch., bl. 515.

[2] Zie de voorrede zijner uitgave van de Groot's *Bewijs*, bl. VII.

[3] *Gesch. d. Nederl. Letterk.*, Amst. 1867. 4e dr. bl. 239.

[4] *Schets eener gesch. d. Ned. Letterk.* 4e uitg. Gent en Utrecht, 1866 bl. 137. Men vgl. ook het voorbericht.

ons rangschikken? zullen wij ons voegen bij de onbepaalde bestrijders of bij de onvoorwaardelijke lofredenaars? of ligt ook hier wederom de waarheid in 't midden? Moet het door velen uitgesproken oordeel onvoorwaardelijk overgenomen worden, of behoeft het wellicht ook eene bepaalde herziening? — Ziedaar enkele vragen, tot welker oplossing wel eene poging mag worden ondernomen.

Hoe nu dat onderzoek in te richten? Een enkel woord daaromtrent nog aan het slot dezer inleidende beschouwing.

Is het bij de ontwikkeling van de werkzaamheid van menig Apologeet noodzakelijk vooraf te beschrijven, wie hij is, die zulk eene moeilijke taak ondernam, waar wij het „*Bewijs van den waren godsdienst*" gaan ontleden en waardeeren, behoeven wij aan ons onderzoek geen eigenlijk gezegde biographie van den schrijver te laten voorafgaan. Daar men hem meer dan eenmaal, en meermalen niet zonder talent, reeds geschetst heeft [1]), zouden wij het onmogelijk achten hier iets

---

[1]) Behalve de genoemde biographiën van DE BURIGNY, BÜTLER, LUDEN, JERON. DE VRIES, KOENEN, ALDRICK CAUMONT en anderen vgl. men nog SCHROECKH, *Biographie des savants célèbres*, t. II, p. 257 et suiv.; *Musée des Protestants célèbres*, 1823, t. IV, lre part., p. 45 et suiv. ERNEST GRÉGOIRE in de *Nouvelle Biographie générale, publ. sous la direction de Mr. le Dr.* HOEFER, Tom. 22. Paris 8°. 1858, p. 213; P. H. MARRON in de *Biographie Universelle*, T. 18. Paris, 1817, 8°. p. 550. Men raadplege voorts de werken, aangehaald in 't *Repertorium der verhand. en bijdr., betreffende de gesch. d. vaderl., in mengelwerken en tijdschr. tot op* 1860 *verschenen.* Door R. FRUIN e. a. Leiden, E. J. Brill, 1863, bl. 248 en 249, n°. 4875—4896 en bl. 335, no. 6859. Vgl. ook nog de onlangs verschenen vertaling van de Groot's werk *De jure belli et pacis*, van P. PRADIER FODÉRÉ, III tom. Paris, Guillaumin et Cie, waaraan een *Essai biographique et historique sur Grotius et son temps* voorafgaat.

anders dan een goed gestileerde compilatie te geven. Onze taak moet eene andere zijn. Eer wij eene poging wagen om in de Groot den Apologeet te doen zien, moeten wij in 't bijzonder aanwijzen, hoe hij er toe gekomen is, om eene verdediging der Christendoms te leveren, wat hem in staat gesteld heeft om die schoone roeping te vervullen, m. a. w., wij moeten zijne innerlijke Christelijke ontwikkelingsgeschiedenis schetsen, met vermelding van al wat hem gebracht heeft op de Christelijk-religieuse hoogte, waarop hij zich bevond. Daarbij hebben wij tevens aan te wijzen, met wat doel hij zijne Apologie schreef en op wat wijze zij ontvangen werd.

Eerst na het vervullen van die taak kunnen wij in het breede zijne apologetische werkzaamheid zelve ontwikkelen en waardeeren.

De eerste vraag, die wij hierbij te beantwoorden hebben, kan o. i. geene andere zijn dan deze: wat is er vóór de optreding van de Groot op het gebied der Apologetiek geleverd? Het *„Bewijs van den waren godsdienst"* vormt eene schakel in de lange reeks van apologetische geschriften, die er sedert eeuwen in het licht zijn verschenen. Als Apologeet staat de Groot niet op zich zelf, maar heeft hij ons op krachtige en gewichtige voorgangers te wijzen. Wij mogen hem daarom niet van hen isoleeren of afscheiden, maar moeten hem als uit den tijd doen optreden, het historisch kader aanwijzen, waarin hij zijne plaats vindt. Allereerst behooren wij het oog te vestigen op het tijdvak, dat aan zijne optreding voorafging. Natuurlijk geven wij hier niet de gansche geschiedenis van de Evangelie-bestrijding en verdediging; wij bepalen ons slechts tot de periode ná de Reformatie; wij willen nauwkeurig nagaan, hoe de naaste voorgangers van de Groot het Christendom heb-

ben verdedigd, wat in hunne geschriften te prijzen, wat daarin te laken valt, op wat hoogte de apologetische wetenschap ten tijde van de Groot stond, wat richting daaraan moest worden gegeven. Eerst het licht der geschiedenis toch stelt ons in staat om de Groot wel te beoordeelen en zijne verdiensten als Apologeet naar waarde te bepalen. Met dat licht toegerust, nemen wij voorts de Apologie zelve ter hand. Vóór alle dingen worde dan den lezer een beknopt verslag van haar inhoud gegeven; daarna hebben wij te onderzoeken, wat haar, in onderscheiding van andere Apologieën kenmerkt, en duidelijk te doen uitkomen, waarin het eigenaardige van de Groot's apologetische methode ligt, en in hoever onze Apologeet een kind van zijn tijd toonde te zijn; of hij, inzonderheid met Raymund van Sabunde, Ludovicus Vives en Duplessis-Mornay, die hij bij name noemt, gelijkstond, dan of hij hen vooruitstreefde, dan wel, of hij misschien ook beneden hen moet gesteld worden. Eindelijk mag ook de bespreking van den voor- of nadeeligen invloed, dien hij op de latere behandeling der Apologetiek gehad heeft, niet achterwege blijven. De ontwikkeling van dit laatste punt baant ons, ten slotte, van zelf den weg tot het beantwoorden der vraag, of zijn werk ook nog waarde bezit voor de verdediging des Christendoms in onzen tijd: welke vraag wederom met eene andere, niet minder belangrijke samenhangt, nl. deze, of wij niet eer aan Pascal dan aan de Groot de kroon der eere moeten toekennen, en of wij soms ook beider methode voor oud en verouderd te houden hebben en eene andere kunnen aanbevelen.

Zoo zien wij ons den weg, dien wij moeten bewandelen, als van zelf afgebakend. Drieledig is derhalve de taak, die wij te vervullen hebben: wij hebben voor

alle dingen te schetsen, hoe de Groot Apologeet is geworden, en daarbij het doel en de lotgevallen van zijn werk in herinnering te brengen, om daarna in het licht te stellen, wat de Groot als Apologeet is geweest, terwijl wij eindelijk onderzoeken moeten, welke beteekenis voortdurend aan zijn arbeid zij toe te schrijven.

De welwillende lezer beoordeele, in hoever wij in het vervullen van deze drievoudige taak zijn geslaagd, en vindt hij, dat „hier of daer gemist is", wij roepen hem met onzen schrijver toe:

„Erinnert met meêdoogen
U selven wat een wolk bedwelmt der menschen oogen:
Verschoon veel liever 't werk dan dat gij 't bitter laekt." [1])

---

[1]) J. DE VRIES, *Hugo de Groot's Ned. ged.* blz. 167.

EERSTE HOOFDSTUK.

De geschiedenis van het Bewijs van den Waren Godsdienst.

Wij beginnen met de vraag, die wel niet onbelangrijk kan heeten: hoe is de Groot Apologeet geworden? wat heeft hem in staat gesteld om die verhevene en moeilijke taak te vervullen? Om deze vraag naar eisch te beantwoorden, moeten wij allereerst herinneren, wie de Groot geweest is, wat hem inzonderheid kenmerkte, in welken atmosfeer hij zich bewoog, welke zaken zijn gemoed het meest vervulden.

Ten dezen is er tweeërlei, dat onze aandacht trekt. De Groot was een man, voor wien de beoefening der wetenschappen en letteren een der hoogste genietingen des levens was, terwijl tevens in zijn boezem een warm hart voor den godsdienst klopte.

Wij gelooven geene tegenspraak te zullen ontmoeten, wanneer wij beweren, dat geheel het leven van de Groot door eene vurige liefde voor de studie gekenmerkt werd. Zijne merkwaardige kinder- en jonge-

lingsjaren leveren een aantrekkelijk tafreel van zijn onvermoeiden lust tot werkzaamheid. Als knaap van acht jaren hield hij zich reeds bezig met het maken van Latijnsche verzen, die een dichter van naam niet zouden ontsierd hebben; op tienjarigen leeftijd kon hij reeds de taal van Cicero als zijne moedertaal spreken, en was hij in die van Aristoteles niet geheel een vreemdeling; nauwelijks elf jaren oud, volgde hij de lessen van den beroemden Scaliger en den vredelievenden Franciscus Junius, en haalde hij in het Leidsche Athene zijn hart op. Hij bewoog zich niet uitsluitend op een enkel gebied van wetenschap: voor alle wetenschap, zooveel hij maar omvatten kon, bezat hij eene vurige liefde en een warm hart; hij kende voor zijne studiën geene bepaalde grenzen. Op zestienjarigen leeftijd, in 1597, zien wij hem, onder aller toejuiching, ettelijke wiskundige, wijsgeerige en rechtsgeleerde stellingen verdedigen. Onafgebroken zocht hij zijnen dorst naar kennis op schier elk gebied te lesschen. Nu wijdde hij zich aan de historie, dan aan de Grieksche en Latijnsche letterkunde; nu eens trok de wijsbegeerte hem aan, of bewoog hij zich op het gebied der sterre- en wiskunde; dan weder was het de god- en rechtsgeleerdheid, die hem boeiden, en, te midden van zijne diepe en ernstige studiën verrijkte hij bovendien onze letterkunde met gansch niet verwerpelijke proeven van zijn dichterlijk genie. Op het voorbeeld van zijn vader offerde hij dikwerf ter voortzetting zijner studiën zijne nachtrust op. In welke betrekking ook geplaatst, zelden verzuimde hij zijne letteroefeningen; wie weet niet, dat hij, toen hij zich aan de rechtsgeleerde praktijk wijdde, daar weldra een tegenzin in kreeg,

omdat zij hem soms in zijn letterarbeid hinderlijk was? Een nooit verslappende ijver, een ijzeren vlijt deden hem rusteloos voortstreven in zijne geliefkoosde wetenschappelijke en letterkundige studiën; hij kende voor zich, geheel zijn leven lang, geen hooger genot dan zich met de borst daarop toe te leggen.

Maar nevens de studie — en ziedaar de andere bijzonderheid, waarop wij wilden wijzen — nevens de studie was het niet minder de godsdienst, die geheel zijn gemoed vervulde. Reeds in het ouderlijk huis werd hij met liefde daarvoor bezield. Op later leeftijd betuigde hij aan zijn broeder, dat hij God nooit genoeg kon danken voor de uitstekende opvoeding, die hij van zijne ouders, voornamelijk in het godsdienstige, ontvangen had [1]). Het ontging zijnen waardigen vader en zijner vrome moeder niet, dat hij, als 't ware, een wonderkind was, dat door de vroegtijdigheid zijner verstandsontwikkeling de bewondering zijner tijdgenooten tot zich trok; zij verzuimden dan ook niet den buitengewonen aanleg en de zeldzame geestesgaven, waarmede de jongeling toegerust was, zooveel mogelijk te ontwikkelen en aan te kweeken. Maar daarbij vergaten zij niet, inzonderheid aan de vorming van zijn hart de meeste zorg te besteden; de opvoeding, die hij genoot, was zóó ingericht, dat niet enkel de kiem van het groote, dat in hem lag, zich heerlijk kon ontwikkelen, maar ook eene vurige liefde voor den godsdienst in hem werd opgewekt. De Heilige Schrift was voor hem geen verboden waar; integendeel, hij getuigt het zelf [2]), van

---

[1]) HUGONIS GROTII *Epistolae*. Amstelodami, a°. 1687. *Epist.* sec. ser. 490, p. 895.

[2]) *Votum pro pace Ecclesiastica*, in *Oper. Theol.* Tom. III, p. 653.

der jeugd af werd hij daarin onderwezen. Een onbekrompen godsdienstzin werd er bij hem aangekweekt, vroomheid des gemoeds bevorderd, terwijl hij reeds als kind doordrongen werd van het besef, dat er vrede en eensgezindheid onder de Christenen behoort te zijn. Als een bewijs van den godsdienstijver, of liever van den ijver voor zijn geloof, die hem reeds vroeg bezielde, en van de kennis, die hij van godsdienstzaken bezat, kan het verhaal strekken, dat hij, twaalf jaren oud, zijne moeder, die in de Roomsche religie opgevoed was, zou bekeerd hebben; zijn vader had zulks moeten opgeven met de betuiging, dat hij haar er niet meer lastig mede wilde vallen, maar dat hij te gemoet zag, dat haar zoon haar wel eens bekeeren zou. En inderdaad zou de jeugdige de Groot haar van hare dwaling overtuigd hebben, en haar hebben doen inzien, dat zij te veel verstands had om Roomsch te blijven, terwijl hij haar tevens opwekte tot het naarstig lezen der H. Schrift, als zijnde de beste fakkel, om hare oogen te verlichten.

Het is ons onverschillig, of men dit verhaal als echt beschouwe of het als een verdichtsel verwerpe; men ontkenne slechts het feit niet, dat een godsdienstige zin de Groot reeds vroeg kenmerkte: een feit, waarvoor men in zijne biographie meer dan één bewijs kan vinden.

Het goede zaad, door zijne ouders uitgestrooid, was heerlijk ontkiemd; het moest bij hem dan ook wel welige vruchten dragen, toen hij aan de leiding van een Franciscus Junius werd toevertrouwd. Groot was de invloed, dien deze ijvervolle Godgeleerde op hem uitoefende. Diens geschrift „*De vreedzame Christen*" was voor hem een schoon gedenkteeken van den edelen en

vromen zin zijns leermeesters; verscheidene jaren later schreef hij, „dat 's mans godsvrucht hem gedurig in de gedachten was, en dat hij door zijn voorbeeld zich zelven in de oefening der ware godzaligheid vrij wat meer gevorderd gevoelde dan door al de boeken, die hij gelezen had". Die godsdienstige geest werd bij hem nog meer opgewekt door zijne nauwere betrekking met Uytenbogaert, die hem in de grondwaarheden van den Christelijken godsdienst onderwees, en in de vreeze Gods opvoedde [1]; want, hoe men overigens ook over het stelsel van dezen Haagschen prediker moge oordeelen, het is niet te ontkennen, dat zijne persoonlijkheid wel geschikt was om bij zijn leerling een Christelijken geest op te wekken en hem door zijne Christelijke vermaningen en stichtelijk voorbeeld voedsel te geven voor zijn innerlijk godsdienstig leven.

En hoe allergunstigst moest bovendien de tijd, waarin de Groot optrad, niet werken, om den ijver voor den godsdienst aan te wakkeren. Toen toch speelde in half Europa de godsdienst eene voorname rol; het vuur van den godsdienstoorlog ver-

---

[1]) JERONIMO DE VRIES, *Hugo de Groot en Maria van Reigersbergen*, bl. 9, 11. In zijn *Apologeticus*, p. 526, schrijft de Groot: „Apud Joh. Utenbogardum habitavi adolescens per annos aliquot, sollicitis parentibus meis *ut in Dei metu educarer*, quamobrem Lugduni apud Franciscum Junium, Hagae vero apud Utenbogardum me collodarunt". BURIGNY en LUDEN meenen, dat de Groot reeds met het eindigen zijner kindsheid bij Uytenbogeart zijn intrek nam; BRANDT echter verklaart, dat het eerst plaats had, toen hij zich op de rechtspraktijk voor het Hof begon toe te leggen. Dit laatste komt ons met KOENEN en anderen waarschijnlijker voor, want de Groot zelf schrijft (*Epist.* 221, p. 78): „Sub oculis Junii omnium earum artium, per quas olim nonnullis placebamus, jeci fundamenta". Van Delft zal hij onmiddellijk naar Leiden gezonden zijn, en eerst later naar 's Hage zijn vertrokken.

woestte Duitschland, Frankrijk en de Nederlanden; binnen onze grenzen was burgerlijke en godsdienstige onderdrukking het doel van den vijand; het volk greep naar de wapenen; godsdienstijver of eigenlijk ijver voor godsdienstige en burgerlijke vrijheid werkte het wonder, dat het niet bezweek onder den reuzenarm van hem, die, met het zwaard des dwingelands in de eene en den banbliksem des priesters in de andere hand, de Nederlandsche natie onder het juk van vorsten- en priesterheerschappij trachtte te houden. En nauwelijks was er eenige verademing in den strijd gekomen, of in de overigens rustige dagen van het Bestand woedden ten onzent heillooze burgertwisten, en riep het godsdienstig en staatkundig fanatisme tooneelen in het leven, waarop wij niet dan met weerzin het oog kunnen slaan.

Zoo was er schier overal strijd over den godsdienst, leven en beweging op kerkelijk gebied; onverschilligheid, helaas! eene kwaal van zoovelen onzer tijdgenooten, was toen een onbekend woord; men had veeleer zich te wachten voor de klip van overdrijving en fanatisme. Dit alles zag en vernam onze de Groot; zoowel in zijne jeugd als op lateren leeftijd hoorde hij bijna over niets anders spreken dan over zaken, die op het geloof betrekking hadden. Het kon wel niet anders, of deze omstandigheid moest op hem grooten invloed uitoefenen, en het bevreemdt ons dan ook niet, dat geheel zijn gemoed er van vervuld was. De godgeleerdheid en godgeleerde onderzoekingen stonden bij hem hoog aangeschreven; „hij was een theologant in zijn hart. De Heilige Schriften, de Kerkvaders, de middeleeuwsche Doctoren, de Kerkhervormers, de roomsche Apologeten kende hij zoo goed

als de geleerdste professor theologiae [1])". En hoe voordeelig onderscheidde hij zich van de meeste theologen van zijne en de volgende tijden! Te midden van den strijd openbaarde hij een echt godsdienstigen, zachten en vredelievenden geest; zijne geschriften leveren daarvan menig bewijs op. Zoo schreef hij — om een enkel voorbeeld hier bij te brengen — in de opdracht van zijn „*Christus patiens*" aan den vermaarden Jeannin, dat er geen stof meer weerklank vindt in een welgestemd hart dan droefenis en klacht over de ellendige twisten der eeuw en den gescheurden vrede der Kerk; de verdeelde harten moeten, zoo meende hij, allengs tot elkander naderen, zoo men slechts die waarheid, die alleen tot de Godzaligheid nut is, vasthoudt; en, even wars van heerschzucht als van losbandigheid, in al het overige een vasten en gepasten voet van vrijheid laat. In zijn „*Lijkdicht*" op Arminius prijst hij dien eenvoudigen godsdienst als den eenig waren aan, die gelooft, dat de dood van Christus de zonden heeft weggenomen, dat de strafschuldige uit genade verlost wordt, en den zoeten plicht der liefde zonder eenig verder onderzoek uitoefent, terwijl hij hem zeer hoog acht, die, vrij van ijdele bedoeling, hemelwaarts streeft, om God te aanschouwen; die den leiddraad van het onfeilbare Boek volgt, en daarnaar, door middel van eene, door liefde gematigde vrijheid, met zijne tegenstanders in eendracht poogt te leven, en die, hoezeer door anderen veroordeeld, echter zelf niemand veroordeelt.

Door zijne uitgebreide wetenschap was de Groot

---

[1]) R. FRUIN, *Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh*, *Gids*, N. R. XI. dl. II, bl. 304.

voor de eenzijdigheid en den bekrompen geloofsijver der kerkelijken gevrijwaard, en wist hij bij den twist over de godsdienstige vraagstukken zich vrij te houden van alle overdrijving, en, hoewel hij eene voorname rol speelde in den strijd tusschen de Arminianen en Gomaristen, deed zijne verdraagzaamheid hem de gevoelens, zoowel van Catholieken als van Protestanten, eerbiedigen: eene verdraagzaamheid, waarlijk zeldzaam in die tijden van geloofsijver en vervolging! Het was zijn streven om de gemoederen te vereenigen, en de onzalige klove, die er tusschen de partijen bestond, weg te nemen; eene hereeniging der algemeene Christelijke kerkgemeente was het hoofddenkbeeld, dat hem bezielde; de verdeelde Christenen weder één lichaam, ééne kudde te doen worden, was niet slechts zijn vurige wensch, maar ook steeds het doel van zijn ijverig pogen geweest. „Zijn ideaal was de eerste Christenkerk; hij haakte naar eene, daaraan beantwoordende, algemeene, Apostolische Kerk, die, door eenheid alleen in het hoog noodige te vorderen en in al het twijfelachtige vrijheid te laten, alle Christenen, roomsche en onroomsche, zou kunnen omvatten. Daarom verkoos hij boven alle andere de bisschoppelijke Kerk van Engeland, die, het midden tusschen Catholieken en Protestanten houdende, de geschiktste scheen om ze beiden op te nemen. Hij kon het den Kerkhervormers niet vergeven, dat zij aan hun afkeer van de middeleeuwsche misbruiken de eenheid der Kerk hadden opgeofferd. Hij begreep niet, dat zij iets anders hadden beoogd dan het herstellen van de Apostolische Kerk der eerste Christenen; dat zij, onbewust, naar de eischen van hun eigen tijd, niet naar het voorbeeld van een lang vervlogen eeuw, het ontaarde Christendom hadden hervormd. Hij hield niet

van Luther, nog veel minder van Calvijn; Erasmus was de man naar zijn hart: Erasmus, geleerd als hij zelf, humanist, vrijzinnig, afkeerig van de middeleeuwsche misbruiken der Kerk, maar nog meer afkeerig van de uitspattingen eener eenzijdige overtuiging en van een vervolgzieken geloofsijver; Erasmus, die, liever dan de eenheid der Kerk te verbreken, de gewenschte hervorming had opgegeven [1])".

Wij kunnen dit streven van de Groot naar eensgezindheid, naar de eenheid der Kerk hier natuurlijk niet uitvoerig bespreken, evenmin over zijne godsdienstige richting in eene verdere ontwikkeling treden. Welk oordeel men daarover ook moge uitspreken, dit kunnen wij als een onbetwistbaar feit aannemen, dat bij de Groot de belangen van den godsdienst op den voorgrond stonden; geheel zijn leven was aan de bevordering daarvan gewijd; hij kon zich daaraan evenmin onttrekken als aan de studie der wetenschappen en letteren, zonder welke hij niet waarlijk leven kon.

Zulk een man nu, zoo vol ijver voor den godsdienst en met zulk eene vurige liefde voor de studie bezield, kan hij wel verloren zijn, waar hem eene zware beproeving wordt opgelegd? Immers neen! de godsdienst schenkt hem toch al die vertroostingen, waaraan hij behoefte heeft, en die men elders te vergeefs zoekt, terwijl hem bovendien het geheim bekend is, dat in een leven, aan gezette en onafgebroken studie gewijd, het beste middel ligt, om het ongeluk, dat hem getroffen heeft, zoo al niet te doen vergeten, dan toch gelaten en kalm te dragen. Terecht heeft men opgemerkt, dat „men het moet ondervonden hebben,

---

[1]) R. FRUIN, t. a. p. bl. 304, 305.

om te weten hoe zalig het is, de moegetobde gedachten van het onherstelbare ongeluk, waarop zij zich stomp denken, af te trekken en in kalme studie te verdiepen en te verpoozen; met een verfrischt denkvermogen, met nieuwe zielskracht keert men uit de boekenkamer in de wereld terug; de ontspannen boog is weer veerkrachtig, in staat op nieuw gespannen te worden. En dubbel heilrijk moet dit geneesmiddel werken, als het gemoed niet door het blinde noodlot, maar met opzet door de hand der menschen getroffen is; als de ziel niet alleen in droefheid gedompeld, maar met wrevel en menschenhaat vervuld is. Dan geeft de studie niet alleen kracht om te dragen, maar zelfs om te vergeven. Hoe menig gevallen staatsman, dien partijschap het hart had gewond en vergiftigd, heeft door de vreedzame, verzoenende studie zijne zielrust herwonnen, en in nuttigen letterarbeid een gebruik gevonden voor de vermogens, die hij niet werkeloos kon laten zonder zich zelven te verteren. Bij voorspoed verhoogt lust tot studie het genot, onder tegenspoed strekt hij tot onuitsprekelijken zegen [1])". En dien zegen, vereenigd niet 't minst met de weldaden en vertroostingen van den godsdienst, mocht ook de Groot in ruime mate genieten, toen hij, door het ondankbaar vaderland verworpen, eerst in den kerker te 's Hage opgesloten en daarna naar het slot Loevestein gebracht werd, om daar „zijn leven lang gehouden en bewaard" te worden. Onder den druk zijner zware beproeving verlichtte en sterkte hem de kracht van zijn Christelijk geloof en zijne Christelijke wijsbegeerte; in den geestelijken omgang met de helden

---

[1]) R. FRUIN, t. a. p. bl. 432.

der oudheid, en niet 't minst door het gedurig lezen en overdenken der H. Schrift ontegenzeglijk gesterkt in zijn godsdienstig vertrouwen, zag hij zeer wel in, dat die droevige ervaring hem ten deel viel met Gods toelating en met wijze bedoeling, terwijl hij als Christen vertroostingen had, waarvan de wereld niet alleen in hare hardheid, maar zelfs in hare deernis niet weet. De onverdeelde beoefening der wetenschappen en letteren stortte daarbij in zijne bedroefde ziel eene ongekende mate van opgeruimdheid uit, en onttrok hem tevens aan de aardsche lasten en zorgen, die hem buiten het studeervertrek kwelden; ook de Muzen, die hem vroeger, toen hij met bezigheden was overladen, een onwaardeerbaar genot gaven, waren nu in zijne beproeving voor hem eene rijke bron van vertroosting[1]). Godsdienst, wetenschap en dichtkunst voerden hem op eene hoogte, vanwaar hij zijn lot met kalmte, ja met voldoening kon beschouwen. Zijne gevangenschap hield hij dan ook voor eene rust, die God hem goedgunstig had verleend[2]). Maar zij was eene bezige rust. Hij herschiep weldra zijn somberen kerker in eene aantrekkelijke studiecel. Schier onafgebroken wijdde hij zich aan zijne studiën, slechts nu en dan afgewisseld door de zorgen, die hij aan zijn huisgezin besteedde. Het lezen en overdenken der Heilige Schrift werd allerminst vergeten; hij leefde als 't ware in die ge-

---

[1]) „Mihi", schrijft hij (*Epist.* 125), „fortunae huius levamentum sunt illae', ut nosti, tunc etiam, cum negotiis pene opprimerer, dulces ante omnia Musae: nunc vero multo quam ante dulciores, quam hoc sit prae ceteris rebus *αναφαιρετον*."

[2]) „Nulli malim, quam tibi, constare concessi mihi divinitus otii," schrijft hij aan Vossius, *Ep.* 124. p. 47, waarin hij verslag geeft van zijne werkzaamheden.

wijde oorkonden; de godsdienstige vraagstukken hielden onverdeeld zijne aandacht bezig. „Hier," schrijft Caspar Brandt,

„Hier vloog de ziel, zoo moedig als gezwindt,
Ten kerker uit door 's Hemels blaauwe boogen,
Om God te zien in 't ongenaakbaar licht
Met oogen van geen kerker-damp betoogen.
Daar zag men hem, verheldert van gezigt,
Den tempel van zyn Opperkoning bouwen,
Daar zocht hy, als een tweede Guldemondt,
De wond'ren van het hemelblad t' ontvouwen,
De glory van het eeuwig heilverbondt".

Nog te 's Gravenhage in preventieve gevangenis zijnde had hij reeds eenige theologische geschriftjens vervaardigd. Zoo had hij er zijne „*Onderwijsinghe der gedoopte kinderen, door vragen en antwoorden*" voor zijne dochter Cornelia geschreven, alsmede zijne „*Uitlegginghe van het ghebedt ons Heeren Jesu Christi, ghenaamt het Vader Ons*", en eenige andere stukken van stichtelijken aard. Deze werkzaamheid bleef niet zonder vrucht. Vooral werd de verschijning van het eerstgenoemde gedicht door velen met sympathie begroet. Uit een brief van Vossius aan zijne Maria vernam de Groot, „met wat een vreught en verwonderinge van een Igelijk gelezen is, 't geen voor sijn doghter Cornelia van den Doop geschreven was"; zelfs door onderscheidene personen, die „anders seer gepassijt ende qualyk geaffectioneert" tegen hem waren, werd het geroemd en met groote stichting gelezen; Vossius kende zelfs „geene van de treffelykxste Theologanten, die 't selfde beteren soude, jae die ook soo bequaem iet stellen konnen [1]". De groote opgang, dien

[1]) Zie zijn brief aan Mejuffrouw de Groot van den 6 Juni 1619, medegedeeld door JER. DE VRIES in zijne uitgave van het *Bewijs v. d. w. g.*, bl. 309.

deze arbeid allerwegen maakte, gaf Vossius aanleiding om zijn vriend met allen ernst op het harte te drukken, wederom een dusdanig werk te ondernemen. „Mijnes bedunkens”, schreef hij aan Maria [1]), „zou UE: man niet quaelijk doen iet schrijvende tot troost van zigh selven, gelijk Cicero, Boëthius, ende anderen gedaen hebben ..... 't Soude ook goede bedenkinge hebben, indien sijnE. iet schreeff van de liefde Christi t'onswaerts, off van de seekerheyt der saligheyt, off van het eeuwig leven: insonderheyt soo 't selfde in Nederlantschen rijm geschiede. Want alsoo sal 't geschieden, dat ook de gemeene man proffijt geniete van sijne wetenschap, ende de grootheyt sijns verstants, met een vroom gemoedt vergeselschapt sijnde, leere kennen ende admireeren, gelyk ten deele geschiet is uit het *Vader Onse* ende insonderheyt uit *De vragen en antwoorden van den Doop:* welke een iegelijk seer groot acht: .... daer om dat synder E: dogh niet verdriete iet desgelykx te schryven tot stightinge des gemeynen mans, ende grootmaekinge synes naems, ook by de verstandighen”.

Aan dezen zoo vleienden als dringenden raad van zijn vriend gaf de Groot gaarne gehoor. Achtereenvolgens vestigde hij het oog op de verschillende onderwerpen, die Vossius hem had opgegeven; geen enkel daarvan kon hem aantrekken; al spoedig — hij verklaart het zelf — ondervond hij, dat het gemakkelijk is in onze taal iets te ondernemen, maar zeer moeilijk om in dezen tijd aanstoot en vermoedens te vermijden[2]). Aanvankelijk lokte hem eene beschouwing *„van de liefde*

[1]) t. a. p. bl. 313.
[2]) *Epist.* 124. p. 47.

Christi t'onswaerts" nog al aan; ook dacht hij er over om een commentaar op de bergrede van Jezus te leveren [1]. Doch weldra lachte een ander denkbeeld hem meer toe. De breede rij van Apologeten des Christendoms rees voor zijn geest op; de lectuur der apologetische geschriften, die hij van Vossius ontvangen had, deed bij hem allengs de begeerte ontstaan, om ook iets ter verdediging en handhaving van den Christelijken godsdienst te ondernemen. Maar zou zulk een werk niet als overtollig beschouwd kunnen worden? Reeds velen toch hadden vóór hem hunne krachten daaraan beproefd. Bovendien, niet lang geleden had een drietal vermaarde mannen met groot talent het Christendom trachten te verdedigen: met wijsgeerige diepzinnigheid had een Raymund van Sabunde de overeenstemming tusschen natuur en openbaring zoeken aan te wijzen; een Ludovicus Vives had eene niet verwerpelijke apologie van het Christelijk geloof geleverd, terwijl een Duplessis-Mornay zich almede met groote geleerdheid en welsprekendheid van die taak gekweten had. Het kon daarom, meende de Groot, van meer nut schijnen een van hunne geschriften in zijne moedertaal over te zetten dan een nieuw werk te beginnen. Deze gedachten hielden hem aanvankelijk van de volvoering van zijn voornemen terug. Gelukkig overwon hij spoedig zijne schroomvalligheid. Na rijpe overweging, ook na lezing niet slechts van hetgeen door zijne voorgangers geleverd was, maar ook van de werken der Joden, waarin de Joodsche godsdienst, en die der Christenen, waarin het Christendom verdedigd werd, kon hij het eens opgevat denkbeeld, dat hem hoe langer hoe meer aan-

---

[1] *Epist.* 124. p. 47; 125. p. 48.

trok, niet laten varen. Weldra besloot hij dan ook aan zijn geest de vrijheid te geven, die men zijn lichaam onthield, en eene poging te wagen om eene verdediging van het Christendom te leveren [1]). Den 15den December 1619 schreef hij aan Vossius, dat hij „over eene grootere commentatie op de bergrede en over een werk tegen de ongeloovigen en Joden nog zal nadenken [2])"; in een brief van den 4den Maart 1620 berichtte hij hem, dat hij met het schrijven eener Apologie druk bezig was, en deelde hem daarbij de inrichting daarvan mede, terwijl hij hem tevens beloofde het werk hem te zullen zenden, zoodra hij het gereed zou hebben [3]). Eenige weken daarna had hij het reeds voltooid, althans vóór Paschen had zijn broeder Willem het geheele handschrift gelezen, en het zelfs reeds met anderen aan eene gestrenge critiek onderworpen [4]).

Men heeft het doel, dat de Groot met het ondernemen van dit werk zich had voorgesteld, vaak niet volledig opgegeven; men meende, dat hij daardoor alléén voor zijne medeburgers, inzonderheid voor het zeevarende volk nuttig wilde zijn [5]). Dit is echter

---

[1]) Vgl. over dit een en ander de *Inleiding* van de Latijnsche bewerking der Apologie.

[2]) *Epist.* 125 p. 48.

[3]) *Epist.* 126 p. 48.

[4]) *Epist.* sec. ser. 20, 21 p. 760.

[5]) Wat zonderling drukt zich NICERON, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres*, T. XIX. Paris, 1732. 8°. p. 342 over het doel onzer Apologie aldus uit: „Grotius avoit composé ces vers pendant sa prison de *Louvestein*, pour les Matelots Hollandois qui alloient aux Indes, afin qu'ils pussent en *les chantant* s'instruire eux-mêmes et instruire les peuples chez qu'ils iroient." Juister schrijft ALDRICK CAUMONT, t. a. p. bl. 232: „Grotius s'était proposé un but très élevé en écrivant son Traité, il voulait fournir aux Hollandais qui vont aux Indes les moyens de travailler à *la conversion des Infidèles*". Bijna in den-

min juist. Wie toch de uitspraken van de Groot in zijne brieven raadpleegt, zal aanstonds ontwaren, dat hij met het schrijven zijner Apologie een tweeledig doel beoogde [1]. Allereerst wilde hij daardoor een geneesmiddel vinden voor de krankte, waardoor hij toen overvallen was, en de smart wegens zijne opsluiting in een zoo engen kerker eenigermate trachten te lenigen. Uitdrukkelijk verklaart hij zulks aan Vossius: „ik heb", zoo schrijft hij, „de lezing van het N. T. moeten afbreken, eerstens ten gevolge mijner ziekte, en vervolgens „morbi fallendi causa suscepto negotio, quod ultra morbum procedit [2])"; aan

---

zelfden geest laat zich GERARD BRANDT uit: „Zijn ooghmerk was," zegt hij, „zynen landtsluiden, inzonderheit die de zee bouwden, met dit werk te dienen, opdat ze hunnen tydt, in de leedigheit der lange zeereizen, nuttelyk mogten besteeden, en zich van kennis voorzien, om hunnen Godsdienst te konnen verdeedigen, den ongelovigen, den Heidenen, Jooden en Mahumetanen, van de zaalighmaakende Waarheit t'overtuygen, en 't Christenryk verder uit te breiden." Door velen werd deze uitspraak van den uitnemenden schrijver der Reformatie òf overgenomen òf goedgekeurd. Volgens den hoogl. MILLIES, *Over de oostersche vertalingen van het beroemde geschrift van Hugo Grotius: de veritate religionis christianae* (overgedrukt uit de *Verslagen en Mededeel. der Kon. Acad. van Wetens. Afd. Letterk.* Deel III. Amsterd. 1863. bl. 2), ontvouwt de dichter zelf, treffender dan BRANDT, het doel van zijn werk in den schoonen, krachtigen aanhef, terwijl ZHG. ons voorts in eene noot naar een brief verwijst, door de Groot den 8sten Juli 1621 uit Parijs aan ANDREAS SCHOTT geschreven, en waarin hij hem kortelijk het ontstaan, doel en plan van zijne Apologie mededeelt. Vgl. *Sylloges epistolarum a viris illustr. scriptarum Tomus II. Coll. per* PETRUM BURMANNUM (Leidae, 1727). 4°. pag. 441 sq. — Het zij verre van ons, te beweren, dat BRANDT en anderen, zoomede de hoogl. MILLIES, het doel van de Groot met zijn dichtwerk geheel verkeerd hebben voorgesteld; uit onze beschouwing zal het den lezer echter blijken, dat zij het slechts ten deele hebben meêgedeeld.

[1]) Vgl. KOECHER, t. a. p. cap. I, § 5, zoomede BERGMAN t. a. p. p. II.

[2]) *Epist.* 126. p. 48.

Joannes Crellius betuigde hij, dat hij zijn werk geschreven had, „meer voor zich zelven tot troost, dan tot anderer nut [1]," terwijl hij het bij de toezending daarvan aan Sarravius, in 1640, eene vrucht noemt van de smart, die hij weleer geleden had, maar thans als een gedenkteeken van zijne dankbaarheid beschouwt [2].

Maar niet uitsluitend om zich zelfswil schreef de Groot zijne Apologie: hij zocht daarmede ook een ander en verheven doel te bereiken. Reeds vroeger had hij door de uitgave van twee merkwaardige werken zich op het gebied van den handel en de scheepvaart bewogen. Door zijn *„Limneuρετικη, sive portuum investigandorum ratio,"* eene vertaling van het *„Onderricht voor zeevarenden"* van den beroemden wiskundige Simon Stevin, had hij velen aan zich verplicht, terwijl hij, door spoedig daarop *„de vrijheid der zee"* te verdedigen, toonde, hoezeer ook zijn geest vervuld was met een onderwerp, 't welk in die dagen veler aandacht tot zich trok. Ook nu wilde zijne liefde weder werkzaam zijn voor zoovele eenvoudige en wakkere landgenooten, die den Oceaan in alle richtingen doorkruisten, en hun een nuttig werk in handen geven, opdat zij gedurende hunne zeereizen den tijd liever wèl besteden, dan — wat maar al te velen doen! — verbeuzelen zouden. Streefden zij door de beoefening der scheepvaart andere volken verre te boven, hij wilde hen opwekken, om deze kunst, als eene goddelijke weldaad, niet slechts tot hun eigen winst, maar ook tot

---

[1]) *Epist.* 280. p. 104. Vgl. ook *Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae ecclesiasticae et theologicae*, etc. Amst., 1704. fol. pag. 763, en verder COLOMESII *Oper.* p. 218. edit. *Fabric.*

[2]) *Epist.* 1331. p. 604.

verspreiding van den waren godsdienst te gebruiken. Immers, hoe vaak zou zich aan hen de gelegenheid niet voordoen om het Christendom te verkondigen en te verbreiden! Nu eens zouden zij met Heidenen in aanraking komen, wanneer zij verplicht waren, om China of de kusten van Guinea te bezoeken; dan zouden zij vele volgelingen van den profeet uit Mekka aantreffen, zoo dikwijls zij in het rijk der Turken of der Perzen kwamen, of rondzwierven op de kusten van Africa; dan weder zouden zij over de geheele aarde Jacobs telgen verspreid vinden, voor wie het kruis van Christus nog steeds eene dwaasheid is. En hoevele vijanden van den Nazarener zouden zij niet telkens allerwegen ontmoeten, ongeloovigen en vrijdenkers, die, waar de vrees hen niet terughoudt, het verborgen gift hunner goddeloosheid straffeloos onder de eenvoudigen meenen te kunnen uitstrooien. Die gedurige en onvermijdelijke aanraking met belijders van andere godsdiensten en met aan het Christendom vijandige personen kon voor onervarene zeelieden wel eens besmettelijk wezen; lichtelijk zouden zij door hen medegesleept kunnen worden, zoo zij hun geloof tegen de velerlei aanvallen niet konden verdedigen. Tegen dat gevaar wilde de Groot hen hoeden, door hun een werk in handen te geven, waarin zij de gronden van hun geloof uiteengezet vonden. Met de wetenschap daarvan toegerust, konden zij er zich voor wachten eene prooi der verleiding te worden; overal, waar zij kwamen, konden zij dan met kracht de dwaling bestrijden, de ongeloovigen van de zaligmakende Waarheid overtuigen en het rijk van Christus helpen verbreiden.

Zoo blijkt het, dat de Groot, wel verre van in zijn kerker alléén voor zich zelven te arbeiden, ook voor

anderen, voor onervaren en ongeleerde zeelieden, nuttig werkzaam wilde zijn. Het lag voorts geheel in zijn geest en zijne bedoeling, dat, terwijl zijn werk voornamelijk tot onderrichting der Hollandsche matrozen moest dienen, ook zijne overige medeburgers daarvan partij zouden trekken [1]). Ook voor hen was eene verdediging van het Christelijk geloof niet geheel overbodig, vooral niet in een tijd, waarin, gelijk wij straks nader zullen aanwijzen, het Christendom in sekten dreigde te vervallen, waarin alles, naar de wel ietwat overdreven uitdrukking van Vossius, tot godvergetelheid zich neigde [2]). De behoefte aan een goed fundament, waarop men veilig bouwen kon, werd door velen gevoeld; men zocht naar een vasten steun voor zijn geloof en zijne hoop. En wie kon toen beter dien steun geven dan juist de Groot zelf, die met zoo uitnemende gaven en talenten was toegerust, en, zelf het slachtoffer van de zoo onzalige twisten en geloofsverdeeldheid zijner dagen, gelukkiger dan velen zijner tijdgenooten, te midden der vreesverwekkende beweging de kracht des Christelijken geloofs had ervaren, en in zijne overtuiging was bevestigd, dat er geen ander, beter en duurzamer fundament kan gelegd worden dan hetgeen door Jezus Christus gelegd is? Zelf versterkt en verlicht, kon hij met kracht zijn geloof aan anderen aanprijzen, die nog op de woelige zee des levens zich bevonden, hun eene veilige haven aanwijzen, waar zij niet behoefden te vreezen door de woelende

---

[1]) Dit blijkt uit de Groot's woorden: „Propositum mihi erat, *omnibus quidem civibus meis, sed praecipue navigantibus*, operam navare utilem."

[2]) Quo omnia ad ἀϑεότητα vergunt.

baren overstelpt te worden, en een vaste baken stellen, waarop zij rustig hun koers konden richten.

Schoon en verkwikkend schouwspel! In een somber vertrek van het eenzame slot Loevestein opgesloten, door partijwoede gesmaad en vertreden, zocht en vond de Groot, onder den druk zijner beproeving en zielskrankte, in het leveren eener verdediging des Christendoms voor zichzelven eene overvloedige bron van troost, terwijl hij daardoor ook voor anderen ten zegen wilde zijn. Wel verre van in het stellen eener apologie van zijn gedrag zijn heil te zoeken, den partijhaat zijner vijanden te hekelen, of met hevige strijdschriften hunne beschuldigingen te wederleggen, wijdde hij liever zijne krachten aan hoogere belangen; en, wars van ijdel roembejag, schreef hij zijn werk oorspronkelijk in eene taal, die slechts binnen een beperkten kring gesproken werd, terwijl hij het niet in de eerste plaats bestemde voor de geleerden zijner eeuw of de aanzienlijken der wereld, maar voornamelijk voor eenvoudige Hollandsche matrozen, die hij zoo gaarne ook als missionnairs voor het rijk van Christus werkzaam wilde zien. Zulk eene daad moest zijnen vijanden eerbied afdwingen, en voor hen een prikkel te meer wezen om hem herstel van eer te geven; hunne triomfkreten moesten verstommen, zou men meenen, voor zulk een uitstekend bewijs van zijne voortreffelijke gedachten en edele gevoelens, als hij daardoor in zijn waarlijk niet benijdenswaardigen toestand gaf, en dat al den laster, die over hem uitgestrooid werd, schitterend logenstrafte [1]). 't Was er, helaas! verre

[1]) HOUTTEVILLE (*La religion chrétienne prouvée par les faits.* Nouv. édit. Amst. 1744. t. I. p. 151) laat aan den godsdienstigen zin, de

van af. Men loonde den Apologeet met ballingschap. Tegenover die onverdiende miskenning van zijn arbeid viel hem echter ook erkenning ten deel.

In betrekkelijk zeer korten tijd — wij zagen het reeds hierboven — had de Groot zijn werk voltooid; er verliep echter een geruime tijd, eer het uitgegeven kon worden; de droevige omstandigheden, waarin hij verkeerde, en het min gunstig oordeel, door sommigen daarover geveld, hadden er vooral toe medegewerkt om de uitgave er van te vertragen [1]; eerst in 1622 verscheen het in Hollandsche dichtmaat in het licht [2].

---

oprechte vroomheid en het levend geloof van DE GROOT geen recht wedervaren, waar hij aangaande zijne optreding als Apologeet zegt: „Il le fit durant sa prison. Triste séjour; propre néanmoins à réveiller certains sentimens de zèle, qui peut-être ne se seroient pas offerts dans une prospérité sans traverse." Beter waardeert CLAUDE ROY (t. a. p. bl. 57) de daad van DE GROOT, waar hij schrijft: „Abstraction faite de ce que nous connaissons de la piété sincère de GROTIUS par sa biographie, nous pouvons affirmer que la conviction profonde de la vérité de la religion chrétienne, non seulement se fait sentir, mais encore règne dans son oeuvre depuis le commencement jusqu'à la fin. Elle se manifeste dans le dessein de le composer. GROTIUS n'était pas théologien, et pouvait, semble-t-il, sans remords, laisser à d'autres l'accomplissement d'une tâche pour laquelle il n'avait fait aucune étude spéciale, et qu'il savait devoir lui attirer la haine de ses adversaires et peut-être des persécutions ultérieures, si jamais il parvenait à sortir de sa prison. — N'importe, Dieu lui a confié un talent; il le fera valoir malgré tous les obstacles, pour le bonheur des hommes et pour la gloire de Dieu. Il est vrai que GROTIUS était prisonnier, et qu'un travail de ce genre contribuait à alléger les ennuis de sa captivité; toutefois, si GROTIUS avait cherché avant tout à rendre sa position moins pénible, il se fût probablement adressé à la littérature, qu'il aimait avec passion et qu'il cultiva avec tant de succès, même au milieu des occupations nombreuses et des soucis excessifs de sa carrière diplomatique."

[1]) Vgl. KOECHER, t. a. p. cap. II. § 1; cap. V. § 2.

[2]) Men zie over de eerste uitgave en de daarop gevolgde editiën van ons dichtwerk Bijlage I en II.

Aanstonds werd het door een overgroot getal verstandige en redelijke Christenen, geleerden en ongeleerden met levendige sympathie begroet. „'T gerucht van dit loffelyk werk", schrijft Gerard Brandt [1]), „quam daarna ook ter ooren van degeenen, die der Hollandtsche taale onkundig waaren, en vele vreemden zochten 't ook in hunne spraaken te zien: oordeelende dat een schrift, 't welk tot nut der geheele Christenheit kon strekken, binnen de naauwe paalen der Hollandtsche taale niet moght beslooten blyven." Om dezen ter wille te zijn, en vooral om aan den sterken aandrang van den geleerden Hieronymus Bignon, Advocaat des Konings in het Parlement, te voldoen, besloot de Groot, destijds te Parijs, zijne Apologie in Latijnsch proza over te brengen, of, laat mij liever zeggen, om te werken [2]). Spoedig was hij met deze Latijnsche bewerking gereed; doch de uitgave daarvan werd, evenals die van het oorspronkelijk dichtwerk, door een tal van moeilijkheden vertraagd [3]). Eerst in 1627 verscheen zij te Leiden bij Jo. Maire, terwijl nog in hetzelfde jaar eene uitgave daarvan te Parijs bij Jac. Ruart werd aangekondigd [4]). Beide deze editiën waren zonder eenige aanteekeningen; later, in 1640, zag eene geheel nieuwe het licht, die, met uitvoerige noten verrijkt, onder een deels veranderden, deels vermeerderden titel, te Parijs bij Seb. Cramoisy werd uitgegeven, welke uit-

---

1) Zie zijne *Voorrede aan den lezer* voor de derde uitgave van het *Bewijs*, ook te vinden bij JER. DE VRIES, t. a. p. bl. XVII.

2) Vgl. KOECHER, t. a. p. cap. II. § 3 et 4.

3) Vgl. KOECHER, t. a. p. cap. II § 3.

4) Vgl. KOECHER, t. a. p. cap. II. § 4 et 5; zie ook zijne *Addenda ad Hist. Lib. Grot.* § 4 et 5. Vol. III. p. 602. Zie voorts BERGMAN t. a. p. p. III.

gave weldra gevolgd werd door twee andere, waarvan de eene „*juxta exemplar Parisiense Cramosianum s. l. et a.*", wellicht te Amsterdam bij Jansonius verscheen, terwijl de andere te Leiden bij Jo. Maire het licht zag [1]).

Het zal wel overbodig zijn, hier verder uitvoerig de breede rij van de verschillende uitgaven te vermelden, die er sedert die eerstelingen „*tanquam rivuli ex fonte*" tot op onzen tijd verschenen zijn; evenmin behoeven wij de namen der vele commentatoren of uitleggers te noemen, die in hunne vertalingen of in nieuwe uitgaven verklaarden al wat in het werk toelichting behoefde, en den roem van onzen Apologeet zochten te vereeuwigen. Wij mogen den lezer omtrent dit alles gerustelijk verwijzen naar den meer genoemden en in vele opzichten uitmuntenden arbeid van Joh. Christoph. Koecher, Dr. J. T. Bergman en Jer. de Vries, in wier werken alles medegedeeld wordt wat omtrent de letterkundige geschiedenis der Apologie bij ons eenige belangstelling kan opwekken, terwijl men voorts in de hierachter gevoegde Bijlagen nog het een en ander daaromtrent kan vinden.

Slechts op een punt moeten wij hier nog de aandacht vestigen, daar het tot dusver niet voldoende is opgehelderd: wij bedoelen de verschillende vertalingen, die er van onze Apologie in den loop des tijds het licht hebben gezien of gezegd worden uitgegeven te zijn.

Tot vóór weinige jaren nam men vrij algemeen de waarheid der traditie aan, volgens welke het „*Bewijs*" in de meeste Europeesche en Oostersche talen overgezet, verspreid en gelezen werd. De getuigenissen dienaan-

---

[1]) Vgl. KOECHER, t. a. p. cap. II. § 10 sq., 12 ac 13; BERGMAN, t. a. p. p. IV. Zie voorts Bijlage III.

gaande, zoowel van oude als nieuwere schrijvers, zijn zeer verschillend en uiteenloopend, soms vrij onbepaald. De een getuigt op voorgang van velen, dat het werk in bijna alle bekende talen is overgebracht; anderen noemen bepaalde, maar veelal verschillende vertalingen; enkelen bepalen zich tot de vermelding van een paar overzettingen, en zijn in hunne opgaven wat matiger dan anderen, die nevens ettelijke Europeesche vertalingen een tal van Oostersche opgeeft; bij sommigen ontbreekt er eene, maar wordt er van eene andere gewag gemaakt, die elders niet genoemd wordt, terwijl, eindelijk, enkelen bij de ook elders vermelde nog eene gansch onbekende voegen. Geheel op willekeurige wijze, zooals het schijnt, hebben vele latere schrijvers van de vroegere, vaak onduidelijke en min juiste opgaven gebruik gemaakt; sommigen schijnen daaruit een en ander overgenomen, of ook wel gemakshalve en zonder eenige critiek uit te oefenen, de meeste of wèl alle berichten bij elkander gevoegd te hebben; en niet alleen sprak men van het bestaan van vertalingen in het Hoogduitsch, Fransch, Engelsch, Vlaamsch, Zweedsch, Deensch, Grieksch, Arabisch, Perzisch, Turksch, Malabaarsch, Maleisch en Chineesch, maar men vertelde ook van sommige dier overzettingen dikwerf zelfs eenige bijzonderheden, die bij nader onderzoek zeker zouden blijken òf nog onzeker, òf wel geheel valsch te zijn, en waarbij de invloed eener valsche traditie soms niet te miskennen zou vallen. Of een der genoemde vertalingen al dan niet bestond, werd óf niet onderzocht, óf haar bestaan althans niet voldoende bewezen, terwijl men vaak door misverstand de reeds bestaande verwarring en onzekerheid nog grooter maakte. Men ging ter nauwernood verder

dan met enkele schrijvers den twijfel te opperen, of al de genoemde vertalingen wel ooit gedrukt, uitgegeven en verspreid waren [1]. Eerst in onzen tijd is er over dit niet onbelangrijk onderwerp, hoewel slechts ten deele, een nieuw en verrassend licht opgegaan. Laat ons kortelijk meêdeelen, wat er dienaangaande als zeker mag aangenomen worden.

In twee rubrieken kunnen wij de verschillende vertalingen, die er, naar men zegt, zouden bestaan, rangschikken: in Europeesche en Oostersche. Wat nu de eerste betreft, bij het onderzoek daarvan doen er zich niet zoovele moeilijkheden voor, als welke de beschouwing der laatste oplevert. Van verreweg de meeste der Europeesche vertalingen toch kunnen wij de geheele geschiedenis met voldoende klaarheid van haar begin tot haar einde vervolgen.

Als ontwijfelbaar zeker mogen wij het er wel voor houden, dat onze Apologie meer dan eenmaal in het Fransch is vertaald. Joannes Cordesius was de eerste, die haar in die taal overzette; en na hem werden er minstens nog een vijftal andere vertalingen geleverd, waaronder eene van P. Le Jeune, waarvan twee editiën verschenen zijn, terwijl van de vier overige deels de namen der bewerkers onzeker zijn, deels de uitgave slechts door enkele schrijvers wordt vermeld.

Schier gelijktijdig met de eerste Fransche vertaling werd ook in Engeland eene overzetting aangekondigd van de hand van Coventrius, die door de Groot zelven meermalen genoemd en ook zeer geroemd werd. Ook

---

[1]) Verschillende opgaven van en mededeelingen omtrent vertalingen, die het licht hebben gezien of gezegd worden te bestaan, vindt men in Bijlage IV.

deze eersteling werd weldra door een tal van andere gevolgd, waaronder eene van Simon Patrick, bisschop van Ely, die aan de zes boeken der Apologie nog een zevende toevoegde, dat eene bestrijding der R. Catholieken bevatte.

Nevens deze Fransche en Engelsche reeks kan men het bestaan van Hoogduitsche vertalingen evenmin betwijfelen. Het eerst werd het *„Bewijs"* in het Hoogduitsch overgebracht door Colerus, daarna door Valentinus Musculus, en het laatst, zoover wij kunnen nagaan, door Hohl; gelijktijdig of kort ná de eerste Duitsche vertaling van Colerus verscheen eene overzetting van den beroemden Sleeswijkschen dichter Martinus Opitz, die de eenige is geweest, die het oorspronkelijke Hollandsche gedicht in sierlijke Duitsche verzen heeft overgebracht.

Van de verder opgegeven vertalingen kan het bestaan der Deensche, waarvan sommigen gewagen en ons zelfs den titel meêdeelen, niet op redelijke gronden worden betwist. Van eene Zweedsche overzetting, waarvan het blijkt dat zij uitgegeven is, doch die in de litterarische wereld weinig of niet bekend is gebleven, mogen wij op het ondubbelzinnig getuigenis van de Groot zelven melding maken, terwijl sommigen met hem ook van eene Grieksche vertaling spreken: wat deze evenwel betreft, is de gissing niet onwaarschijnlijk, dat zij wel aangevangen, wellicht ook voltooid, maar nimmer uitgegeven is. Eindelijk beweert men, dat er ook eene Vlaamsche overzetting is geweest, aan wier bestaan wij echter twijfelen: hoogst waarschijnlijk heeft men daarmede een der Hollandsche vertalingen van de Latijnsche bewerking der Apologie bedoeld. Het is schier onnoodig te vermelden, dat er in ons land vele

van die Hollandsche vertalingen, o. a. door Nic. Borremans, J. de Volder, J. Oudaan Franz. bezorgd, in omloop waren, niettegenstaande de Groot zelf bij zijn leven er zich met nadruk tegen verklaard had.

Zoo kunnen wij over het geheel, wat de Europeesche vertalingen betreft, beweren, dat wat de traditie daaromtrent bewaard heeft, genoegzaam gewaarborgd is; het bestaan van al de genoemde overzettingen — de Vlaamsche slechts uitgezonderd — wordt deels door de onbetwistbare getuigenissen en uitspraken van de Groot zelven bewezen en mede door die van anderen gestaafd; deels zijn de meeste daarvan gedrukt en verspreid, en kunnen wij ze op grond van eigen aanschouwen aannemen, daar zij niet zelden in private en openbare bibliotheken voorkomen [1]).

Geheel anders is het met de Oostersche vertalingen gelegen. Langen tijd was men daaromtrent in onzekerheid, en nam men vrij algemeen aan wat de traditie daarvan gewaagde. De getuigenissen dienaangaande, zoowel van oude als nieuwere schrijvers, zijn meer uiteenloopend en onbepaald, dan die omtrent de Europeesche vertalingen, zoodat het moeilijk is te beslissen, wiens getuigenis men aannemen en aan wien men zijn geloof weigeren moet, wat voor waarheid en wat voor sage of legende te houden is. Bovendien maakt het gemis eener nauwkeurige, betrouwbare bibliographie — het jongste werk

---

[1]) Ten einde den text met geene citaten te ontsieren, en geene te uitvoerige aanteekeningen aan den voet der bladzijden te plaatsen, hebben wij hier slechts het *resultaat* van ons onderzoek medegedeeld; wij verwijzen voorts naar Bijlage V, waar wij kortelijk hebben samengevat, door wie en op welken grond van elke genoemde Europeesche vertaling gewaagd wordt, en of ook van elders het bestaan daarvan met voldoende zekerheid blijkt.

toch, de *Bibliotheca Orientalis* van Dr. J. Th. Zenker, is, volgens desbevoegden, nog hoogst onvolledig — de zaak niet gemakkelijker. Intusschen heeft men ook omtrent dit punt tot op zekere hoogte een bevredigend resultaat weten te verkrijgen. In eene afzonderlijke verhandeling, in de Koninklijke Academie van wetenschappen uitgesproken, heeft de hoogleeraar Millies met degelijke geleerdheid en eene benijdenswaardige bibliographische kennis zoeken aan te toonen, wat er ten deze met genoegzame zekerheid kan worden vastgesteld, en daardoor tevens eene niet gering te schatten bijdrage geleverd voor de geschiedenis der Christelijke geschriften, die sedert omstreeks drie eeuwen in allerlei talen van het Oosten zijn gedrukt en verspreid geworden. Bij elke door hem genoemde vertaling doet de Hoogleeraar de vraag, wie 't eerst daarvan gewaagt en op welken grond, daarna of ook van elders het bestaan van zulk eene vertaling met voldoende zekerheid blijkt. Na een nauwkeurig onderzoek, waarnaar wij den belangstellenden lezer gaarne verwijzen, komt ZHG. tot het resultaat, dat wij van al de gewoonlijk genoemde Oostersche vertalingen alléén de Arabische met zekerheid als gedrukt en verspreid beschouwen kunnen, terwijl het van de Perzische blijkt, dat het plan er toe gevormd is, wellicht een begin van uitvoering verkregen heeft, maar dat zij nimmer gedrukt en uitgegeven is; van al de overige vertalingen moeten de berichten als geheel fabelachtig worden verworpen.

Zeker zal menigeen deze ongunstige uitkomst niet verwacht hebben; voor velen zal het „eenigszins teleurstellend zijn, een liefelijken volkswaan, eene voor een beroemden landgenoot vereerende letterkundige traditie

aldus, bij nader onderzoek, schier geheel in rook te zien verdwijnen": ieder evenwel zal met den genoemden Hoogl. gaarne instemmen, waar hij ten slotte zegt, dat wij dit in de sage als hoogere waarheid mogen erkennen, „dat, hoewel dit schoone geschrift van Grotius niet in al die talen, waarvan zulks beweerd werd, is overgebracht, het echter zulk eene overbrenging waardig is geacht geworden."

Maar hoe dit zij, al kunnen en mogen wij op goeden grond het bestaan van zoovele vertalingen, als er opgegeven worden, verwerpen, niemand zal gewis verleid kunnen worden, dáárom ook de groote vermaardheid van de Groot's geschrift in twijfel te trekken. Van elders wordt zij voldoende gestaafd en gewaarborgd; zij is en blijft een onloochenbaar feit, waarvan de geschiedenis der Apologetiek ons geen tweede voorbeeld kan aanwijzen.

Van waar, zoo vraagt gewis menigeen, die verbazende opgang? Onderscheidene redenen hebben daartoe krachtig medegewerkt. Min juist zegt Broere [1]), dat het gewis meer aan den tijd, waarin het verscheen, dan aan de nieuwheid en voortreffelijkheid van de Groot's werk zelf is toe te schrijven, dat hem een zoo buitengewone lof daarvoor ten deel viel. Onzes inziens komen vooral een drietal zaken hier in aanmerking.

Reeds de naam van den schrijver zelven en het feit, dat hij, in weerwil zijner moeilijke omstandigheden, als Apologeet optrad, moesten als van zelf de gunstige opname der Apologie profeteeren. De naam van Huig de Groot —

---

[1]) t. a. p. bl. 129.

het behoeft nauwelijks meer herinnerd te worden — had reeds vroeg in zijn vaderland een goeden klank verworven. Reeds op jeugdigen leeftijd had hij veler oogen tot zich getrokken, en de groote verwachtingen, die men van hem koesterde, niet beschaamd. Verschillende geleerden prezen hem uitermate, noemden hem een „voorbeeldeloos jongeling", „van wonderbaar genie", of verzekerden met velen, dat zijn genie grooter was dan zijn naam, terwijl anderen hem in schoone dichtregelen roemden. Machtige vorsten, de eerste staatslieden rekenden het zich tot eene eere hem te zien, en hem van hunne gunst en toegenegenheid te verzekeren; Jeannin en du Maurier noemden hem hun vriend, de grijze Oldenbarnevelt vereerde hem, en zag in hem een trouwen steun en zijn waardigen opvolger; de beroemde Casaubonus nam hem onder zijne vrienden op, terwijl anderen het een onschatbaar voorrecht rekenden bij hem, als den geleerde van den echten stempel, te worden toegelaten. Vrij algemeen erkende men hem als het wijdberoemde Delftsche Orakel en den vermaardsten geleerde, die er in ons vaderland sedert Erasmus leefde. De vele geschriften, die hij had uitgegeven, zijn *„Aratea"*, *„Martianus Cappella"*, *„de Vrije Zee"*, *„de Oudheid der Bataafsche Republiek"*, om van meer andere te zwijgen, hadden zijn naam allerwegen gunstig bekend doen worden. Elk nieuw geschrift, dat van zijne hand kwam, werd met toejuiching ontvangen, vaak als dat eens meesters bewonderd. Kan het ons dan wel bevreemden, dat, toen zijn *„Bewijs van den waren godsdienst"* werd aangekondigd, ook velen daarnaar vroegen en het begeerden te lezen? Daar kwam bij, dat weinigen de bewerking van zulk een geschrift toen van hem verwachtten.

Van den staatsgreep van 1619 was hij het noodlottig slachtoffer geweest. Alles wat men deed om de hem vijandige partij gunstiger voor hem te stemmen, bleef vruchteloos; niets mocht baten om hem, al ware het slechts om zijne verbazende geleerdheid, te doen vereeren of ook maar te doen ontzien. Zijne bloedverwanten en vrienden, de meeste geleerden vreesden, dat, nu hij door zijne machtige tegenpartij veroordeeld, tot eene levenslange gevangenschap gedoemd was, hij ook ten eenenmale voor hen verloren zou zijn; reeds voor zijn middag in den avond en nacht des kerkers gedreven, zou dit Hollandsch licht — zoo meende men algemeen — zijne verkwikkende stralen niet meer kunnen uitschieten. Zijne vijanden en rechters dachten in allen ernst hem onschadelijk te hebben gemaakt; als zij hem achter slot en grendels hielden, behoefden zij, naar zij meenden, voor zijne pen niet meer te vreezen; een zijner vijanden getuigt het rondborstig, dat de bovendrijvende partij voor zijn mond en zijne pen beducht was, die hij vrij zou kunnen gebruiken, als hij buiten 's lands in veiligheid zat, maar die hij wel stil zou houden, uit vrees voor den dood, zoolang hij, binnen haar bereik, gevangen bleef. Men stelle zich hunne verwondering, ontsteltenis en gramschap voor, toen zij vernamen, dat er van zijne hand enkele geschriften verschenen waren; toen kort daarop ook de mare verspreid werd, dat hij bezig was om eene Apologie des Christendoms te leveren. Eens aan het uitgeven, zou hij wel eene verantwoording omtrent zijn gedrag, eene verdediging van zijne handelingen, die men in strijd met den hem opgedragen last had geacht, een verhaal van zijn proces in het licht kunnen zenden. Iets dergelijks kon men nog van hem verwachten;

maar weinigen konden de hoop koesteren, dat hij de belangen van den godsdienst zich zou blijven aantrekken; men achtte het schier onmogelijk om in een kerker een werk samen te stellen ter handhaving van de waarheid des Christendoms, waartoe een in de hoogste mate vrij en opgeruimd gemoed gevorderd werd; men vermoedde niet, dat de Groot ook „in soodanighe plaatsen soo treffelijke meditatiën” kon hebben, evenmin dat hij door een zijner edelste pennevruchten het triomfgeschal zijner machtige tegenpartij zou beantwoorden. Inderdaad, het verwondert ons niet, dat onze Apologie, waarvan slechts weinigen de uitgave konden verwachten, aanstonds bij hare verschijning en ook nog in later tijd de belangstelling en opmerkzaamheid van zoovelen tot zich getrokken heeft. Het tegendeel zou, naar onze bescheiden meening, meerdere bevreemding hebben kunnen wekken, zelfs onnatuurlijk mogen heeten.

Nog beter zullen wij ons den grooten bijval, dien het werk ondervond, kunnen verklaren, wanneer wij, in de tweede plaats, letten op den tijd, waarin het verscheen. Wij brengen hier natuurlijk slechts bij wat met ons onderwerp in verband staat.

Het waren gewis uiterst belangrijke tijden, waartoe de Groot behoorde: tijden, allereerst, van opgewekte geestdrift voor handel en zeevaart. Er was leven en beweging gekomen, gelijk nimmer te voren; overal wilde men de heerschappij van het land, dat men bewoonde, uitbreiden; men ging in vroeger nog ongekende oorden zich vestigen; koene reistochten werden ondernomen om nieuwe landen te ontdekken. „De zeevaart,” schrijft Vollenhoven [1]), „nam dagelijks toe, en verhief

---

[1]) *Broeders Gevangenisse. Dagboek van Willem de Groot, betreff.*

zich weldra tot eene toen ongekende hoogte. Talrijke schepen werden uitgerust tot het ondernemen van lange en gevaarvolle tochten. De Nederlandsche vlag, gelijk een Dichter zingt [1], trotseerde stroom en storm, en dreef al wat haar dreigde uit den weg. Met eenen stouten en ondernemenden geest bezield, breidden koene zeevaarders ons gebied in andere en nieuwe werelddeelen uit, terwijl zij tevens langs onbekende wegen zich den doortocht naar Oost en West trachtten te banen. Landen, te voren nauw bij name bekend, werden bezocht, en door den handel aan ons verbonden. Onze in Oost-Indië reeds gevestigde macht nam toe; nieuwe streken werden aldaar aan ons gebied onderworpen, en deden hare rijke voortbrengselen onophoudelijk naar ons Vaderland toestroomen." Maar te midden van zulk eene groote bedrijvigheid op het gebied van den handel en de zeevaart, terwijl commerciëele vraagstukken veler aandacht boeiden, waren er niet weinigen, die hun geest van het louter materiëele aftrokken, en op het éene noodige wezen. Bij velen vond de vermaning weêrklank, dat handel en zeevaart beiden niet maar strekken moesten, om de materiëele welvaart te bevorderen, opdat men

„hebben soud
De wisselbanken rijk van 't Afrikaensche goud,
De huysen vol yvoirs, de spijkers overgoten
Hier van Ternaetschen oegst, daer van Bandaensche noten. [2])"

---

het verblijf van zijn Broeder Hugo op Loevestein. Uit echte bescheiden aangevuld en opgehelderd door Mr. H. VOLLENHOVEN, 's Hage, bij A. D. Schinkel. 1842. bl. 2.

[1]) S. STIJL, in den slotzang achter zijn voortreffelijk werk: *De opkomst en bloei der Vereen. Nederlanden.*

[2]) JERON. DE VRIES t. a. p. bl. 1.

Met nadruk wees men op de verplichting om daarbij een verhevener doel voor oogen te hebben: uitbreiding van het rijk van Christus achtte men vooral ook een duren plicht en de edele roeping des Christens. Reeds in 1609 werd de last verstrekt informatiën te nemen omtrent hetgeen noodig was „om den Oost-Indischen handel tot verbreiding van den naam van Christus, zaligheden der onchristenen, eere en reputatie van onze natie, ten profijte van de Compagnie te continueren", en „de opbouwing van Godes Kerk" te bevorderen; later in 1617 werd uitdrukkelijk bevolen „vooral op de voortplanting van de Christelijke religie alle behoorlijke orde te stellen [1])"; en uit menig pamflet, in die dagen uitgegeven, zou men meer dan een bewijs kunnen putten, hoe men er telkens op aandrong om tot belooning voor de welvaart, die uit verre landen naar de Vereenigde Gewesten vloeide, de verschillende volkeren tot de kennis van den waren godsdienst te brengen [2]). Maar hoe zou men nu die tweeledige taak, die men zich voorstelde, het best kunnen vervullen? Welken weg zou men inslaan, welke middelen gebruiken om, terwijl men met niet-Christelijke volken voor het vaderland voordeelige handelsbetrekkingen aanknoopte, ook het zendingswerk onder hen niet te verwaarloozen? Men zocht naar eene oplossing dier vragen; verschillende antwoorden werden er gegeven; men dacht echter nauwelijks aan het voordeel, dat men ter verkondiging des Evangelies

---

[1]) Mr. P. MIJER, *Verzameling van instructiën*, enz. Batavia 1848, bl. 8, art. 10, bl. 20, art. 42, bl. 34, art. 34.

[2]) Vgl. Mr. O. VAN REES, *Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland*, enz. Utrecht, Kemink en Zoon, dl. II. bl. 240 en vlg.

van het zeevarende volk zou kunnen trekken. En ziet! daar verraste de Groot velen met een werk, inzonderheid voor zeelieden bestemd, die hij in staat wilde stellen om in verre landen niet enkel rijke schatten te verzamelen, maar ook om als missionairs voor het rijk van Christus op te treden. Geen wonder, dat men gretig daarnaar greep.

Er is meer, wat ons de belangstelling in de Groot's Apologie verklaren kan: zij verscheen, in een tijd, waarin kunsten, letteren en wetenschappen allerwegen bloeiden. Zelden zag men in eene periode zoovele en zoo onderscheidene uitstekende talenten vereenigd als juist in den tijd, waarin de Groot optrad. Het optellen alleen zou bijna een eindeloos werk zijn, wanneer wij al de namen wilden opgeven, die ons thans voor den geest zweven, en die den roem van hun land in dit tijdperk hebben uitgemaakt. Waarheen men het oog wendde, schier in alle landen zag men eene overgroote menigte merkwaardige persoonlijkheden optreden, die met onze landgenooten eene schitterende, wij zouden haast zeggen, éénige groep in de geschiedenis vormden. De wis- en natuurkundige erkent nog met dankbaarheid de belangrijke ontdekkingen, waarmede zijne wetenschap toen verrijkt is; met eere noemt hij de namen van den sterrekundige Tycho-Braché, van Kepler, van Lopez de Véga, van Galilei, Torricelli en Pascal. De kunstenaar slaat nog steeds met verrukking de meesterstukken gade, die uit dezen tijd van de hand van nog weinig geëvenaarde geniën tot ons gekomen zijn: wien komen hier niet dadelijk de namen voor den geest van den schilder Guido Réni (le Guide), van Rubens, van Dijck en Rembrandt? Op het gebied der wijsbegeerte schitterden mannen als Casaubonus, de

kanselier Baco van Verulam, Descartes en Hobbes en zoovele anderen. De geschiedenis werd zoowel in haar geheelen omvang als in hare deelen met vrucht beoefend: de namen van den kardinaal en kerkgeschiedschrijver Baronius, van den rechtsgeleerde en geschiedschrijver Pithou, van De Thou, van den kerkgeschiedschrijver Fra-Paolo Sarpi, van van Meteren, Bor, Hooft en Brandt strekken daarvan ten bewijze. In het vak der oude letteren noemen wij slechts een Justus Lipsius, Scaliger, Salmasius, Drusius, Erpenius, Daniel en Nicolaas Heinsius, Vossius en Gronovius, wiër arbeid nog heden veler bewondering tot zich trekt. En wat in 't bijzonder de nieuwe letteren betreft, met recht mocht dit tijdperk de classieke tijd der letterkunde heeten. Engeland had zijn Shakespeare en Milton, Frankrijk zijn Malherbe, Voiture en Balzac, Pascal, Molière en Corneille; en wendt men den blik naar ons vaderland, aanstonds vallen de namen van Hooft, „dat doorluchtig hooft der Hollandsche Poëten," en zijne vrienden Reael en van Baerle, van Heinsius en Cats, van J. Kamphuijzen, van J. van den Vondel, Huijgens, Westerbaen en zooveel anderen u in het oog. En mocht men er misschien aan twijfelen, of, bij zoo gelukkige beoefening der oude en nieuwe letteren, de studie der rechts- en godgeleerdheid toen wel in aanzien was: men leze slechts de werken, die op beiderlei gebied uitgegeven zijn, en men zal de overtuiging van het tegendeel erlangen. Allerminst mag de godgeleerde klagen, dat zijne wetenschap niet genoegzaam in aanzien was: de namen van Arminius en Gomarus, van Uytenbogaert, Junius en Simon Episcopius, van Bogerman, den voorzitter der Dortsche Synode, van Trigland, Sibrand Lubberti, Polyander, Wallaeus, Festus

en Hommius bewijzen, dat onder al de wetenschappen de godgeleerdheid in die dagen verre van stiefmoederlijk behandeld werd; zij behoorde tot die vakken, die door een overgroot aantal mannen beoefend werden.

Zoo kon men in den leeftijd van de Groot schier op elk gebied van wetenschap en kunst op uitnemende vertegenwoordigers wijzen, die door hunnen arbeid, door een tal van uitmuntende werken van onderscheiden aard de kennis op elk gebied zochten te vermeerderen. Iedere poging om der wetenschap en kunst van dienst te zijn werd met sympathie begroet, vaak dankbaar gewaardeerd. Onder zulke omstandigheden kon het wel niet anders, of de verschijning van een nieuw wetenschappelijk werk moest veler opmerkzaamheid tot zich trekken. Hoeveel te meer moest dit dan niet het geval zijn, waar het een geschrift gold van de hand van een man als de Groot, die als het wonder van zijn land erkend werd, een geschrift, dat in de omstandigheden, waarin de schrijver zich bevond, niet verwacht werd!

Bovendien — en ziedaar tevens eene nieuwe bijzonderheid — werd daarin een onderwerp behandeld van godsdienstigen aard, een onderwerp alzoo, waarin de belangstelling destijds grooter was dan immer te voren. De Groot vond een welbereiden akker, waarin het zaad, dat hij uitstrooide, welig kon opschieten. De tijden, die aan zijne optreding voorafgingen en daarop gevolgd zijn, waren wel geschikt om het zaad van den godsdienst te ontvangen. Er hadden gebeurtenissen plaats, waardoor de toestand van een gansch werelddeel veranderd en bewogen werd. De strijd om en voor het geloof was aan de orde van den dag. Wij herinneren hier

aan de Evangelische Unie van Hall in Zwaben; aan de Catholieke Ligue van Wurzburg; aan de woelingen in Bohemen, die sombere voorloopers van den dertigjarigen oorlog; aan dien krijg zelven in zijne verschillende perioden; aan de godsdienst- en burgeroorlogen in Frankrijk, onder de verschillende monarchiën gevoerd; aan de macht en werkzaamheid der Ligue; aan de onderdrukkingen en rechtsverkrachtingen, de nederlagen en overwinningen der Hugenoten; aan den vrijheidsoorlog van ons vaderland tegen de Spaansche dwingelandij, in 1609 afgebroken en in 1621 met kracht hervat; aan het buskruid-verraad te Londen; aan den haat zoowel der Papisten als der Nonconformisten tegenover Jacobus, die hem op zijn zoon, Karel I, overbracht; het bloedbad der Protestanten in Ierland; de vrees der Engelschen voor de wederinvoering van het Catholicisme, het „covenant" der Schotten; den burgeroorlog in Engeland. Kortom, half Europa was in twee groote partijën verdeeld, die tegenover elkaâr in de wapenen stonden; een hevige en hardnekkige strijd werd er gestreden tusschen roomsch en onroomsch. Ieder nam deel aan dien strijd, die vaak met ruwheid en woede werd gevoerd niet alleen met rapier en musket, maar ook met het scherpsnijdend zwaard des geestes. Maar niet altijd keerden de Protestanten zich tegen den gemeenschappelijken vijand, tegen Rome en den Paus, dien men voor den Antichrist hield; ook tusschen de Protestanten onderling werd helaas! maar al te dikwijls de pen gescherpt; in eigen boezem heerschten vaak twist en tweedracht. Lutherschen traden tegen de Calvinisten op, en omgekeerd streden de Gereformeerden tegen de Lutherschen of tegen de Mennonieten. Welk een droevig schouw-

spel leverde in 't bijzonder ons vaderland in dezen tijd op! Nauwelijks had men het zwaard, hetwelk men voor de eerbiediging zijner geloofsovertuiging en de vrijheid des gewetens tegen den Spaanschen dwingeland had opgevat, voor een tijd in de scheede gestoken, of in eigen boezem ontstond aldra eene jammerlijke geloofsverdeeldheid. In de Hervormde Kerk stond tegen de orthodoxie het Arminianisme op, dat spoedig een vrij machtigen aanhang verkreeg. In den aanvang een smeulend vuur gelijk, waren deze godsdiensttwisten „over de predestinatie en den aankleve van dien" allengs aangewakkerd; eindelijk gaven zij aanleiding tot die rampzalige tooneelen, die over ons vaderland een tal van onheilen hebben gebracht, in maatschappelijken en zedelijken zin. De zaak van den godsdienst werd allerminst daardoor bevorderd. Sektegeest verdeelde hen, die voorgaven het Christendom te belijden, dat vrede en éénheid onder één Heer bij alle volken beoogt. Het geloof was wel niet geweken, maar hoe was het niet door de ontzaglijke omwenteling, die zoowel in ons vaderland als elders plaats greep, aan het wankelen gebracht, zelfs uitermate verzwakt! „Door de omwenteling van 1618", zegt de hoogl. Brill zoo treffend juist, [1] „werd het geweten van den Nederlandschen burger in de war gebracht, en hij kon geen rust vinden dan in de noodlottige meening, dat de staatkunde, dat het beleid der maatschappelijke zaken een gebied is, waar echte zedelijkheid niet tehuis behoort. Dus was het huwelijk tusschen zedelijkheid en staatsontwikkeling verbroken; de bloem was afgevallen, de kroon geroofd,

---

[1]) t. a. p. bl. 16, 17.

En ware nog slechts de godsdienst niet mede begrepen geweest onder de zaken, die de Nederlandsche burger sedert dat heillooze tijdstip had leeren verdenken, de schade, die de zielen geleden hadden, ware spoedig hersteld, en het verlorene herwonnen. Maar wat moest men oordeelen van eene Kerk en hare dienaren, die met eene staatkundige partij triomfeerden over den waren godsdienst, welken men, met mannen als Uytenbogaert, Episcopius en Grevinchoven, het land uitjaagde?"

Voeg hierbij nog, dat de geest des ongeloofs toen ook reeds vele, zelfs anders voortreffelijke mannen bezielde; zijn kille adem had bij velen de warmte des geloofs doen verdwijnen. Een Vanini, Giordano Bruno, Dominis predikten een onverholen atheïsme; de Kerk smoorde wel hunne stem, door hen ten vure te doemen, maar hun geest bleef leven en woekerde desniettegenstaande aanhoudend voort. In Engeland trad Hobbes op met zijne materialistische wereldbeschouwing, die ook in ons vaderland enkele geesten aantrok; hij bestreed wel niet bepaald het aanzijn van één Hoogste Wezen, als eerste oorzaak der wereld, maar zou er wel in zijn stelsel voor het bestaan van God en derhalve ook voor den godsdienst eene plaats zijn? Vestigen wij verder het oog op Frankrijk; ook daar was het scepticisme van Montaigne lang niet vergeten; in de 17de eeuw werd hij nog meer gelezen dan Charron; op de ernstigste vragen der menschelijke natuur antwoorden velen met zijn „*Que sçais-je?*", of zij namen het „*Je ne sçai*" van Charron, dat deze als opschrift op het huis, dat hij in 1600 te Condom deed bouwen, beitelen liet, als hunne leuze over. Een sceptisch glimlachje speelde er om veler lippen. Men was — het is ergens terecht

opgemerkt — in menig opzicht „wereldsch, toch niet onvoldaan, ongeloovig, toch niet ongelukkig."

Bij zulken stand van zaken laat het zich niet betwijfelen, of eene verdediging van het geloof moest door velen met vreugde worden begroet; zij kon toen onmogelijk met onverschilligheid worden ontvangen door hen, die bij materialisme en scepticisme niet geheel den vrede des gemoeds behouden konden. Immers, van velen gold nog het gezegde, dat men te veel geloof had, om de bewijzen daarvoor niet gretig aan te nemen, en te weinig om er niet naar te verlangen. Men verblijdde zich, dat, zoo het Christendom al in sekten verviel, de waarheid van het Christendom, in algemeenen zin, toch als onbetwijfelbaar werd in 't licht gesteld. Men vond een troostend overblijfsel der verloren éénheid, eene geruststelling tegen eigen zwakheid, een halt, een baken, een eindelijk rustpunt waar men in de vreesverwekkende beweging hoopte te zullen stilstaan. Zoo had later Mendelsohn's navolging van Plato, over de onsterfelijkheid der ziel, juist aan de betwijfeling dier onsterfelijkheid haren grooten opgang te danken [1]).

Zoo blijkt ons, dat wij voor een groot deel in de tijdsomstandigheden de verklaring moeten zoeken van de groote vermaardheid van de Groot's Apologie. Voor een groot deel, voegen wij er bij: want wij gelooven niet, dat wij het bij voorkeur daaraan moeten toeschrijven, dat aan den schrijver een zoo buitengewone lof ten deel viel. Onzes inziens moet de bijval, die hem geschonken werd, vooral ook als een gevolg beschouwd worden van de innerlijke waarde

---

[1]) BROERE t. a. p.

van het werk zelf, dat daardoor bleek in de behoefte des tijds te kunnen voorzien; het is voornamelijk aan zijn rijken inhoud en eigenaardig karakter, aan zijne nieuwheid en voortreffelijkheid te danken, dat het de belangstelling van zoovelen heeft opgewekt. Eene wolke van getuigen omringt ons. „Elk hadt," zoo schrijft o. a. Gerard Brandt [1]* „behaagen in den inhoudt, d'orde, d'aardigheit en klaerheit van styl. Men vondt' er onwraakbare en onwederleghelyke bewysen der allernoodighste waarheden, en een kort begrip van de leere, daar alle Christenen, hoewel verdeelt in zoovele gesindtheden, in overeenquaamen, en die, zyns oordeels, genoeg was ter zaaligheit: want de zaaken daar men gemeenlijk over twistte, waaren duister en onnoodigh, en van zulk een aardt, dat ze de menschen zelden beeter, en veeltydts erger maakten. Alle de geleerden der Christe werelt moesten met ongemeene eenstemmigheit bekennen, dat nooit schryver Christendom met beeter waapenen hadt beschermt, en de godtverzaakery en ongeloovigheit met grooter kracht van redenen bestreeden."

Doch waartoe tot staving onzer bewering ons op de getuigenissen van anderen beroepen? Nemen wij de Apologie zelve ter hand, en gaan wij haar in het licht der historie ontleden en waardeeren. De onpartijdige lezer oordeele dan zelf, of wij niet de buitengemeene belangstelling, die het werk mocht ondervinden, vooral met het oog op hetgeen daarin geleverd wordt, ten volle gerechtvaardigd mogen noemen.

---

[1]) Zie zijne *Voorrede aan den Lezer*, in de uitg. van JER. DE VRIES, bl. XVII.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Het Bewijs van den Waren Godsdienst in het licht der historie beschouwd.

---

§ 1.

De naaste voorgangers van de Groot.

Ieder mensch is een kind van zijn tijd, gevormd door de omstandigheden, waaronder, en de omgeving, waarin hij zich bevond, niettegenstaande het individuëele dat hem eigen is. Gelijk er menschen na hem zullen optreden, die zijn invloed zullen ondervinden, die voor een deel den weg zullen bewandelen, dien hij bewandeld heeft, zoo heeft ook hij geërfd van zijne voorvaderen, gewoonlijk het meest van hen, die in tijd hem het naast zijn. Ten einde een persoon en zijn werk te leeren kennen en zijn streven te begrijpen en te waardeeren, is het daarom van groot belang acht te geven op den tijd, waarin hij leefde, op de personen, in wier voetstappen hij gezegd kan worden te zijn getreden. Met deze opmerking, waarvan de waarheid wel door niemand ontkend zal worden, bepalen

wij het doel, waarmede wij wenschen te beschrijven, wat er reeds vóór de Groot op het gebied der Apologetiek is verricht. Wij beperken ons, gelijk wij reeds vroeger zeiden, hier alleen tot de beschouwing van de werkzaamheid dier Apologeten, die in tijd hem het naast zijn.

Is het de taak van den Apologeet het Christendom tegen de aanvallen, die het te verduren heeft, te verdedigen: die aanvallen zijn niet altijd dezelfde geweest; zij wijzigden zich met de tijden, naar de denkbeelden en de behoeften van iedere eeuw. Van daar dat hij, die eene verdediging van het Christendom wil leveren, telkens de bestrijding daarvan in de oogen moet zien, ten einde eene aanwijzing te hebben van de wapenen, waarmede hij de verdedigingsoperatiën te leiden heeft. Van daar dan ook het wisselend karakter der Apologetiek: is de waarheid één, en bijgevolg onveranderlijk, de wijze van bewijsvoering integendeel, van menschen en omstandigheden afhankelijk, is aan eene voortdurende verandering onderhevig. Terecht heeft men opgemerkt, dat de Apologetiek ons nooit een absoluut en voor alle tijden geldend stelsel van verdediging mag willen aanwijzen, daar met de tijden ook de wijze van verdediging veranderen moet [1]).

Zoo was bij de wording van het Christendom de persoonlijkheid zijner belijders een afdoende en krachtige aanbevelingsbrief voor den nieuwen godsdienst; de onderwerping, gelatenheid, lijdzaamheid en heldenmoed dier belijders waren zijne krachtige apologeten; de moeilijke toestand, waarin de eerste Christenen zich

---

[1]) Vgl. *de Tijdspiegel*, Afl. VII, Juli 1865, bl. 44.

bevonden, kon hun onmogelijk eene andere weêrspraak veroorloven, of andere middelen en wapenen ter verdediging aan de hand doen; en, tegenover den algemeenen haat, dien men tegen hen koesterde, waren hunne deugden, het gedrag der martelaren, hun voorbeeldig leven, hun heldenmoed in het trotseeren van gevaren, hun sterven eindelijk, welsprekender getuigenissen dan de schoonste en geleerdste apologieën hadden kunnen zijn.

Maar spoedig werd het Christendom, terwijl het zich meer en meer uitbreidde ondanks de vreeselijkste vervolgingen, genoodzaakt zich, te midden van den stoffelijken kamp, in zijne innerlijke waarheid te rechtvaardigen tegen de letterkundige aanvallen en de polemiek der Heidenen. Het moest nu niet alleen zijne voortreffelijkheid openbaren in het leven en sterven zijner leden, om daardoor het zwaard der vervolgingen krachteloos te maken, maar het moest ook die voortreffelijkheid wetenschappelijk uiteenzetten als een schild tegen de pijlen, die de wijsheid der wereld op de Kerk afschoot. Maar hoe kon zij die roeping volbrengen? Wat den wijzen der wereld verborgen bleef, is den kinderkens geopenbaard geworden; maar hoe zullen nu die „kinderkens" de waarheid, die hun geopenbaard is, verdedigen tegen de „wijzen der wereld?" Een onwrikbaar geloof, eene vaste hoop, eene vurige liefde bezielde de eenvoudige en nederige kudde; maar te vergeefs zoekt men wetenschappelijke vorming, grondige studie, diepe geleerdheid bij de eerste belijders des Christendoms, die meestal tot de nederigste, niet wetenschappelijke standen der maatschappij behoorden.

Maar ziet! juist toen de nieuwe aanval begon, toen de wereld, ziende, dat geen materiëel geweld meer

baten zou, geestelijke wapenen begon te gebruiken, vond het Christendom ook in zijn eigen boezem een krachtigen steun. Het zag verschillende bekwame mannen optreden, die het met talent en waardigheid verdedigden, zijn wezen ontwikkelden, zijne waarheid en voortreffelijkheid boven andere godsdiensten zochten aan te toonen. Er traden voor de Kerk kloeke strijders op uit de rijen der Heidenen zelven, toegerust met de schitterendste talenten, gevormd in de scholen der wijsbegeerte, in het bezit van de geleerdheid der wereld. Door de kracht der Christelijke waarheid aangegrepen, gingen zij met al die wapenen over tot het Christendom, en droegen ze in den dienst der Kerk. Om van Quadratus, Aristides, Agrippa en anderen te zwijgen, teekenen wij hier alleen den naam van Justinus aan, die met recht door den geschiedschrijver Eusebius den beroemdsten man uit de tweede eeuw wordt genoemd, en wiens Apologie als de type van het apologetisch genre dier periode kan beschouwd worden. In dezen Kerkleeraar, een der oudsten ná de Apostolische Vaders, die den drievoudigen eeretitel van Apologeet, Wijsgeer en Martelaar mocht dragen, zien wij beide de verschijnselen van dien tijd — den strijd tegen stoffelijk geweld door de kracht des geloofs tot in den marteldood, en den strijd tegen de aanvallen van de wijsheid der wereld door het zwaard, aan die wijsheid zelve ontleend, maar door de waarheid, die in Christus is, gevoerd — heerlijk vereenigd. De bewijsgronden, waarvan hij zich voornamelijk bediende, zijn deels de Oud-Testamentische voorspellingen, die in Christus vervuld zijn, deels de zedelijke werkingen of de invloed der Christelijke leer, zichtbaar in het leven der „vrienden van Christus”, terwijl hij ook op eene zekere overeenstemming in

de leer wijst, die er tusschen de heidensche philosophie en het Christendom bestaat. Zulk eene bewijsvoering had, gelijk men licht begrijpen kan, eene groote waarde in den leeftijd van Justinus: zij trof rechtstreeks de Joden, die onophoudelijk voor hunne zaak op het gezag der Heilige Schriften zich beriepen, terwijl ook te gelijker tijd de Heidenen er door werden weêrlegd, die het Christendom als een nieuwen godsdienst aanzagen, en die nieuwheid tot het schibboleth hunner bestrijding maakten.

Met het begin der derde eeuw, toen het Christelijk geloof vooral te strijden had tegen de aanvallen der wijsbegeerte, moesten zijne verdedigers noodwendig hunne toevlucht nemen tot bewijzen, die reeds meer wetenschappelijke waarde hadden. Wij zouden, bij voorbeeld, kunnen wijzen op de acht boeken van Origenes tegen Celsus; op de tien boeken van Cyrillus van Alexandrië, „*De sancta religione Christianorum contra libros impios Juliani*", en, veel later nog, op de merkwaardige geschriften van Chrysostomus, Hieronymus, Augustinus en anderen. Intusschen moeten wij er aanstonds bijvoegen, dat, ondanks het merkbaar verschil, dat er tusschen die onderscheidene Apologieën en die der vorige eeuw bestaat, het geheel der bewijsvoering niet altijd een streng wetenschappelijken vorm bewaart; zoo zoekt Origenes de ongerijmdheid van de beschuldigingen, die men tegen het Evangelie inbracht, in het licht te stellen, en plaatst hij tegenover het losbandig en ergerlijk leven in de heidensche maatschappij het rein zedelijk leven der Christenen, tegenover de verdorvenheid van het Heidendom de heiligheid van den Christelijken godsdienst. [1])

---

[1]) Over de Apologeten van het eerste tijdperk, over wie wij hier

Na de zegepraal des Christendoms, en gedurende de geheele periode der Middeleeuwen, werden er niet vele Apologieën geleverd [1]). Het Christendom was eene periode ingetreden van stilstand en rust, wat het uitwendige aangaat; de godgeleerden vonden weinig aanleiding om het te verdedigen; hun geest hield zich bijna alléén met dogmatische twistpunten bezig, of met vraagstukken, die op de organisatie der Kerk betrekking hadden. Eerst met de Renaissance, toen de twijfelzucht ontwaakte en niet weinigen door een geest van ontkenning bezield werden, vond de Apologetiek weder een tal van beoefenaars. Het waren niet meer slechts eenige decreten der synoden of eenige artikelen der kerkelijke tucht, die toen door velen werden betwist, het Christendom zelf, als geopenbaarde godsdienst, werd somwijlen openlijk aangevallen en bestreden. Het blinde geloof, waarvan men, van de Middeleeuwen sprekende, wel eens gewaagt, was volstrekt geen algemeen verschijnsel. De schier onmatige vereering van het genie en de verdiensten van het Heidendom, de irreligieuse geest van de philosophie van Aristoteles, vooral zooals zij gematigd was door Averroës, en meer andere omstandigheden, hadden er toe medegewerkt om eene zekere ongeloovige richting te doen ontstaan,

---

slechts ter loops mogen gewagen, verg. men de uitmuntende verhandeling van DR. BURK, *die apologetische Thätigkeit der alten Kirche mit Rücksicht auf ihre Bedeutung für die Gegenwart*, voorkomende in het Maandschrift *d. Beweis des Glaubens*, 1er Bd. S. 49, 120, 173, 213; 2er Bd. S. 24, 89, 210, 240 en 376. Verg. voorts G. H. VAN SENDEN, *Geschied. der Apologetiek*, dl. I; en vooral DR. A. PIERSON, *Gesch. v. het R. Katholicisme tot op het concilie van Trente*, 1e dl. bl. 253—406

[1]) Vgl. HAGENBACH, *de ontwikkelingsgeschiedenis der Chr. leerstukken.* Uit het Hoogd. door Dr. A. PIERSON. Utrecht, Kemink en Zoon, 1858, bl. 347, § 144.

eene richting, die men gemakkelijk in de geschriften van dien tijd kan bespeuren. Van daar de noodzakelijkheid om daartegen een dam op te werpen. Onderscheidene Apologieën verschenen er dan ook in de 15[e] eeuw in het licht van de hand van een Raymund van Sabunde, Marsilius Ficinus, Alfonsus de Spina, een bekeerden Jood, Savonarola, Aeneas Sylvius Piccolomini, Picus van Mirandola en meer anderen. Door hunne werkzaamheid hernam de Apologetiek met eere hare plaats in de rij der theologische wetenschappen, terwijl sedert dien tijd de lust om haar te beoefenen niet meer verflauwde. De Hervorming bleef ook daarin niet achter. En geen wonder. Onder zijne verschillende vormen maakte het ongeloof in de 16[e] eeuw in al de klassen der maatschappij groote vorderingen: de Renaissance met hare vereering der oudheid ter eenre zijde, en ter andere de misbruiken van allerlei aard, die in de Kerk waren ingeslopen, hadden vooral krachtig er toe medegewerkt om die richting te begunstigen, terwijl de Reformatie zelve, door twijfel over gevestigde geloofsovertuigingen te doen ontstaan, lichtelijk ook in veler harten twijfel over het geloof zelf kon doen geboren worden.

Er had eene geheele revolutie op het gebied des geestes plaats, eene revolutie, die tot vele en belangrijke opmerkingen aanleiding zou kunnen geven, maar die wij hier ter plaatse onmogelijk in al hare phasen kunnen ontwikkelen en waardeeren. Slechts eene opmerking zij hier voldoende.

De menschelijke geest, wiens krachten gedurende het geheele tijdperk der Middeleeuwen waren verzwakt, was eindelijk uit zijn langdurigen slaap ontwaakt. Er was een woord uitgesproken, en dat woord, dat nim-

mer vruchteloos tot den mensch gericht wordt, vond een machtigen weerklank onder de denkers der 16e eeuw, en bracht die ontzaglijke en tevens weldadige omwenteling voort, die weldra het godsdienstig gelaat van een groot deel van Europa geheel deed veranderen. Het was een groot en verheven schouwspel, die beroering der geesten, voorbereid reeds gedurende de vorige eeuw door de uitvinding der boekdrukkunst en door de overbrenging van de Grieksche beschaving naar Westelijk Europa! Zij had hare weldadige en hare nadeelige zijde. Eene tweeledige reactie ontstond er in de geleerde en godsdienstige wereld: van den eenen kant leidde het groote beginsel, dat de Hervorming had uitgesproken, de vrijheid van onderzoek in zake des geloofs, de ernstig gestemden er toe, om het juk van Rome af te schudden, om hen te brengen tot de Heilige Schrift en hen aan haar onderwijs zich te leeren onderwerpen; van de andere zijde zien wij een aantal wijsgeeren van diezelfde vrijheid gebruik maken om eene afgodische liefde aan de vormen en denkbeelden der oudheid toe te wijden, eene liefde, die de heidensche philosophie op den troon van het Christendom dreigde te plaatsen, en die sommigen zelfs deed vreezen, dat hun schoone en sierlijke stijl zou besmet worden door de eenvoudige profetische en apostolische taal [1]). Daarbij kwam het bedroevend schouwspel,

---

[1]) „Il y en a aucuns," zegt VIRET zeer juist, „qui ont si grand peur de souiller leur langue dorée, et de brouiller leur beau style parmi la simplicité et rudesse du language prophétique et apostolique, qu'ils ayment mieux souiller et maculer leurs âmes, entendements et esprits en fols livres curieux..., que lire aux Saintes-Escritures auxquelles ils n'osent toucher: ou s'ils y vont quelquefoys boire, ce sera comme le chien au Nil" — *Disputat christ.*, 1574, préface, p. 23.

dat een groot deel der geestelijkheid in dezen tijd aanbood; men maakte geen onderscheid tusschen den priester en de leer, en de godsdienst werd aansprakelijk gesteld voor de gebreken zijner dienaren; waar priesters zich hun heilig ambt onwaardig gedroegen, werd dit beschouwd als een bewijs tegen de goddelijkheid van het Evangelie, dat zij heetten te dienen en te beoefenen. „Le seizième siècle," zegt Sainte-Beuve in zijne in meer dan een opzicht voortreffelijke geschiedenis van Port-Royal [1], „le seizième siècle se détachait réellement et manifestement de tous ceux qui avaient précédé, par la vigueur de l'agression, par la nouveauté et l'étendue des plaies qu'il avait faites. La connaissance de l'Antiquité, en débordant, avait apporté à une foule d'esprits supérieurs une sorte de nouveau paganisme et l'indifférence pour la tradition chrétienne. La séparation de Luther et de Calvin, de quelque point de vue qu'on la juge, là où elle n'avait pas triomphé, avait été une grande cause d'ébranlement. Les railleurs et les douteurs, comme Rabelais ou Montaigne, bien qu'encore isolés, levaient la tête en plus d'un endroit. L'intelligence vraie de l'antique esprit chrétien, que les confesseurs de Genève et d'Augsbourg s'efforçaient de ressaisir, n'existait plus dans les écoles catholiques; la théologie scolastique se maintenait sans la vie qui l'avait animée en ses âges d'inauguration; les sources directes des Pères étaient tout à fait négligées."

Onder die omstandigheden en den invloed dier denkbeelden gaven velen het sein tot het ondernemen van een kruistocht tegen het ongeloof. In Frankrijk trad

---

[1]) *Port-Royal* 2e éd. *Discours préliminaire.* Tom. I. p. 7.

Duplessis-Mornay met zijn „*Traité de la vérité de la religion Chrétienne*" op, waardoor hij zich nevens den titel van vermaard veldheer en bekwaam diplomaat ook dien van Apologeet verwierf, terwijl kort vóór hem in ons vaderland Ludovicus Vives, vooral op aanraden van Erasmus, zich tot het verdedigen van zijn geloof aangordde. Beide deze mannen waren met Raymund van Sabunde en Marsilius Ficinus, die wij reeds noemden, doch wier werken in dit tijdperk lang niet vergeten waren, tot aan de optreding van de Groot de gevierdste verdedigers des Christendoms. Hunne geschriften kunnen met recht als de typen van het apologetisch genre dier periode beschouwd worden.

Gaan wij kortelijk na, wat er door deze naaste voorgangers van de Groot op het gebied der Apologetiek geleverd werd.

De „*Theologia naturalis*" van Raymund van Sabunde, die in de 16e en 17e eeuw herhaalde malen werd uitgegeven, kan gewis bij velen niet geheel onbekend zijn na de verdediging, die Montaigne er van geleverd heeft [1]), en het vele dat er in den laatsten tijd over geschreven is [2]). Raymund wil niet zoozeer een godsdienstig sy-

---

1) *Essais*, L. II, c. 12.

2) Men vgl. over hem o. a. ZÖCKLER, *Theol. Natur.* dl. I, bl. 40 en verv.; D. MATZKE, *die naturl. Theologie des Raymundes von Sabunde*. Breslau, 1846, over wien men leze het artikel van T. HOLBERG in de *Stud. u. Kritik*. 1847, s. 1028—1054; voorts C. HUTTLER, *die Religionsphilosophie Raymond's von Sab.* Augsburg, 1851; KLEIBER, *de Raymondi, quem vocant de Sabunda, vita et scriptis commentatio*. Berolini, 1854; F. NITZSCH, *Quaestiones Raymundanae*, in het *Zeitschrift für Histor. Theol.* 1859, s. 393—435, th. III; TENNEMAN, *Gesch. der Philosophie*, VIII Th.; s. 658—678; RITTER, *Gesch. der Philos.* VIII Th.; s. 964. f.; J. A. FABRICIUS, *Delectus argumentorum et syllabus scriptorum, qui veritatem relig. christ. asseruerunt*, p. 454—457; G. H. VAN SENDEN,

steem, onafhankelijk van de openbaring, opbouwen, als wel voor de openbaring voldoende gronden vinden in eene redelijke natuurbeschouwing. Het hoofddoel van zijn werk is niet, om te doen zien dat het verkeerd zou zijn het Christendom, als een op buitengewone wijze geopenbaarden godsdienst, door wijsgeerige gronden te steunen; integendeel, het werk is geheel gewijd aan de ontwikkeling van de redelijke bewijzen van den godsdienst. Een uittreksel uit zijn werk, dat wij hieronder mededeelen, kan ons een denkbeeld geven van het doel, dat Raymund werkelijk voor oogen had [1]).

Geschied. der Apologetiek, dl. II, bl. 99 en verv.; P. HOFSTEDE DE GROOT, *Instit. Theologiae Natur.* edit. quarta, p. 55. In 1852 is het werk van Raymund op nieuw uitgegeven door JOACHIM SICHART. Vgl. eindelijk HERZOG'S *Real Encyclop.* in voce.

[1]) „Duo," schrijft hij, „sunt libri nobis dati a Deo: scilicet liber universitatis creaturarum, sive liber naturae, et alius est liber sacrae scripturae. Primus liber fuit datus homini a principio, dum universitas rerum fuit condita, quoniam quaelibet creatura non est nisi litera digito Dei scripta, et ex pluribus creaturis sicut ex pluribus literis componitur liber. Ita componitur liber creaturarum, in quo libro etiam continetur homo, et est principalior litera ipsius libri. Et sicut literae et dictiones factae ex literis important et includunt scientiam et diversas significationes et mirabiles sententias; ita conformiter ipsae creaturae simul conjunctae et ad invicem comparatae important et significant diversas significationes et sententias, et continent scientiam homini necessariam. Secundus autem liber Scripturae datus est homini secundo, et hoc in defectu primi libri; eo quia homo nesciebat in primo legere, quia erat coecus; sed tamen primus liber creaturarum est omnibus communis, quia solum clerici legere sciunt in eo (i. e. secundo.) Item primus liber, scilicet naturae, non potest falsificari, nec deleri, neque false interpretari; ideo haeretici non possunt eum false intelligere, nec aliquis potest in eo fieri haereticus. Sed secundus potest falsificari et false interpretari et male intelligi. Attamen uterque liber est ab eodem, quia idem Dominus et creaturas condidit, et Sacram Scripturam revelavit. Et ideo conveniunt ad invicem, et non contradicit unus alteri, sed tamen primus est nobis connaturalis. Praeterea cum homo sit naturaliter rationalis et susceptibilis disciplinae et

Raymund bespreekt allereerst de waarheid van het bestaan van God, waarvoor hij een grond vindt in de trapswijze opklimming, welke in de natuur bestaat [1]); eveneens zoekt hij de eigenschappen van God uit de redelijke natuurbeschouwing te bewijzen; voorts tracht hij de leer der Drieëenheid en al de leerstellingen des Christendoms langs dien weg te rechtvaardigen, terwijl hij daarbij zelfs al de stellingen der godgeleerdheid van zijn tijd als niet strijdig met de rede wil doen gelden [2]). Een groot gedeelte van zijn werk is aan het daartoe strekkend betoog gewijd, waarna hij

---

doctrinae; et cum naturaliter a sua creatione nullam habeat actu doctrinam neque scientiam, sit tamen aptus ad suscipiendum eam; et cum doctrina et scientia sine libro, in quo scripta sit, non possit haberi, convenientissimum fuit, ne frustra homo esset capax doctrinae et scientiae, quod divina scientia homini librum creaverit, in quo per se et sine magistro possit studere doctrinam necessariam; propterea hoc totum istum mundum visibilem sibi creavit, et dedit tanquam librum proprium et naturalem et infallibilem, Dei digito scriptum, ubi singulae creaturae quasi literae sunt, non humano arbitrio sed divino juvante judicio ad demonstrandam homini sapientiam et doctrinam sibi necessarium ad salutem. Quam quidem sapientiam nullus potest videre, neque legere per se in dicto libro semper aperto, nisi fuerit a Deo illuminatus et a peccato originali mundatus. Et ideo nullus antiquorum philosophorum paganorum potest legere hanc scientiam, quia erant excoecati quantum ad propriam salutem, quamvis in dicto libro legernnt aliquam scientiam, et omne quam habuerunt ab eodem contraxerunt; sed veram sapientiam quae ducit ad vitam aeternam, quamvis fuerat in eo scripta, legere non potuerunt. Ista autem scientia non est aliud nisi cogitare et videre sapientiam scriptam in creaturis, et extrahere ipsam ab illis, et ponere in animâ, et videre significationem creaturarum. Et sic comparando ad aliam et conjungere sicut dictionem dictioni, et ex tali conjunctione resultat sententia et significatio vera, dum tamen sciat homo intelligere et cognoscere." Verg. HASE, *Kirch. Gesch.* § 287; TENNEMANN t. a. p. VIII, 964 vlg.; MATZKE t. a. p. p. 30 vlg.

[1]) Vgl. TENNEMANN t. a. p.; MATZKE t. a. p. p. 49.

[2]) Over de Drieëenheidsleer van RAYMUND zie MATZKE t. a. p. p. 54 en verv.

de rechtstreeksche bewijzen voor de openbaring ontwikkelt, waarbij hij eerst aantoont, dat God wel niet zou geduld hebben, dat een bedrieger aan de wereld zou doen gelooven, dat hij Gods gelijke was, hetgeen Mohammed bijv. dan ook nimmer, gelijk Jezus, beweerd heeft; hierop laat hij eenige andere gronden volgen, die min of meer krachtig of vernuftig zijn.

Ongetwijfeld had Raymund grooten invloed kunnen en moeten uitoefenen op de beoefening der wijsbegeerte en haar gebruik voor de Apologetiek, maar die invloed — van Senden merkt het terecht op — werd lang genoeg te vergeefs in Frankrijk verwacht, daar de geestelijkheid oordeelde, dat zij de Aristotelisch-scholastieke philosophie niet moest laten varen, omdat het kerkelijk stelsel in wijze van ontwikkeling en betoog zoo innig daarmede was verbonden, dat het met haar scheen te staan en te vallen. Eerst toen Montaigne het werk van Raymund, na daarvan vòòraf eene overzetting geleverd te hebben, in zijne welbekende „*Essais*" in bescherming nam, vond het bij velen eenigen ingang.

De vereering, die Aristoteles in Frankrijk in zoo ruime mate mocht genieten, had echter elders en vooral in Italië, toen de nieuwe beweging van den menschelijken geest zich openbaarde, met die van het Platonisme te kampen. Had deze wijsbegeerte eens aan het Heidendom de krachtigste wapenen geleend in zijn worstelstrijd tegen het Christendom, en steeds in eene vijandige verhouding tegenover de Christelijke Kerk gestaan, die haar dan ook uit haar gebied had verstooten; nu zou zij hare goede diensten aan de Apologetiek bewijzen, waartoe vooral de werkzaamheid en het talent van Marsilius Ficinus krachtig medewerkten.

Van dezen geestvollen Florentijner kanunnik bezitten

wij een tweetal geschriften. In het eerste, zijn „*Theologia Platonica*" stelde hij zich voor, de onsterfelijkheid der ziel en het bestaan der Godheid te betoogen, en beide deze waarheden in haar onderling verband te verdedigen [1]; als Apologeet trad hij meer bepaald op in zijn tweede geschrift, dat den titel draagt van „*De religione Christiana et fidei pietate*", dat in 1474 het licht zag, later ettelijke malen herdrukt is, en in 1568 in het Italiaansch en in 1578 in het Fransch werd uitgegeven [2].

Met religieusen ernst trachtte Ficinus het Christelijk geloof aan te bevelen; de methode, die hij daarbij volgde, getuigde van meer geest dan die van velen zijner voorgangers en tijdgenooten; zij verschilde overigens weinig van die, welke in nieuwere werken van dien aard gevolgd werd [3]. Liep Ficinus met de Platonische philosophie, zooals zij aanmerkelijk door hem gewijzigd is, hoogelijk weg, hij bepaalde zich in zijne Apologie niet uitsluitend tot die wijsbegeerte; ook andere dan de daaraan ontleende bewijzen voor zijn geloof versmaadde hij niet; aan de historische bewijzen kende hij nevens de wijsgeerige gronden groot gewicht toe. Zoo „bouwde hij een grondslag, dien ook zij, die

---

[1]) De volledige titel van het werk is: *Theol. Platonica de immortalitate animorum Lib.* XVIII. Een uittreksel daarvan vindt men bij BUHLE, *Gesch. der nieuwere phil.* D. II. p. 171—341. GIESELER, *Dogm. Gesch.* p. 498 zegt, dat „van alle bestaande werken dit wel het werk is, waarin men de meeste gronden voor de geestelijkheid en onsterfelijkheid der ziel vindt."

[2]) Vgl. VAN SENDEN, t. a. p. bl. 173 en vlg.

[3]) Eene analyse van de apologie van Ficinus vindt men bij EICCHORN *Allg. Gesch.* tom. VI. p. 24. Vgl. ook SCHRÖCKH, *Kirch. Gesch.* t. XXXIV, p. 343 vlg.

geene wijsgeerige gronden of althans niet van eene bepaalde school wilden aannemen, moesten eerbiedigen." Welke gegronde bedenkingen men overigens tegen zijn werk zou kunnen inbrengen, ongetwijfeld heeft hij aan de Apologetiek een nieuw leven en eene nieuwe richting gegeven. Jammer slechts, dat zijne in vele opzichten goede methode later door sommigen niet beter werd toegepast. Wees hij toch met geest en talent op de harmonie van het Christendom met de ware philosophie, anderen gingen daarbij op zeer gedwongen wijze te werk. Hiervan leveren Wilhelm Postellus en vooral Eugubinus Steuchus ons de bewijzen. Zoo stelde de laatste in zijn geschrift *„de perenni philosophia"* het Christendom voor, als zijnde niets anders dan de overoude wijsheid van Oosterlingen en Grieken: een onhistorisch gebruik van onechte bronnen had hem tot zulk eene zonderlinge beschouwing gebracht.

Voor zulke afdwalingen hoedde zich onze landgenoot, Ludovicus Vives, die in zijne vijf boeken *„over de waarheid van het Christelijk geloof,"* in den vorm van een dialoog gesteld, al de kracht van zijn vernuft en zijne geleerdheid ten toon spreidt, zoodat men ze, daar hij ze bijna stervende schreef, als zijn zwanenzang beschouwen kan [1]).

Bij zijne verdediging des Christendoms week hij niet geheel van zijne voorgangers, en bepaaldelijk niet van Ficinus af. Ook hij drong, in overeenstemming met de vroegere Apologeten, diep in om de Christelijke leerstukken, inzonderheid de Triniteit, te rechtvaardigen. Bij hem stonden echter de wijsgeerige gronden niet op

---

[1]) Vgl. over dit geschrift FABRICIUS t. a. p. p. 553—546; VAN SENDEN t. a. p. p. 257—264.

den voorgrond; meer nog dan Ficinus bediende hij zich van het historisch bewijs. Het beroep op de orakelen van Sibylle wijst hij af, terwijl hij aan de profetiën groote waarde hecht; de geloofwaardigheid der Evangeliën en de voortreffelijkheid der leer, daarin begrepen, worden niet zonder talent, geleerdheid en kracht door hem aangewezen; hij beschrijft voorts het leven en de daden van Jezus, waarbij hij aantoont, dat zij onze bewondering verdienen; om de goddelijkheid van Jezus te staven, beroept hij zich op de wonderen, terwijl hij in den dood van Jezus, zijne opstanding en hemelvaart, in de uitstorting des Heiligen Geestes onwederlegbare bewijzen vindt voor de goddelijkheid van den persoon en de waarheid van de leer van Christus; ook beroept hij zich op de prediking des Evangelies, de standvastigheid der Martelaren, de grondvesting, uitbreiding en voortdurende bewaring der Kerk, die hij als genoegzame gronden voor zijn geloof beschouwt.

Eindelijk treedt hij ook, eveneens in den vorm van een dialoog, in eene beantwoording van de aanvallen der Joden en Mohammedanen. Een Christen voert met een geleerden Jood over de waarheid van zijn godsdienst een gesprek, waarin achtereenvolgens de Wet en de Profeten, de afschaffing der Mozaïsche wet, de roeping der volken, de vestiging en voortplanting van Christus' leer en de voortdurende ballingschap en ellende van het Joodsche volk worden behandeld en wel zóó, dat daaruit blijken moet, dat de Joden geen aannemelijken grond voor hunne voortdurende verwerping van het Evangelie kunnen aanvoeren, en dus eene zware schuld op zich laden door daarin te volharden. — Op gelijke wijze wordt het Mohamme-

danisme wederlegd. Alfaquinus wil het gesprek met den Christen ontwijken door te beweren, dat Mohammed zijnen volgelingen verboden heeft over den godsdienst te redetwisten. Hieruit wordt afgeleid, dat de Mohammedaan niet in staat is, zijn geloof te verdedigen, en dit vermoeden wordt bevestigd, zoodra de geloofsbrieven van zijn godsdienst onderzocht worden. Het blijkt uit de geschiedenis, dat de Islam alleen door het geweld der wapenen verspreid is geworden, terwijl het niet bewezen kan worden, dat er ná Christus nog een nieuwe Godsgezant zoude moeten komen. Eveneens blijkt, bij eene nadere beschouwing van de Heilige Schriften, dat zij geenszins door de Christenen vervalscht zijn, zooals de Mohammedanen steeds beweren. Zij beroepen zich telkens op hunnen Koran, maar een nauwkeurig onderzoek naar dat godsdienstg boek en naar zijn inhoud moet hen overtuigen, dat het vele dwalingen en duisterheden bevat, soms hoogst fabelachtig is en vaak aardsche en grof zinnelijke denkbeelden ontwikkelt, zooals bv. omtrent de zaligheid, die aan den mensch na dit leven beloofd wordt.

Uit dit alles blijkt, dat Vives op waarlijk eigenaardige wijze het ongeloof trachtte te bestrijden, en dat zijne Apologie, zoowel naar inhoud als naar vorm, hoogst aantrekkelijk is, terwijl het niet te ontkennen valt, dat zoowel zijne beoefening van de schriften van Augustinus als zijne classieke vorming allergunstigst op zijn geschrift hebben gewerkt.

Een niet minder krachtigen Apologeet vond men weldra in Duplessis-Mornay, die echter den weg, door zijn voorganger bewandeld, voor een goed deel althans verliet. Het is een verheven schouwspel, een man, die tegelijk groot legerhoofd en bekwaam diplomaat

was, zijn ledigen tijd aan de verdediging van zijn geloof te zien toewijden. Het is een schouwspel, dat de 16e eeuw, dat tijdperk van enthousiasme en geloofsijver, ons aanbiedt, en dat zich sedert dien tijd, helaas! slechts zelden meer heeft voorgedaan. Men kan dus niet te veel bewondering gevoelen voor een man, die, als Mornay, met uitnemende talenten begaafd en als een vorst gevierd, den roem van menschen niet zocht, maar veeleer aan de eer om God te dienen de voorkeur gaf.

En dat hij voor de moeilijke taak, die hij op zich nam, ten volle berekend was, kan uit de Apologie zelve blijken. Zijn geschrift, zoo getuigt Houtteville, die anders waarlijk niet gunstig over de Hervormden dacht, zijn geschrift, „als zijnde het eerste van eenig gewicht, dat over dit onderwerp in de Fransche taal uitkwam, droeg de algemeene goedkeuring weg en zij verdiende die. Men vindt daarin eene geregelde voordracht, krachtvolle conclusiën, vuur in uitdrukking, zeer levendige schetsen, geleerdheid, ja geleerdheid misschien wel wat te veel. Doch de overmaat hiervan is van dien aard, dat men ze niet dan met een gevoel van hoogachting kan afkeuren [1]."

Mornay schreef zijn werk onder den indruk van de denkbeelden zijner eeuw [2]. De lastertaal, die men telkens tegen God en Zijn woord hoorde, de verachters van den godsdienst, die men overal ontmoette, de onverschilligheid en de twijfel, die zich openbaarden,

---

[1]) Vgl. zijne hist. crit. verhand., voor zijn werk ter verd. v. d. Chr. godsdienst te vinden, en aldaar bl. 151.

[2]) Den hoofdinhoud van zijn werk vindt men opgegeven bij FABRICIUS t. a. p. bl. 547 en vlg. Verg. ook VAN SENDEN t. a. p. bl. 113 en vlg.

zelfs bij hen, die voor vroom doorgingen, en op wier geloof gewezen werd, dit alles drong hem om eene verdediging van het Christelijk geloof te beproeven, welke destijds meer noodzakelijk was voor hen, die zich Christenen noemden, dan zij immer was geweest tegenover Heidenen en ongeloovigen. Hij richt zich, gelijk hij zelf verklaart, tot de „atheïsten, epicuristen, Heidenen, Joden, Mohammedanen en andere ongeloovigen." Zeker, een breed program! Met zeldzamen moed en religieusen ernst treedt hij in het strijdperk op, en wij moeten erkennen, ondanks het vele, dat wij in hem afkeuren, dat hij, in geheel zijne bewijsvoering, eene verwonderlijke kracht van dialektiek ontwikkelt; somwijlen verplettert hij zijne tegenstanders door zijne wetenschap, en weêrlegt hij met groot talent de tegenwerpingen van het ongeloof.

Getrouw aan den geest zijner eeuw haalt Mornay de wijsgeeren der oudheid aan ten bewijze van de waarheid des Christendoms, en zoekt hij aan te toonen, dat er reeds in hunne schriften talrijke sporen van de verschillende Christelijke leerstukken te vinden zijn. Zoo meent hij, dat de werken van Plato en Aristoteles de ondoordringbaarste mysteriën van onzen godsdienst bevatten. „Que l'ancienne philosophie," zegt hij o. a. in het 6e hoofdst., „consent à cette doctrine de la Trinité!" en ter handhaving dier stelling beroept hij zich op de getuigenissen van Zoroaster, van Mercurius Trismegistus, van verscheidene orakelen en van een groot aantal wijsgeeren der oudheid, Orpheus, Plato, Proclus, Plotinus en anderen.

Denzelfden weg slaat hij in, waar hij de andere leerstukken, zooals het dogma der schepping, der menschwording van Gods Zoon, moet rechtvaardigen.

Hij spreidt hierbij eene verbazende geleerdheid ten toon, en het blijkt dat wij met een genie te doen hebben. Zoodanig althans is de indruk, dien wij ontvangen van de lezing o. a. van het 14e en 15e hoofdstuk, waarin hij de verschillende meeningen, sedert de verstverwijderde tijden over de natuur en het wezen der Godheid uitgesproken, achtereenvolgens ontwikkelt; van het 6e hoofdst., dat eene breede uiteenzetting bevat van verschillende denkbeelden der oudheid over de Triniteit: eene ontwikkeling, in waarheid meer spitsvondig dan gegrond, maar die desniettemin het resultaat van eene ernstige studie moet heeten. We zouden hier nog vele andere hoofdstukken kunnen bijbrengen, waarin men denzelfden rijkdom van denkbeelden en gevoelens vindt; maar dit zou ons te ver van den weg afleiden.

Mornay heeft zich echter bij zijne verdediging des Christendoms niet van dat genre van bewijsvoering alleen bediend; er is nog eene andere serie van gronden, waaraan hij groote waarde hecht, die namelijk, welke ontleend worden aan de voortreffelijkheid van het Christelijk dogma, de Christelijke zedeleer, de persoonlijkheid van Jezus, zijn karakter, werk en invloed. Mornay is hier in zijn element; boven alles stelt hij zich voor, de waarheid des Christendoms te bewijzen tegen de dwalingen der rede en dit met de wapenen der rede zelve. Maar de rede is bij hem — zie slechts zijne voorrede — geen absoluut criterium: hij erkent, dat er grenzen zijn, die zij niet moet noch kan overschrijden, en dat, tegenover de stellige verklaringen van Gods woord, de rede ophoudt eene werkzame rol te spelen om hare plaats af te staan aan het geloof, waaraan zij dan onderworpen is. Hij onderwerpt al de Christelijke dogmen, het een na het ander,

aan de contrôle der rede; maar hij begint met aanstonds eenige grenzen te stellen: „Toute vérité," zegt hij, „ne peut pas être suffisamment prouvée par la raison, vu que plusieurs excèdent la raison et la nature; mais la raison peut nous conduire à ce point: qu'il faut croire même contre la raison ces choses auxquelles toute la capacité de l'homme ne peut atteindre." Het is ontegenzeglijk, dat Mornay het getuigenis van het Evangelie met hart en ziel aannam; iedere bladzijde van zijne Apologie getuigt van zijn geloof in de Heilige Schrift. Maar hij heeft zich laten beheerschen door de richting van zijn tijd, en, zooveel het hem mogelijk was, den inhoud des Bijbels met de wijsbegeerte en de rede in overeenstemming zoeken te brengen. Intusschen, waar de pogingen der rede machteloos waren of schipbreuk leden, heeft hij zich steeds door het licht des geloofs laten leiden. Altijd verklaart hij, dat de openbaring de bron der waarheid is, en dat het de eerste en dure plicht van den mensch is, zich voor haar goddelijk gezag te buigen.

Men zou, ter billijke beoordeeling van Mornay, nog de opmerking kunnen doen gelden, dat zijne bespiegelingen en de ontwikkeling zijner wijsgeerige gronden, waarin hij te uitvoerig is geweest, zelfs wellicht tot het uiterste gekomen is, hebben gediend om zijne tegenstanders te ontwapenen: zeker wordt zijne te groote uitvoerigheid daardoor verschoond, omdat de Apologeet, zooveel mogelijk, te rade dient te gaan met, zelfs zich onderwerpen moet aan de eischen en behoeften van zijn tijd.

Over de andere gronden, die Mornay voor de waarheid van het Christelijk geloof aanvoert, behoeven wij niet veel te zeggen. Het bewijs, aan de voortreffelijkheid der Christelijke zedeleer ontleend, is met uitne-

mend talent door hem ontwikkeld. Waar hij den persoon van Jezus, diens karakter, diens leer schetst, zouden wij wel gewenscht hebben, dat hij dit onderwerp wat beter had uitgewerkt; inzonderheid had hij meer op het beeld van den Godmensch Jezus zijne lezers moeten wijzen. Intusschen moeten wij ook hier niet vergeten, dat hij zich ten doel had gesteld de leerstellingen des Christendoms te rechtvaardigen, en dat, over het algemeen, zijne gronden wijsgeerig zijn.

Maar heeft hij hierbij het uitwendig bewijs ter zijde gesteld? Niet geheel. Ook hij heeft, hoewel minder dan Ludovicus Vives, de gronden aangevoerd, waarop het historisch geloof der Christenen rust; hij ziet de noodzakelijkheid in om ze niet geheel ongebruikt te laten, maar hij kent daaraan, in onderscheiding van enkele tijdgenooten, niet de plaats en de waarde toe, die zij, met het oog op hun belangrijkheid, moesten innemen. Dat hij ze niet verwaarloosd heeft, blijkt ons uit onderscheidene hoofdstukken, waarin hij het bewijs, aan de profetiën ontleend, met zorg ontwikkeld heeft. Ook dit deel van zijn werk bevat een groot aantal waarlijk welsprekende plaatsen, welke den man van talent verraden, die, door de kracht des Christelijken geloofs aangegrepen, geheel vervuld is met de schoonheid van zijn onderwerp, en daarbij eene grondige kennis bezit van de H. Schriften. Wat het wonderbewijs betreft, Mornay vergenoegt zich met de opmerking, dat de in de Schrift meêgedeelde wonderen waar zijn, daar zelfs de vijanden des Christendoms ze hebben aangenomen. Zoo wordt o. a. het feit der opstanding van Christus, dat wonder aller wonderen, door hem op het einde van zijn werk slechts aangeduid, in plaats van het als een krachtig bewijs te

ontwikkelen. Ongetwijfeld is hier eene lacune. Wij betreuren die leemte, terwijl wij ze in onzen tijd als een wezelijke fout zouden beschouwen, maar wij kunnen haar in den tijd van Mornay zeer goed verklaren: immers de weg, dien hij insloeg, werd hem door de omstandigheden aangewezen.

Evenals al de Apologeten van zijn tijd is Mornay ten slotte in zijne Apologie ook nog in eene wederlegging getreden van de velerlei aanvallen, waaraan het Christendom blootstond. Dit deel van zijn werk, waarin hij zich tot de Joden en Heidenen richt, bevat niet vele nieuwe bewijzen of gezichtspunten; het heeft niets eigenaardigs, waardoor het boven zijne voorgangers uitmunt. In dit opzicht gelooven wij gerust te kunnen beweren, dat onze landgenoot Ludovicus Vives zich op het gunstigst van zijne voorgangers en tijdgenooten onderscheiden heeft.

Wat die bestrijding der onchristenen zelve betreft, merken wij hier, eindelijk, nog op, dat daarvoor in het tijdperk, waarover wij spreken, vele bouwstoffen geleverd werden [1]). Hoogst belangrijk voor de Apologetiek was de werkzaamheid van Melanchton en Theod. Bibliander, die eene verzameling gaven van alles wat tot dien tijd in het Westen tegen de Mohammedanen was geschreven, waardoor men „een wapenkamer had tegen den Islam en tevens een overzicht van den gang dien de Apologetiek in dezen genomen had [2])." En wat de bestrijding van de Joden aangaat, om van de strijdschriften der Hervormers en

---

[1]) Vgl. FABRICIUS t. a. p.
[2]) VAN SENDEN t. a. p. bl. 239.

van hunne naaste opvolgers maar te zwijgen, wijzen wij hier alleen op het voortreffelijke werk van Christ. Gerson, die ons den hoofdinhoud van den Joodschen Talmud mededeelt, en daarvan tevens eene wederlegging geeft [1]). Voorts laat zich ook voor dit negatief-critisch deel der Apologetiek de zegenrijke invloed van de herleefde studie der letteren en der Hervorming niet miskennen.

Ziedaar in breede omtrekken de werkzaamheid der coryfeën op Apologetisch gebied vóór de Groot's optreding geteekend. Uit deze vluchtige schets — eene uitvoerige uiteenzetting kon natuurlijk niet op onzen weg liggen — blijkt ons, hoeveel er toen reeds voor de Apologetische wetenschap verricht was. Zij verkeerde niet meer in den toestand van kwijning, waarin zij zich in een vroeger tijdperk bevond; eene schoone toekomst ging zij tegen; de verloren krachten had zij weder verzameld. „Aan haren boezem lagen de wijsbegeerte en de oostersche taalkunde, die, zonder haar, zich niet, of althans niet zoo spoedig, verheven zouden hebben. Zij vereenigt in enkele werken reeds hare verspreide krachten, zij begint zich te wijzigen naar het karakter der volken. Het is, alsof zij een voorgevoel heeft van den strijd, tot welken de volgende eeuwen haar zullen roepen. Althans, zij is herleefd, en aangegord staat zij daar! [2])" Een nieuw en merkwaardig tijdperk breekt er in hare geschiedenis aan, terecht dat van „haren hoogsten roem" genoemd. Aan den ingang dezer periode staat Hugo de Groot,

---

[1]) *Des Jüdischen Talmuds fürnehmster Inhalt und Widerlegung.* Goslar. 1607.

[2]) VAN SENDEN, t. a. p. bl. 267, 268.

met zijn *„Bewijs van den waren godsdienst,"* straks gevolgd door Pascal, den gevierden ontwerper der onsterfelijke *„Pensées."*

§ 2.

De inhoud van het Bewijs van den waren godsdienst.

Gevoegelijk kunnen wij de Apologie van de Groot, die in zes [1]) boeken verdeeld is, in twee groote afdeelingen, een positief en een negatief-critisch deel, splitsen. In het eerste wordt gehandeld over God, Zijne eenheid en voornaamste eigenschappen, over de schepping, Voorzienigheid en de onsterfelijkheid der ziel; voorts bevat het eene ontwikkeling van de bewijzen voor de waarheid der Christelijke leér in het algemeen beschouwd, terwijl het eindigt met eene uiteenzetting der gronden, waardoor het gezag van de schriften des O. en N. T[s]. gestaafd wordt. De wederlegging van al hetgeen door de Heidenen, Joden en Mohammedanen voor hun geloof pleegt aangevoerd te worden, maakt het onderwerp van de tweede afdeeling uit [2]). Gaan wij meer breedvoerig den inhoud dezer beide deelen na.

Na eene toespraak tot het „trouwhartig Hollandsch volk" en eene aanwijzing van het naaste oogmerk van het geschrift, waarmede het eerste boek van het positief deel wordt geopend, vangt de Groot zijne bewijsvoering aan met het bestaan van God te betoogen.

---

[1]) Dr. VAN VLOTEN t. a. p. spreekt van 4 boeken. Ongetwijfeld eene drukfout.

[2]) Zie *Epist.* 126. p. 41.

Van al de wijsgeerige gronden, die toen gangbaar waren, beroept hij zich slechts op een, dat voor geen enkelen lezer moeilijk te verstaan is: dat namelijk, 't welk ontleend wordt aan de onmogelijkheid van eene oneindige successie van oorzaken en gevolgen (de bekende sluitrede), waarna hij aanstonds, den weg der redeneering verlatende, aanwijst, hoe bij alle volken, bij wie men nog iets menschelijks aantreft, het geloof aan eene godheid gevonden wordt. De bedenking tegen het bestaan van God, op Zijne onzienlijkheid gegrond, wordt weêrlegd door de opmerking, dat anders de mensch ook niet aan het bestaan van zijne ziel zou kunnen gelooven. En wat het bezwaar betreft, aan Gods ondoorgrondelijkheid ontleend, daartegen moet aangevoerd worden, dat het lagere nooit het hoogere, meer voortreffelijke kan doorgronden: de dieren begrijpen ook niet wat de menschen zijn en doen.

Evenals het atheïsme, moet ook het polytheïsme verworpen worden. Er kunnen niet meer Goden zijn dan één: 1°. omdat God, als het wezen, dat noodzakelijk en door zich zelf bestaat, Zijn oorsprong niet ontleent aan eenig ander wezen, dat Zijns gelijken kan voortbrengen; 2°. omdat, indien er meer Goden waren, deze in tegenovergestelden, zelfs vijandigen zin zouden kunnen handelen, hunne gelijktijdige werkzaamheid belemmeren, d. i. hunne wederzijdsche vrijheid vernietigen; 3°. omdat, eindelijk, de geheele schepping éénheid van plan openbaart, door één verstand ontworpen.

Deze eenige God is volmaakt en oneindig; Hij bezit al de volmaaktheden op eene oneindige wijze: van daar in Hem de almacht, de alwetendheid, de eeuwigheid en al de dusgenaamde onmededeelbare eigenschappen.

God is voorts schepper van al wat bestaat. Want,

indien Hij alleen noodzakelijk bestaat, dan heeft de geheele schepping eene oorzaak, en die oorzaak kan geene andere zijn dan God zelf. Brengt de rede ons reeds tot de erkentenis van die waarheid, zij volgt ook uit de beschouwing der natuur, die ons tot de overtuiging leidt, dat al wat bestaat door eene verstandige hand is gewrocht. De wonderbare bouw van het lichaam zoowel van menschen als van dieren; de vereeniging op zekere plaatsen, van het water, dat, volgens zijne natuur, eene ruimte tusschen de lucht en de aarde moest innemen, en bijgevolg deze geheel moeten bedekken en haar onbewoonbaar maken; het werk der bijën en mieren; het instinct der dieren; de loop van zon en maan, die, oppervlakkig beschouwd, langs den evenaar veel eenvoudiger ware geweest; de beweging der starren en haar verschillende stand; de bolvormige d. i. volmaakte gedaante der wereld, en bovenal het feit, dat het menschelijk geslacht een begin heeft gehad, hetgeen o.a. bewezen wordt door het andere feit, dat de landen steeds in toenemende mate bewoond en bebouwd zijn: dat alles, getuigt het niet van een verstandigen en goeden Maker?

Maar, vraagt men, zoo God schepper is van al wat bestaat, is Hij het dan ook van het kwaad? Men moet hier wel onderscheiden. God heeft aan den mensch de vrijheid gegeven, die op zich zelve goed is, maar niettemin iets kwaads kan voortbrengen. Van zoodanig kwaad, dat volgens de zedewet kwaad genoemd wordt, mag men God niet als oorzaak aannemen. Die het booze kiest, is zelf daar oorzaak van, omdat hij tot het doen van kwaad besteedt hetgeen hij ten beste kon gebruiken. Tusschen God en het kwaad staat de vrijheid. Maar geheel anders is het met het

physisch kwaad: zulks kan van God afkomstig zijn, die daarmede een heilig doel beoogt, namelijk de verbetering van den mensch, of ook wel een straf, die met de gepleegde zonde overeenkomt; dit strijdt niet met Gods goedheid; integendeel komt het vaak daaruit alleen voort.

Géheel verkeerd is het twee tegenovergestelde en eeuwige beginselen aan te nemen. Want behalve dat de voortdurende strijd van die twee met elkaâr strijdige beginselen veel meer geschikt is om te vernietigen dan om te scheppen, kan er niet, evenals er iets is, dat uit zich zelf goed is, ook iets zijn, dat uit zich zelf kwaad is; het kwaad is een gebrek, dat niet bestaan kan, tenzij in iets, dat in wezen is; en het in wezen zijn, het bestaan op zich zelf is iets goeds.

Na deze bestrijding van het dualisme bespreekt de Groot Gods Voorzienigheid. Is God schepper van al wat bestaat, Hij is ook onderhouder en bestuurder van al het geschapene. Zijne goedheid verplicht Hem er toe: Zijne alwetendheid en almacht geven Hem daartoe de middelen. Men vindt daarvoor het bewijs niet alleen bij den mensch, die zijn kind opvoedt, maar ook bij het dier, dat voor zijn jongen zorgt, gedreven door het instinct, dat God in hem gelegd heeft. De eenvoudige beschouwing van het heelal doet zien, dat Gods Voorzienigheid zich overal uitstrekt, zoowel in den hemel als op de aarde; de aarde schijnt zelfs een voorwerp harer bijzondere zorg te zijn, omdat zelfs de hemelsche lichamen het welzijn van den mensch helpen bevorderen. Die Voorzienigheid strekt zich ook uit over ieder wezen in het bijzonder; omdat God hem kent, moet Hij voor hem zorgen, te meer nog, omdat, de massa's uit individuen bestaande, de verwaarloo-

ling van deze alzoo noodwendig het verlies van gene zou na zich slepen. Die bijzondere Voorzienigheid openbaart zich in de onderhouding van ieder rijk, ook daarin dat het eene rijk het ander overleeft, en dat allen langer bestaan dan de onkunde en de boosheid der menschen het zouden hebben geduld, indien aan hen de regeling ware overgelaten. Maar schitterender nog is die bijzondere Voorzienigheid geopenbaard door de revolutiën, die de rijken in handen speelden van menschen, die in alle hunne ondernemingen, zelfs in die, welke hunne krachten te boven gingen, bijzonder gelukkig zijn geslaagd.

Het krachtigst bewijs echter voor de Voorzienigheid bestaat in de wonderen, die bovennatuurlijke feiten, die in strijd worden geacht met de wetten der natuur, welke wetten God echter, zoo noodig, kan en mag opheffen. Onder die wonderen moeten inzonderheid genoemd worden die, welke in het midden van het Joodsche volk geschied waren. Geen volk ter wereld is ooit zoo gehecht gebleven aan zijnen godsdienst, te midden van al de natiën, waaronder het verspreid is geweest. Dat die godsdienst in de harten van alle Joden zoo diepe wortelen heeft geschoten, dat hij — ondanks de ceremoniën en moeilijke voorschriften, waarmede hij overladen is — niet uit te roeien was, is een gevolg van zijne goddelijkheid, gestaafd door de wonderen, die ten gunste van de oude Hebreën verricht waren, en inzonderheid bij den uittocht uit Egypte en op de reis naar en bij den intocht in Kanaän plaats hadden: wonderen, waarvan de eerste Israëlieten getuigen waren, terwijl de traditie daarvan van ouder tot ouder tot op het thans levende geslacht is bewaard en aangenomen. Die wonderen, voor een deel

door Mozes verhaald, mogen niet als legenden worden beschouwd, omdat de verhaler waarheidlievend genoeg is om. op zijn woord geloofd te worden, en oud genoeg om getuige te zijn geweest van de feiten, die hij ons mededeelt. Waarheidlievend: want indien hij had willen bedriegen of misleiden, hij zou waarlijk zijne eigene fouten niet geopenbaard hebben, die hij gemakkelijk kon verzwijgen; en wat de oudheid zijner geschriften betreft, behalve de omstandigheid, dat de karakters van het grieksche alphabet indirect van de Hebreeën komen, zijn de oudste wetten van Griekenland en Rome ontleend aan die van Mozes.

De waarheid der door Mozes vermelde feiten wordt voorts daardoor gestaafd, dat een groot aantal heidensche geschiedschrijvers, die met hem noch met elkander betrekkingen konden aanknoopen, ze ons op nagenoeg dezelfde wijze mededeelen. Men vindt bij hen terug wat de Joodsche pen heeft vermeld van de schepping der wereld, van de voleinding van het scheppingswerk op den zevenden dag, van het leven van het eerste menschenpaar, van hunne beproeving en hun val, van den hoogen ouderdom der eerste menschen, van den zondvloed, van de verwoesting van Sodom en Gomorrha, van de instelling van den sabbath: alle deze en nog veel meer andere feiten worden hetzij alléén vermeld, hetzij zeer uitvoerig beschreven door schrijvers, die aan het Jodendom geheel en al vreemd waren.

Wat, eindelijk, de waarheid der wonderen uit later tijden zooals die van Elia, Elisa en anderen, betreft, zij wordt evenzeer van elders bevestigd; zelfs sommige vijanden moesten die toegeven; en daar in de tijden, waarin die wonderen plaats hadden, het Joodsche land niet alleen meer bekend was, maar ook om het ver-

schil van godsdienst gehaat werd, zou het al zeer gemakkelijk zijn geweest, om ze, zoo zoo zij niet werkelijk waren gebeurd, als leugens te brandmerken.

Inderdaad, van alle zijden wordt men gedrongen om de wonderen, waarvan de Schrift gewaagt, als feiten aan te nemen, en te gelooven aan de Voorzienigheid, die ze gewrocht heeft. Indien men evenwel na al die bewijzen tot staving van Gods Voorzienigheid, daaraan nog mocht twijfelen, dan kan men zich ook nog op de profetiën beroepen, die in grooten getale, niet enkel bij de Joden, maar ook bij andere volken gevonden worden: zoo bijv. die van Jozua betreffende de vervloeking van den man, die Jericho zou opbouwen [1]), die van Daniël omtrent de overgave van het Medische rijk aan de Perzen, van het Perzische aan Alexander, vervolgens aan de Lagiden en Seleuciden [2]): profetiën, die, het grootste deel althans, verscheidene eeuwen vóór de voorzegde gebeurtenis uitgesproken, allen vervuld zijn. Men kan hierbij eindelijk vele visioenen en droomen voegen, die mede getuigenis geven van de zorg, welke God voor Zijne schepselen heeft.

Maar, zegt men, er worden thans geene wonderen meer gezien, noch voorspellingen gehoord, en moet zulks dan niet als eene bedenking tegen de Voorzienigheid ingebracht worden? Dat zij verre. Behalve toch dat het voldoende is, ten einde Gods Voorzienigheid te bewijzen, dat zulks eens is geschied, en men gelooven moet, dat God zich thans wijselijk daar-

---

[1]) JOZUA, VI, 26.

[2]) DANIËL, II, 32, 39; VII, 6, VIII, 3, 20; X, 20; XI, 2, enz.

van onthoudt, gelijk Hij weleer zich er van bediend heeft, zou het in strijd zijn met Zijne waardigheid om, zonder voldoende redenen, de wetten, waarnaar de wereld wordt bestuurd, telkens op te heffen en te storen.

Maar indien er dan werkelijk eene Voorzienigheid is, zoo beweert men verder, van waar dan die boosheid, die onrechtvaardigheid in de verdeeling der straffen en belooningen, der beproevingen en zegeningen. Onze Apologeet merkt hieromtrent op, dat God, zonder de wetten van het zedelijk leven te vernietigen, den mensch niet beletten kan een slecht gebruik te maken van de vrijheid, welke hem is geschonken. Bovendien, hier openbaart zich de Voorzienigheid door ter wering of verbreiding van het kwaad der menschen dikwerf tusschen beiden te treden met al de middelen, die met de vrijheid van den mensch niet strijden, door van de misdaden van den een zich te bedienen tot het straffen van een ander, en door vaak ook uit het kwaad het goede te doen geboren worden. En voorts, wel verre van uit het verschijnsel, dat men hier op aarde zoo dikwerf de vromen ziet lijden en onderdrukt worden, tot het niet-bestaan eener Voorzienigheid te besluiten, moeten wij daaruit veeleer afleiden, dat er aan de andere zijde des grafs eene vergelding zal zijn, waarbij ieders daden openbaar zullen worden, de misdaad haar straf en de deugd haar loon zal ontvangen.

Maar die vergelding onderstelt de onsterfelijkheid der ziel; en is die nu gemakkelijk te bewijzen? Daarvoor pleit allereerst het feit, dat van onze eerste voorouders tot bijkans alle eenigszins beschaafde volken het geloof aan de onsterfelijkheid der ziel gevonden en bewaard geworden is. De Grieken, de Gallische Druïden, de Brahmanen hebben haar geleerd, de Egyptenaren

en de Thraciërs geloofden aan een oordeel na den dood. Eveneens komt men door redeneering tot de conclusie, dat de ziel onsterfelijk moet zijn. Al hetgeen te niet gaat, vergaat: óf doordien een meer vermogende kracht in tegenovergestelde richting werkt; óf doordien datgeen waarvan het afhankelijk is, te niet gaat; óf doordien de oorzaak, die er het aanzijn aan gaf, ophoudt te bestaan. Maar geen van die drie gevallen is hier aanwezig. Integendeel, de ziel vindt in de eerste plaats niets, dat vernietigend op haar werkt; zij wordt daarentegen te krachtiger naarmate van de moeilijkheden, die zij op haren weg ontmoet. Indien er, ten anderen, iets ware, waarvan zij afhankelijk is, dan zou dit het ligchaam zijn, maar daarvan is zij onafhankelijk, want zij kan handelen, en, bijgevolg, leven zonder het lichaam, waarmede zij verbonden is; zij is, eindelijk, niet voortgebracht door eenige andere oorzaak dan alleen door God, en het Eeuwige wezen kan nooit de vernietiging der ziel willen. Bovendien, iederen mensch is de trek naar onsterfelijkheid als 't ware ingeschapen. Hij vindt in het bewustzijn van eene goede daad verricht te hebben, hoeveel zij hem ook gekost hebbe, troost en vreugde, een voorsmaak van de gelukzaligheid, die hem wacht, terwijl het gevoel van kwaad gedaan te hebben hem met eene bittere smart vervult, die bij den naderenden dood toeneemt door de gedachte aan het toekomstig oordeel.

Op goeden grond mag dus de mensch een beteren toestand na dit vergankelijk leven wachten. Tot eeuwig geluk is hij bestemd. Maar de aard van dat hoogste goed en de middelen om het te verwerven, de mensch zou daarnaar raden en tasten als de blinden, zoo God ze niet aangewezen had: zij zijn echter geopenbaard,

en wel nergens beter dan in het Christendom. Maar mag men aan dezen godsdienst onbepaald zijn geloof schenken, en hem met den naam van den waren godsdienst vereeren? Het antwoord op deze vraag vinden wij in het tweede boek der Apologie, dat geheel gewijd is aan de ontvouwing van de aanbevelingsbrieven des Christendoms.

Het is — zoo vangt de Groot zijne bewijsvoering aan — een feit, een onloochenbaar feit, dat Jezus Christus, de stichter des Christendoms bestaan heeft. Dit wordt gestaafd niet enkel door de Christenen en Joden, die in alle landen verspreid zijn, maar zelfs door heidensche schrijvers. Evenmin kan men ontkennen, dat Jezus onder Pontius Pilatus gekruizigd is: ook dit feit wordt bevestigd door de Christenen, die er hun roem in stellen om het schandhout, waaraan Jezus genageld is, tot grondslag van hun geloof te maken; door de Joden, die in het algemeen Jezus als den gekruizigde aanduiden, en die nog ten huidigen dage de straf ondergaan voor de misdaad, door hen op zijn persoon gepleegd; en eindelijk door de heidensche schrijvers, waarvan niemand Hem loochent, terwijl sommigen integendeel melding van Hem maken. Deze Jezus is het, die als God wordt vereerd, niet enkel door eenvoudige en onwetende zielen, maar ook door verstandige en aanzienlijke menschen; zelfs velen, die in andere godsdiensten opgevoed waren, gingen in de belijdenis van dien Jezus de eenvoudige lieden voor, terwijl zij door hun overgang tot den godsdienst des Nazareners noch eer noch voordeel behalen konden; men heeft het zelfs zich tot eene eere gerekend zich dienaren van een verachten kruizeling te noemen. Vreemd verschijnsel voorwaar! Waardoor konden zij toch overtuigd worden van de waarheid van

een godsdienst, die aanvankelijk door zulk eene verachte, zwakke en onbeduidende minderheid beleden werd? Daardoor alleen, dat het overal verbreid gerucht, dat door Jezus wonderen zijn verricht, waarheid bevat, en op deugdelijke gronden steunt. In waarheid, dat gerucht, door geloofwaardige ooggetuigen verbreid, moest wel velen overtuigen; want de medegedeelde wonderen waren geene natuurlijke feiten, zooals enkelen hebben willen beweren; zij zijn altijd in strijd geacht met de bekende wetten der natuur; het was geen bedrog, want zij zijn door de vijanden van Jezus Christus gezien en gestaafd geworden, en, daar zij ten doel hadden het rijk van den satan te vernietigen, kunnen zij ook niet aan dezen worden toegeschreven. Zij zijn dus verricht door een rechtvaardig en heilig wezen, door God zelven, die alleen bij machte is om door Zijn woord genezing te geven aan zieken, aan de blinden het gezicht en het leven aan de dooden.

Onder al die wonderen is het grootste, dat bijgevolg ook het krachtigst op de menschen moest werken, ongetwijfeld de opstanding van Jezus uit de dooden. Maar dit wonder aller wonderen heeft tegenspraak gevonden. Intusschen wordt het gestaafd door het getuigenis van vijf honderd personen, die Jezus na Zijne opstanding hebben gezien, door het getuigenis van de eerste discipelen, inzonderheid van de twaalf Apostelen, van Paulus, die allen evenmin de verdrukking als den dood vreesden, die een gevolg konden zijn van de belijdenis van den opgewekten Heer en Meester. De eenig afdoende bedenking tegen het feit der opstanding van Jezus Christus zou zijn het bewijs, dat het onmogelijk is. Dit bewijs echter is niet te leveren. Men moet onderscheid maken tusschen geheel onmogelijke zaken en tusschen

die des menschen verstand te boven gaan. Zoo is het onmogelijk, dat iemand op een en hetzelfde tijdstip dood zou zijn en leven, maar er is geen reden om het voor ongeloofelijk te houden, dat iemand, die dood is, wederom levend zou worden door de kracht van Hem, die den mensch het leven heeft geschonken.

Zoo moet men het dan wel stellig voor alleszins mogelijk houden, dat er door en aan Jezus wonderen zijn geschied. En indien nu door en voor Hem zulke groote dingen zijn verricht, dan moet Hij met eene goddelijke zending belast zijn geweest, en de godsdienst, dien Hij den menschen verkondigd heeft, waarlijk van Goddelijken oorsprong zijn. Het zou toch strijden met de goddelijke rechtvaardigheid en wijsheid, om op zulk eene schitterende wijze iemand te vereeren, die in zulk eene gewichtige zaak bedrog had gepleegd; bovendien, Jezus zelf heeft vóór zijn sterven, zijn dood, de wijze waarop Hij sterven zou, zijne opstanding ten derden dage, aan zijne jongeren voorzegd, er bij voegende, dat die teekenen en wonderen geschieden zouden om de waarheid van zijne leer te bevestigen.

Bij dit bewijs aan de *feiten* ontleend, komt een ander, uit de *leer* zelve afgeleid. Om volkomen overtuigd te worden van de waarheid en voortreffelijkheid van het Christendom boven andere godsdiensten, moet men in dien godsdienst zelven de bewijzen daarvoor vinden. En die gronden liggen voor de hand. De voortreffelijkheid van het Christendom nu openbaart zich, allereerst, wanneer men het toekomstig loon, dat het aan zijne waarachtige belijders belooft, vergelijkt met dat, 't welk de andere godsdiensten aanbieden. De heidensche wijsgeeren stelden als belooning van de deugd, nu eens de deugd zelve, dan weder den overgang der

ziel in een meer edel lichaam, dan weder de hoogste genietingen. Het Mohammedanisme belooft eene eeuwigheid vol genot, terwijl zelfs het Mozaïsme slechts tijdelijke zegeningen toezegt aan den oprechten dienaar der wet. Alléén het Christendom verzekert aan den geloovige het eenig ware heil en de vreugde van een rein genot, in een verheerlijkt lichaam: kortom, alles veel heerlijker en beter dan er bij vergelijking met de beste en heerlijkste dingen bedacht kan worden.

Men voert echter eene bedenking aan. Is, zoo vraagt men, de opstanding der lichamen mogelijk? is het niet de onmogelijkheid zelve, dat al de deelen des lichaams van menschen, die wellicht reeds verteerd zijn door dieren, die op hunne beurt tot voedsel van andere menschen hebben gediend, weder bijeengebracht zouden worden? Maar daartegenover moet opgemerkt worden, dat de Voorzienigheid, behalve dat zij beletten kan, dat dat voedsel zich vereenigt met den physischen mensch (wat mogelijk is), machtig genoeg is, om, wanneer die vereeniging had plaats gehad, al de deelen van een menschelijk lichaam, waar die zich ook bevinden, weder te verzamelen, den mensch ten tweeden male te scheppen.

Er is meer, waardoor de voortreffelijkheid des Christendoms bewezen wordt: zij blijkt, ten anderen, ook uit de zuiverheid van de Godsvereering, die het aanbeveelt. Terwijl andere godsdiensten afschuwelijke voorschriften geven, goddelooze mysteriën toelaten, menschenoffers bevelen, of althans nutteloozе ceremoniën voorschrijven, verkondigt Jezus God als onzen Vader, als een Geest, dien men aanbidden moet in geest en in waarheid, terwijl Hij, onder meer schoone levensregelen, die de Schrift ons geeft, slechts reinheid

des harten vraagt, en een onbepaald vertrouwen op God als eisch stelt.

Met die van andere godsdiensten vergeleken is voorts de zedeleer, door Jezus gepredikt, de voortreffelijkste. Wie zijn discipel wil zijn, moet den naaste liefhebben als zich zelven, terwijl de Mohammedaan zijn geloof door middel van het zwaard verbreidt; het Heidendom stelt het voeren van oorlog vrij; evenmin wordt het rooven in een vijandelijk land, het bloedbad der gladiatoren verboden; het Jodendom beveelt een verdelgingskrijg tegen de inwoners van Kanaän, terwijl het een onverzoenlijken haat voedt tegen iederen mensch, die van zijne voorschriften niet wil weten. Terwijl Jezus het huwelijk niet verbiedt, verklaart Hij voor een overspelige, die eene vrouw slechts aanziet om haar te begeeren; bij andere godsdiensten echter is vaak veelwijverij, overspel, zelfs bloedschande geoorloofd. In Sparta en te Rome werd diefstal niet voor eene misdaad gehouden; woeker stond den Hebreër vrij; het Christendom eischt van den mensch, dat hij van de goederen der aarde slechts mag begeeren wat voor zijn leven noodzakelijk is, terwijl het meerdere, hem geschonken, moet gebruikt worden tot ondersteuning van den naaste. De wet van Mozes verbiedt alleen den meineed; het Christendom daarentegen verklaart, dat een enkel ja en neen voldoende moet zijn. Voorts wordt al wat voortreffelijks in de geschriften der Grieken, Hebreën of andere volken aanwezig is, ook gevonden in de Heilige Schrift: zoo bv. omtrent de zedigheid, matigheid, goedheid, eerlijkheid van zeden, voorzichtigheid, van de plichten der overheden en onderdanen, van ouders en kinderen, van echtgenooten onder elkaâr, terwijl eindelijk het hoogste gebod, liefde tot God en den naaste,

wegens zijne bijzondere kortheid, bewondering wekt.

Misschien zal iemand bij het vernemen van zooveel uitnemends, zich verwonderen over zooveel verschil van meeningen als er onder de Christenen bestaat. Maar dat verschil komt voort deels uit de hartstochten der menschen, deels uit hunne zwakheid en hunne onwetendheid. Bovendien, de waarheden des Christendoms, waardoor de voortreffelijkheid van den godsdienst wordt aangetoond, zijn boven alle meeningsverschil verheven, en zoo is het ook met al die waarheden, waarvan de kennis onontbeerlijk is voor de zaligheid der menschen.

Een derde en laatste bewijs voor de voortreffelijkheid des Christendoms vindt de Groot in de wijze, waarop het verkondigd en voortgeplant is. Hoe uitnemend allereerst is de persoon des Stichters! Behalve dat andere godsdiensten voor een groot gedeelte vele leugens bevatten, of de waarheid verminkt voorstellen, waren de stichters of woordvoerders daarvan, om slechts een Mozes, Plato en Mohammed te noemen, onvolmaakt. Christus alleen, die aan het voorschrift het voorbeeld paarde, volbracht al wat Hij beval, en leverde aan de verbaasde wereld het schouwspel van een leven zonder vlek of rimpel, waarmeê Hij de zuivere verkondiging en de eenvoudige en heldere uitdrukking der waarheid vereenigde.

De voortreffelijkheid zijner leer verklaart ons hare verbazende verbreiding. Het Christendom is meer verbreid dan het Heidendom, indien men bedenkt, dat het laatste niet één godsdienst, maar duizenden godsdiensten vormt; meer dan het Jodendom, dat eigenlijk vernietigd is; meer ook dan het Mohammedanisme, dat door gewelddadige middelen zich een weg heeft ge-

baand. Te meer verrassend nog is die verspreiding des Christendoms, daar, in tegenoverstelling met andere godsdiensten, het Christendom zich bediende van eenvoudige predikers, terwijl het telkens vernietigd dreigde te worden onder den strijd met de aardsche machten, voor zijne belijders niets anders opleverde dan lijden, verdrukking en dood, en gedurig te kampen had met allerlei zwarigheden, die de menschen terughielden van de omhelzing van het nieuwe geloof.

Dit alles moet voldoende zijn om het Christendom als den eenig waren godsdienst aan te nemen. Bedriegt de Groot niet alles, dan gelooft hij, dat men door al de aangevoerde gronden wel tot de erkentenis zal gebracht worden, dat het Christendom de voortreffelijkste van alle godsdiensten is, of liever de eenig voortreffelijke, omdat het de eenig ware is. Is zulks nu het geval, en wil men het Christendom geheel leeren kennen, dan moet men de openbaringsoorkonde, den Bijbel, raadplegen. Maar de vraag rijst dan aanstonds: mag men de echtheid, ongeschondenheid en geloofwaardigheid dier oorkonde onvoorwaardelijk aannemen? Het derde boek der Apologie geeft ons daarop het antwoord.

Dat de boeken des Nieuwen Testaments zijn geschreven door hen, wier namen zij aan het hoofd dragen, kan wel niet betwijfeld worden. Zulks wordt ons bewezen door de onmiddellijke opvolgers der Apostelen, die ze altijd onder de namen der in die schriften aangeduide schrijvers aanhalen. Zoo verzekert o. a. Tertullianus, dat hij de manuscripten zelven der gewijde schrijvers heeft gezien; en, op het voorbeeld van de oude Kerkvaders, hebben al de oudste Kerken, zoomede de Heidenen en Joden, zelfs Julianus, aan de echtheid dier boeken geloofd.

Het is waar, men heeft de echtheid van sommige geschriften in twijfel getrokken; maar men mag aannemen, dat zij slechts bij eenige Kerken òf betwijfeld werden, òf onbekend waren; intusschen werden zij veel later aangenomen als voortkomende uit dezelfde bron als diegenen, waarvan de echtheid werd erkend; ook komt daarin niets voor, wat niet mede in de als echt aangenomen boeken geleerd wordt. Het is ook waar, dat men van eenige geschriften de namen der schrijvers niet kent; maar zulks kan niets afdoen aan het vertrouwen, dat wij er aan moeten schenken. En dat vertrouwen verdienen zij, zoodra wij in den schrijver een ooggetuige van de medegedeelde feiten herkennen. Welnu, die schrijvers zelve zeggen, dat zij in de eerste tijden van het Christendom geleefd en de Apostolische gaven ontvangen hebben, en het is niet waarschijnlijk, dat menschen, die overal de waarheid verkondigen, en tot vroomheid vermanen, zulk eene bewering zouden ter neêrschrijven, zoo zij geene waarheid bevatte.

Het lijdt voorts geen twijfel, dat zij de waarheid hebben verkondigd. Eenigen toch van hen, die, naar zij zelven verklaren, in de innigste gemeenschap met Jezus hebben geleefd, konden met de feiten, die zij mededeelen, niet onbekend zijn, en zij die na den dood van den Zaligmaker hebben geschreven, konden ze van ooggetuigen gehoord hebben. Wat, voorts, den Apostel Paulus betreft, ten volle verdient ook hij ons vertrouwen, omdat hij zijne leer ontvangen heeft door eene rechtstreeksche openbaring.

De gewijde schrijvers konden evenmin bedrog plegen of leugentaal ter neêrschrijven. Hunne leer en hun leven laten niet toe zulks te vermoeden, en, behalve dat zij, door de mededeeling der door hen te boek

gestelde feiten, zich aan allerlei straffen blootstelden, hebben hunne tegenstanders hen nimmer van bedrog beschuldigd; zij werden gedrongen om de echtheid van geschriften aan te nemen; waarin zelfs de gebreken der schrijvers niet worden verzwegen. Bovendien, God zelf kon niet toelaten, dat zij duizenden menschen omtrent het gewichtig vraagstuk der eeuwige gelukzaligheid zouden misleiden. Hunne waarheidsliefde wordt ook schitterend bevestigd door de wonderen, die zij verricht hebben en die zelfs bij hunne graven geschied zijn. Deze wonderen kunnen niet geloochend worden. Voorts bevatten hunne geschriften voorzeggingen aangaande den snellen voortgang van hun geloof onder de Heidenen, met uitsluiting van de Joden, omtrent den haat, dien deze den Christenen zouden toedragen, de verwoesting van Jeruzalem, de vernietiging van den tempel, en meer andere zaken, die eene verschrikkelijke werkelijkheid zijn geworden.

Men voert somwijlen tegen de waarheid der N. T. schriften, die ook door onderscheidene partijen erkend werd, aan, dat oudtijds eenige menschen, die overigens godsdienstig waren en zich zelven Christenen noemden, ze hebben verworpen. Men houde echter in het oog, dat die menschen twee klassen vormden, waarvan de een die boeken verwierp uit haat tegen de Joden, en waartoe vooral de Marcioniten behoorden, terwijl de andere zulks deed uit vrees voor het lijden, dat den Christenen beschoren was, van welke partij de Ebionieten een deel uitmaakten: vereenigingen, die nooit in de Kerk zijn opgenomen geworden.

Wat degenen betreft, die de geschriften van Paulus verwerpen, zij geven, volgens de Groot, slechts een bewijs van de grootste onbeschaamdheid. Deze Apostel

toch heeft wonderen verricht; wij kunnen dus ons geloof schenken aan al hetgeen hij ons meêdeelt. Verscheidene malen verzekert hij, dat zijne leer van Jezus zelven haar oorsprong heeft, en dat hij Apostel is met hetzelfde recht als zijne ambtgenooten. Het is waar, hij verkondigde eene groote mate van vrijheid met betrekking tot den Joodschen eeredienst; maar men herinnere zich, met welk eene inschikkelijkheid hij aan de bezwaren van zwakke zielen te gemoet kwam. Bovendien, verduurde hij niet, wel verre van zijn heil in die vrijheid te zoeken, lijden en banden? eischte hij niet van zijne discipelen offers, duizend maal moeilijker dan de stiptste waarneming en vervulling van de ceremonieele wet? Ook de Apostelen, die toen de zuilen der Kerk genoemd werden, erkenden hem als hun medeapostel, en reikten hem op de bijeenkomst te Jeruzalem de hand der gemeenschap.

Men laat zich echter door al deze bewijzen niet overtuigen; men heeft nog meer bedenkingen. Zoo voert men aan, dat de schriften des N. T^s^. zaken mededeelen, die onmogelijk zijn. Dit bezwaar wordt aanstonds weêrlegd door de opmerking, dat men aan God de macht niet kan ontzeggen om, zoo noodig, de wetten der natuur, die Hij zelf verordend heeft, op te heffen. Evenmin kan de bedenking gelden, dat het N. T. verhaalt wat met de rede in strijd is; zij wordt vooreerst weêrsproken door het getuigenis van een overgroot getal verstandige menschen, die sedert de eerste tijden tot op den dag van heden het N. T. hebben aangenomen: wat zonderling zou zijn, zoo in die gewijde boeken zaken voorkomen, die in strijd zijn met de rede. Doch het tegendeel is dan ook het geval: er worden daarin waarheden verkondigd, zooals het be-

staan van God, de schepping, de Voorzienigheid, de onsterfelijkheid der ziel en meer andere, die, gelijk reeds is aangetoond, met de rede wel degelijk overeenkomen. De ervaring leert ook, dat men, alleen door het licht der rede geleid, niets zekers omtrent den wil of het wezen Gods kan weten, waarom de beroemde Plato, wel verre van te gelooven het laatste woord over God gezegd te hebben, terecht de behoefte aan eene openbaring inzag; en geene andere openbaring is ons geschonken, wier waarheid met meer afdoende bewijzen kan gestaafd worden, dan die, welke in de schriften des N. V^{s}. vervat is.

Maar in die boeken worden vele tegenstrijdigheden gevonden. Hiertegen zij opgemerkt, dat in zaken van leerstellig en historisch gewicht eene zoo groote overeenstemming bestaat, als nergens elders aangetroffen wordt; niet alleen de verschillende sekten der wijsgeeren, niet alleen de verschillende leden van dezelfde sekte verschillen vaak van elkaâr, maar ook een zelfde schrijver schijnt dikwijls vergeten te hebben wat hij te voren heeft verklaard. Men kan bovendien de tegenstrijdigheden, die men in het N. T. meent te vinden, soms voldoende oplossen door aan te toonen, dat de feiten, die verschillend verhaald worden, niet identisch zijn, maar zijn gebeurd onder omstandigheden, verschillend met betrekking tot den tijd, de plaats en de personen. Voorts mag herinnerd worden, dat juist bedriegers zich wel voor verschil in hunne mededeelingen zouden gewacht hebben, en dat, zoo men zich aan een gering verschil ergeren wilde, men al spoedig geen enkel boek meer als geloofwaardig zou kunnen beschouwen. Het bezwaar, verder, als zoude hetgeen in de gewijde oorkonden vermeld is weêrsproken worden door ongewijde schrijvers, is evenmin

gegrond als de vorige aanvallen: de getuigenissen dier schrijvers toch staven veeleer de Evangelische schriften, en zijn daarmede zeker niet in strijd. Men vindt zelfs in hunne geschriften onderscheidene feiten, die de voornaamste punten der gewijde geschiedenis volkomen bevestigen. Zoo worden de wonderen, de kruisiging en de hemelvaart van Jezus Christus zoowel door Josephus als door andere heidensche schrijvers vermeld. Men vond voorheen in geschriften als die van Phlegon en in sommige openbare stukken de bevestiging van hetgeen de Evangeliën ons verhalen van de ster der wijzen, zoomede van de geweldige aardbeving, en de verduistering der zon, die aanstonds op den dood des Heeren gevolgd zijn.

Maar, zoo beweert men eindelijk, de N. T. schriften zijn vervalscht, en niet ongeschonden tot ons gekomen. Ook deze bedenking is van geenerlei waarde. Zekerlijk kunnen er in die schriften door de achteloosheid der overschrijvers eenige veranderingen aangetroffen worden betreffende eene syllabe of een woord, maar die veranderingen zijn niet van dien aard, dat zij den zin aanmerkelijk zouden kunnen wijzigen. Indien het anders ware, dan zouden wij toch eenig verschil opmerken tusschen de vervalschte boeken en die, welke ongeschonden gebleven zijn, tenzij men aanneemt, wat onmogelijk is, dat die vervalsching heeft plaats gehad in al de afschriften der apostolische geschriften, tot wier vermenigvuldiging men zich dan toen moest beijveren. Men zoude eveneens die vervalsching opmerken bij eene vergelijking van het origineele met de talrijke vertalingen des Nieuwen Testaments, die in de eerste eeuwen na den apostolischen tijd zijn vervaardigd. Bovendien, wie zou in de Kerk een voldoend gezag

hebben kunnen bezitten om bij de geloovigen zijne eigene denkbeelden ingang te doen vinden? De eerbied, dien men voor de gewijde schriften had, was te groot, dan dat iemand in de Kerk zich zou veroorloofd hebben ze te vervalschen. Geleerde en vrome mannen, die ze later nauwkeurig onderzocht hebben, zijn dan ook tot de erkentenis gekomen, dat zij ons ongeschonden zijn overgeleverd. Eindelijk mag men niet vergeten, dat Gods goedheid en rechtvaardigheid het niet zouden hebben toegelaten, dat die geschriften, van zoo hoog gewicht voor 's menschen eeuwig heil, vervalscht werden.

Inderdaad, uit al deze en meer soortgelijke redenen kan men het gevolg trekken, dat de boeken des N. T^s^. ongeschonden bewaard zijn, of niet dan zeer geringe wijzigingen hebben ondergaan.

En wat nu het O. T. betreft, daaromtrent kan nagenoeg hetzelfde herhaald worden, wat omtrent het N. T. is gezegd. Dat ook deze gewijde geschriften, ieder in het bijzonder, geschreven zijn door hen, wier namen zij aan het hoofd dragen, zulks laat zich op dezelfde wijze betoogen als waarop men de echtheid des N. T^s^. heeft gehandhaafd. De schrijvers waren óf profeten óf geloofwaardige mannen, zooals Esdras, die de verschillende boeken, naar men zegt, verzameld heeft. Over Mozes is reeds hierboven gesproken. Wat de latere geschiedenissen betreft, ook deze vinden hare bevestiging in de heidensche schrijvers, die dezelfde feiten mededeelen, welke in die historiën verhaald worden. Zoo bv. kennen de Phenicische jaarboeken het verbond van David en Salomo met de Tyriërs; Berosius spreekt van de overwinningen van Nabuchodonosor; de Egyptische koning, die door Jeremia

Vaphres wordt genoemd, is bij Herodotus bekend onder den naam van Apries. Kortom, des optellens zou waarlijk schier geen einde zijn, zoo men hier al de getuigenissen wilde vermelden, die op ondubbelzinnige wijze de waarheid der Oud-Testamentische schriften staven. Ook in het N. T. wordt door Jezus en de Apostelen menigmaal daarvan gewag gemaakt, terwijl de Heer zelf nooit tot de Wetgeleerden en Farizeën het verwijt gericht heeft, dat zij de boeken van Mozes of van de Profeten vervalscht hebben of eenige valsche en veranderde boeken gebruikten. Het is ook onmogelijk om hier aan vervalsching te denken, tenzij men aanneme, dat al de Joden, die heinde en ver verspreid waren, bedrogen konden worden, of dat zij allen zich aan vervalsching hunner schriften zouden hebben schuldig gemaakt. Het aantal vertalingen van het O. T. was ook te groot, dan dat het mogelijk zou geweest zijn het te vervalschen; en, behalve dat de getuigenissen van Origenes, Philo en Josephus zulk een vermoeden geenszins wettigen, hebben de eerste Christenen uit de Joden, die de Hebreeuwsche taal kenden, daarvan nooit gesproken. Bovendien mag als bewijs tegen zulk eene opzettelijke vervalsching gelden niet alleen de groote eerbied, dien de Joden voor hunne oorkonden hadden, maar ook het feit, dat de Christenen daaruit aantoonen, dat Jezus de aan de vaderen beloofde Messias is: immers, zulks hadden de Joden kunnen voorkomen, door de verschillende plaatsen, daarop betrekkelijk, te wijzigen, indien zij zulks althans gewild hadden en daartoe ook in staat waren.

Zoo blijkt het, dat ook het Oude Testament echt en ongeschonden is, en hetzelfde vertrouwen en gezag verdient als het Nieuwe Verbond.

Hiermede achtte de Groot het eerste deel zijner taak volbracht. Hij meende echter nog een stap verder te moeten gaan. Zijne verdediging en ontvouwing der waarheid bevatte wel reeds in zich zelve eene wederlegging van de dwaling, maar de godsdiensten, die tegenover het Christendom staan, het Heiden- en Jodendom en het Mohammedanisme, hebben, buiten hetgeen zij allen met elkaâr gemeen hebben, ieder hunne bijzondere dwalingen, terwijl zij ieder verschillende gronden van aanval en verdediging kunnen aanvoeren. Daarom vond de Groot het volstrekt geene overbodige zaak om achtereenvolgens nog ieder dier godsdiensten te bestrijden. Aan die bestrijding zijn de drie laatste boeken der Apologie gewijd.

Met de wederlegging van het Heidendom — het onderwerp van het vierde boek — wordt het negatief-critisch deel der Apologie geopend. Zij kon aan de Groot, na hetgeen hij vroeger aangevoerd had, niet dan gemakkelijk vallen. Allereerst wijst hij tegenover het polytheïsme op zijne bewijsvoering, dat er maar één God is. Het bestaan van een eenig God bewijst, dat het Heidendom geheel en al op eene dwaling rust. De geschapen geesten, die meer dan de menschen zijn, en die goden genoemd worden, zijn òf goede òf kwade geesten. Voor alle dingen moeten de Heidenen weten, wie en wat die wezens zijn, doch zij hebben omtrent hen geene genoegzame kennis; zij stellen er zich dus aan bloot om hunne eerbewijzingen aan kwade geesten te betoonen. En dat zij werkelijk in dien zin hebben misgetast, laat zich gemakkelijk bewijzen. Indien de geesten, die zij aanbaden, goede geesten waren, zouden deze niet een eerbewijs hebben aangenomen, dat alleen aan den eenig waarachtigen God toekomt; zij zouden de ver-

schrikkelijke schandalen, die bij hunne aanbidders geschiedden, niet hebben geduld, noch toegelaten, dat zij de Joden en vooral de Christenen vervolgden, omdat deze den eenig waarachtigen God aanbaden; zij zouden evenmin de afschuwelijke en onhebbelijke godsdienstoefeningen goedgekeurd hebben. Daarom is het goddeloos zoodanige wezens te aanbidden. De vrees, die zij kunnen inboezemen, mag geene verontschuldiging zijn, omdat zij immers toch altijd onder de heerschappij van den waarachtigen God staan.

Eveneens is het dwaas en volstrekt niet door God gewild om aan gestorvenen eer te bewijzen, en bovenal om slechte wezens, zooals een Bacchus en anderen te vereeren. Hetzelfde geldt van de aanbidding van zon en maan en van de sterren, die niet „'t minste teyken van wil of van verstand" hebben, en die door God voor 's menschen dienst zijn geschapen; van het eerbewijs aan stomme dieren, wier minderheid in vergelijking met den mensch zeer gemakkelijk te bewijzen is; van de vereering van denkbeeldige zaken, van de verschillende hartstochten, die in den mensch ontstaan en aan de heerschappij van zijn wil onderworpen zijn.

Men kan, ten gunste van het Heidendom, zich beroepen op de wonderen, die er in zijn midden zijn verricht. Maar een groot aantal van die wonderen werd niet als zoodanig beschouwd door de wijzen onder de Heidenen zelven; anderen hadden in 't verborgen plaats, of waren het product van onbekende physische oorzaken, en weêr anderen eindelijk, die waar zijn, zijn kennelijk verricht door machten, middelwezens tusschen God en den mensch, onreine geesten, die zich vaak lieten verleiden om de werktuigen van de laagste hartstochten te worden. Men zou intusschen niet kunnen ontkennen,

dat er wonderen in den boezem van het Heidendom geschied waren, zooals de genezing van een blinde door Vespasiaan; maar deze zijn het werk van God, doch zij hadden volstrekt niet ten doel om den godsdienst te bevestigen.

Schier hetzelfde kan omtrent de godspraken der Heidenen gezegd worden. Zij waren dikwijls dubbelzinnig, en konden al naar gelang van de uitkomst uitgelegd worden; voorspelden zij soms iets bepaalds, dan waren het vaak zaken, die men licht kon voorzien. Ongetwijfeld zijn er voorspellingen, die van God afkomstig zijn, zoo bv. bij Virgilius en anderen, doch zij strekten veeleer tot verwerping dan tot bevestiging van het Heidendom. Voorts moet herinnerd worden, dat indien de godspraken der Heidenen waarheid bevatten, zij beginnen zouden met aan de menschen zedelijke begrippen te geven, goede levensregelen voor te schrijven, in plaats van gemeene zaak te maken met hunne boosheid en zonden.

Bovendien, wat moet men denken van een godsdienst, die te niet gaat, al naarmate het Christendom of het Mohammedanisme zich verbreidt, wiens godspraken zwijgen overal waar de naam van Christus aangeroepen wordt, die zich slechts door wapenen des gewelds staande houdt, en die valt zoodra menschelijke hulp hem ontbreekt?

Maar ondanks de groote onvolmaaktheid van het Heidendom, waardoor het zoover beneden den Christelijken godsdienst staat, is het daarmeê op eene gelijke lijn geplaatst, ten minste wat zijn oorsprong betreft, die, evenals het ontstaan des Christendoms, aan den invloed der sterren wordt toegeschreven. Behalve dat de astrologie ten allen tijde eene duistere zaak is ge-

weest, en dat men daarvan thans de valschheid volkomen ontdekt heeft, zou men de belooningen en de straffen opheffen en God als oorzaak van het kwaad aannemen, wanneer men stellen wilde, dat de sterren op den mensch een bepaalden zedelijken invloed uitoefenen. Wat meer is, door dien invloed is het Christendom niet voortgebracht, omdat, hoewel de sterren op de lichamen zekeren invloed kunnen uitoefenen geschikt om hartstochten in de ziel te wekken, die godsdienst ons gebiedt, om onophoudelijk de heerschappij te bestrijden, die het lichaam over den geest zou willen voeren. Daarenboven, de invloed der sterren is tijdelijk, terwijl de Christelijke godsdienst blijft bestaan en onder de meest verschillende hemelstreken beleden wordt.

Dit laatste karakter, d. i. de algemeenheid van het Christendom, werd zelfs door de heidensche wijzen beschouwd als het kenmerk van den waren godsdienst, die volgens hen moest worden ontdaan van alle ceremoniën en zijn zetel in het hart moest hebben. Die wijzen erkenden ook vele zedekundige grondstellingen, die door het Christendom worden verkondigd. Ook zij verklaarden iemand reeds voor een overspelige, die overspel heeft zoeken te plegen; ook zij leerden, dat men geen kwaad met kwaad mag vergelden; dat een man slechts ééne vrouw mag hebben; dat men moet weldoen aan allen, maar inzonderheid aan de armen; dat men voor zijn levensonderhoud zich tot het noodzakelijke moet bepalen. Deze en nog vele andere voorschriften, die wij in het Nieuwe Testament terugvinden, werden ook door hen gegeven. Het is waar, de Christelijke godsdienst bevat mysteriën; maar nemen de Heidensche schrijvers er dan ook geene aan? Zoo spreekt

Plato van eene Drieëenheid; Julianus neemt de mogelijkheid aan van eene vereeniging tusschen de goddelijke en de menschelijke natuur.

Het is waar, dat sommige menschen van het Christendom zijn vervreemd, echter veel minder nog door zijne mysteriën dan door het lijden en den dood van zijn Stichter. Maar men herinnere zich het lijden, dat sommige goden van het Heidendom, naar men zegt, zouden hebben verduurd; men denke vooral aan het beeld van den volmaakt rechtvaardige, dat Plato zelf ons gemaald heeft.

Het blijkt dus, dat het Christendom verreweg de voorkeur verdient boven het Heidendom, dat door zoovele bezwaren wordt gedrukt. Zal het volk van Israël beter slagen in zijne voortdurende bestrijding van het Christelijk geloof? Het is onzen Apologeet, waar hij het gebied van het Heidendom verlaat om zich op dat van den Joodschen godsdienst te begeven, alsof hij, uit eene duistere plek of een duister oord opkomend, langzamerhand eenig licht om zich heen ontwaart. Dat licht is echter nog geenszins het volle daglicht. In het Jodendom ziet hij een gedeelte, het begin van het waarachtige en volkomene, dat eerst in Christus ten volle is geopenbaard. De Joden zijn het uitverkoren volk, waaruit de Messias is voortgekomen. Wel verre dus van hen te verachten, moet men trachten ze met liefde te overtuigen.

Daartoe wijst de Groot allereerst op hunne verregaande inconsequentie. De wonderen, die door en aan Jezus verricht zijn, moesten, zoo zou men meenen, voor hen voldoende zijn om het Christendom te doen aannemen. Zij zien er toch geen bezwaar in om in de wonderen eene rechtstreeksche tusschenkomst van God

aan te nemen; zonder aarzeling gelooven zij aan wonderen, waarvan zij geene getuigen zijn geweest. Maar waarom dan getwijfeld aan de waarheid van de wonderen, door en aan Jezus verricht? De hemelvaart van Elia, alleen door Elisa medegedeeld, houden zij voor een onbetwistbaar feit, en die van Jezus, door twaalf getuigen geconstateerd, trekken zij in twijfel; zoomede 's Heeren opstanding, welke door een nog veel grooter aantal getuigenissen gestaafd wordt.

Het is waar, de Joden hebben die wonderen aan den satan toegeschreven. Maar is het niet verwonderlijk, dat zij den satan in staat hebben geacht om zich zelven te bestrijden en te vernietigen? Sommigen hebben in Jezus' wonderen de vrucht gezien van een magische kunst, uit Egypte aangebracht; maar, behalve dat nergens ons iets van een verblijf van Jezus in Egypte, met uitzondering van dat gedurende zijne kindsheid, wordt medegedeeld, wordt zoowel door het Oude als door het Nieuwe Testament de uitoefening van magische kunsten uitdrukkelijk verboden. En bovendien, zouden dergelijke bedriegerijen niet aanstonds ontdekt en aan het licht gebracht zijn door de vijanden des Heeren? Niet door behulp der Kabalen en het vinden of lezen van zekeren naam of zeker tooverwoord, door Salomo onder de wacht van twee leeuwen gesteld, verrichtte Jezus zijne wonderen; want noch die naam noch die leeuwen hebben ooit bestaan: getuige het stilzwijgen te dien opzichte van de gewijde en ongewijde geschiedschrijvers, en van de romeinsche soldaten, die voor Jezus' geboorte met Pompejus in den tempel waren binnengetreden.

Zoo zijn al die beschuldigingen zonder eenigen voldoenden grond. De wonderen van Jezus Christus zijn

goddelijke werken, omdat zij, wel verre van den afgodendienst te wettigen, in welk geval de Joden recht zouden gehad hebben ze te verwerpen, alleen ten doel hadden om de aanbidding van den eenig waarachtigen God aan te prijzen.

Maar, zeggen de Joden verder, Jezus is afgeweken van de wet van Mozes. Die omstandigheid kan hun volstrekt geen reden geven om Jezus' messiaansch karakter te miskennen. God, die de wet aan Mozes gegeven heeft, kon immers daarvoor ook eene andere vaststellen, vooral indien deze volmaakter was dan de eerste? De Mozaïsche wetgeving was in meer dan één opzicht onvoldoende, zoo zelfs dat er vromen waren, die hun leven inrichtten naar zuiverder voorschriften, dan welke de Mozaïsche bevatte. Zij veroorlooft de wraakoefening, en Mozes bidt voor de Israëlieten die hem beleedigen. Zij wettigt de echtscheiding, en de gewijde geschiedenis levert ons geen enkel voorbeeld van vrome echtgenooten, die hunne vrouwen verstooten hebben. Wat de onvolmaaktheden der Mozaïsche wet betreft, zij werden noodzakelijk gemaakt door de behoefte om tot een volk, dat nog in zijne kindsheid was, eene voor zijn begrip bevattelijke taal te spreken.

Daarenboven mag men vragen of het wel waar is, dat Jezus de Mozaïsche wet overtreden heeft. Tijdens zijne omwandeling op aarde heeft onze Heer haar onderhouden en vervuld, terwijl Hij slechts datgene heeft afgeschaft wat volstrekt geen zedelijk belang had. Indien de door Jezus vernietigde voorschriften op zich zelve goed waren geweest, dan zou God ze aan alle menschen en van den beginne af hebben gegeven, terwijl nu de geslachten, die van Abel tot aan Isaäc elkaâr zijn opgevolgd, ze niet hebben gekend. Waar de pro-

feten zich tot de Heidenen wendden, beschuldigden zij hen nimmer, van de Mozaïsche instellingen te verachten. Indien dus Jezus ze heeft afgeschaft, heeft Hij als een Souverein gehandeld, die de bijzondere wetgeving van eene provincie afschaft om ze door wetten, die voor al zijne onderdanen gelden, te vervangen. Het is waar, al die voorschriften werden als eeuwig aangeduid; maar wie kent niet de waarde, de kracht van dergelijke uitdrukkingen in het Oude Testament? Daarenboven is er een nieuw verbond voorzegd, volgens hetwelk God de zonden van zijn volk zou vergeven en zijn naam in de harten zou griffen.

Onder de door Jezus afgeschafte voorschriften, die geene zedelijke waarde hebben, behooren de offeranden. Zij moesten ophouden, allereerst, omdat ze Gode niet welgevallig waren. De psalmen en de profetische schriften bevatten een groot aantal plaatsen, waarin God verklaart, dat Hij geen lust in offeranden heeft, maar dat Hem een rein hart moet toegewijd worden. De offers waren ingesteld met het doel om de Joden te weerhouden van valsche Goden te aanbidden; later werden de verschillende offers vermeerderd, terwijl men daaraan de magische kracht toekende, om de zonden weg te nemen. En voorts, die offers moesten afgeschaft worden, omdat de offerdienst bepaaldelijk alleen aan de familie van Aäron is opgedragen, en de Profeten duidelijk een tijd voorspelden, waarin al wat in de wet speciaal op het Joodsche volk betrekking had, zou worden opgeheven, terwijl zij tevens de komst van een Koning voorzeiden, die over alle natiën regeeren zou. Bovendien, voor de noodzakelijkheid van het ophouden der offers vindt men een onwraakbaar bewijs in het feit, dat de Israëlieten sedert zestien eeuwen over de geheele

aarde verspreid zijn zonder een tempel, zonder altaren te bezitten.

Een ander voorschrift, dat door Jezus opgeheven werd, betreft de onthouding van sommige spijzen. Dat voorschrift was inderdaad ook van voorbijgaanden aard. Noach en zijne nakomelingen waren langen tijd daarmede onbekend; het volk van Israël hoorde daarvan voor het eerst in Egypte, en God gaf hun dat bevel hetzij omdat de dieren, waarvan men zich moest onthouden, bij voorkeur door de Egyptenaren werden gekozen om ze aan hunne goden te offeren, hetzij omdat zij sommige ondeugden vertegenwoordigden, die vooral de Israëlieten moesten vermijden. Dat bedoeld verbod eens moest ingetrokken worden, leerden de oude Joodsche geleerden zelve, waar zij zeggen, dat het na de komst van den Messias geoorloofd zou zijn om zoowel varkensals ossenvleesch te nuttigen.

Ook de feestdagen maken een gedeelte van de wet uit, dat door Jezus afgeschaft werd. En geen wonder. Hunne viering was bestemd om de herinnering aan den uitgang uit Egypte te verlevendigen, en was dus almede van tijdelijken aard, daar Jeremia in zijne profetiën (XVI en XXIII) reeds den tijd voorspelde, waarin het volk met zoo groote weldaden gezegend zou worden, dat het feit der verlossing uit de Egyptische slavernij daardoor geheel in de schaduw zou worden gesteld. Wat, in 't bijzonder, den Sabbathdag betreft, die geheel is afgeschaft en die eeuwig scheen te moeten bestaan, omdat God zelf dien heeft ingesteld bij de schepping, moet men niet voorbijzien, dat die het onderwerp eener dubbele wet is geweest. In de eerste (Exod. XX : 8) beveelt God aan het volk om den dag der ruste te gedenken en dien te heiligen;

in de tweede (Exod. XXX) beveelt Hij eene volkomen staking van allen arbeid, voornamelijk ten voordeele van de dienstknechten, die soms door hunne meesters met hardheid werden behandeld. De eerste moest algemeen nageleefd worden, de andere, bestemd om de weldaad van den uittocht uit Egypte te herdenken, kon afgeschaft worden. Wij hebben hiervoor bovendien nog feitelijke bewijzen. Indien die wet streng verplichtend ware geweest, dan zou God geene andere wetten hebben ingesteld, die daarmede in strijd zijn; en het is toch bekend, dat Jericho door Jozua werd ingenomen op een Sabbathdag, en dat de hoogepriester iederen Sabbathdag een offerande moest brengen.

En nu eindelijk de „roem" der Joden, „'t besnijden van de leden." Ook dat voorschrift, dat aan Abraham en meer in het bijzonder aan Mozes gegeven was, is door Jezus afgeschaft. Het moest worden vervangen door de besnijdenis des harten, die reeds aanbevolen was door de Profeten en nu bepaaldelijk door Jezus Christus werd geëischt. Die instelling was al weder slechts van voorbijgaanden aard, omdat Abraham, die Gode welgevallig is geweest eer hij besneden werd, de vader van alle volken moest worden, terwijl de uitwendige besnijdenis alleen voor het Joodsche volk verplichtend was. Maar, zegt men, de Apostelen hebben haar nooit bepaald verboden. Hiertegen zij opgemerkt, dat zij, door die wet niet te doen onderhouden, door de Heidenen en vreemdelingen genoegzaam bewezen, dat zij haar niet als verplichtend beschouwden.

Indien dus de afkeer der Joden van het Christendom tot oorzaak had de afschaffing van een deel der ceremonieele wet, dan is die afkeer ongegrond te achten, want al de aangeduide voorschriften moesten afge-

schaft worden. Maar die afkeer schijnt in andere nog veel gewichtiger redenen te liggen.

De voornaamste bestaat daarin, dat zij zeggen, dat de Messias, die door de Joden verwacht werd, toen Jezus verscheen, nog niet gekomen is. Maar een tal van bewijzen, ontleend aan de geschiedenis en de profetiën, getuigen van het tegendeel. Daniël (c. 9) had voorspeld, dat 500 jaren na de uitvaardiging van het bevel tot herbouwing van Jeruzalem de Messias zou verschijnen. Meer dan 2000 jaren zijn er nu reeds sedert dat tijdstip verloopen, en, met uitzondering van Jezus Christus, spreekt de geschiedenis van niemand, op wien die profetie toepasselijk zou geweest zijn. Volgens denzelfden Profeet moest God een algemeen rijk stichten na de vernietiging van de Seleuciden en Lagiden. En inderdaad, Cleopatra, de laatste van dat geslacht, is slechts eenige jaren vóór de komst van den wereldvorst gestorven. Jeruzalem moest verwoest worden kort na de komst van den Messias, hetgeen ook Josephus erkent. God vertroost Zorobabel, die troosteloos is over de geringheid van den tweeden tempel in vergelijking met den eersten, door hem de belofte te schenken, dat die tempel met schitterender en grooter roem zou vervuld worden dan die, waarmeê de tempel van Salomo bekleed was. Welnu, die eer kan slechts bestaan in de tegenwoordigheid van Jezus Christus in den tweeden tempel, die door Herodes vernieuwd is. Bovendien bewijst het groot aantal menschen, die de Joden als Messias ontvingen tijdens de verschijning van Jezus Christus, meer dan voldoende dat zij Hem omstreeks dien tijd verwachtten.

Dat de komst van den Messias zou vertraagd zijn vanwege de zonden van het volk, is eene bedenking

zonder waarde. Want, behalve dat Christus moest verschijnen weinig tijds vóór dat Jeruzalem juist vanwege zijne zonden verwoest werd, mag men wel vragen, of Hij niet gekomen is om de zonden te niet te doen; en de aard zelf Zijner zending, schijnt die niet aan te duiden, dat Zijne komst moest samenvallen met het hoogste toppunt van geestelijke en zedelijke ellende?

Er is meer, wat het ongegronde van het voortdurend ongeloof der Joden in het licht stelt. Hun tegenwoordige toestand getuigt bepaaldelijk tegen hen. De wet beloofde hun Palaestina als loon voor hunne getrouwheid; maar zij bedreigde hen tevens met ballingschap, zoo zij ongehoorzaaam waren. Intusschen, die ballingschap liet hun nog de hoop om in hun vaderland terug te keeren, zoo zij slechts berouw gevoelden en zich bekeerden. Maar nu, sedert tal van eeuwen, zijn zij verstrooid onder alle volken der aarde, en zij zien geen enkel teeken, van welken aard dan ook, dat hun de hoop doet voeden weder Palaestina's grond te zullen betreden. Wat misdaad kan zulk een vreeselijke en voortdurende straf verdienen, zoo het niet is hunne versmading van den sedert eeuwen beloofden en in de volheid des tijds verschenen Messias?

Ook de gevolgen der zending van Jezus pleiten tegen hen. Al degenen, die vóór Hem zich als Messias hebben uitgegeven, hebben slechts sekten gevormd, terwijl Jezus een onnoemelijk aantal discipelen van allerlei talen en onder allerlei natiën telt. Ook zijn in Hem al de profetiën omtrent zijne afkomst, geboorte en werkzaamheid vervuld, zoomede die van David, van Jesaia, van Zacharias, van Hosea, die allen voorspeld hebben, dat Jezus niet enkel de leeraar der Joden zou zijn, maar ook die der Heidenen. Zoo is ook de

voorspelling van Jacob in vervulling gekomen, volgens wien de scepter niet geheel moest wijken van Juda, noch de wetgever van tusschen zijne voeten, totdat Silo komt, aan wien alle volken gehoorzaam zullen zijn.

Maar, zoo vragen de Joden, zijn sommige Messiaansche profetiën wel volkomen vervuld? Men kan daarop vooreerst antwoorden, dat er onder de profetiën enkele zeer duister zijn; deze kunnen echter geen deksel werpen over anderen, die ontegenzeglijk duidelijk zijn. Verder moet men, om iedere profetie te begrijpen, verlicht zijn door den Heiligen Geest; en versmaadt men die hulp, het is geen wonder, dat men op moeilijkheden stoot; daarenboven moeten vele plaatsen van het Oude Testament figuurlijk worden opgevat; vele beloften daarin zijn gedaan onder voorwaarden, die de Joden niet hebben vervuld; en, eindelijk, de tijd der vervulling van sommige profetiën is nog niet gekomen.

Hiermede is echter de serie der bedenkingen van de zijde der Joden nog niet gesloten. Om hun afkeer van het Christendom te rechtvaardigen, beroepen zij zich nog op den nederigen stand van Jezus. Maar allen, die door God uitverkoren werden, om iets groots te verrichten, hebben langen tijd in armoede geleefd, terwijl zij ook meestal geruimen tijd onbekend bleven: zoo Jacob, Mozes, David en anderen. Waarom zou het niet hetzelfde zijn met Jezus? Het is waar, de Joden hebben zich minder geërgerd over den nederigen stand van den Messias, dan wel over zijn lijden en dood. Maar vooreerst is het volstrekt niet vreemd, dat de rechtvaardigen kwalijk behandeld, zelfs ter dood gebracht worden; ten anderen moet men niet vergeten, dat de door Jesaia (c. LIII) beloofde Messias lijden

moest al wat Jezus heeft geleden, en sterven gelijk Hij gestorven is. Maar om het in de bedoelde profetie gelegen krachtig bewijs te ontzenuwen, hebben de Joden tot verschillende uitleggingen daarvan de toevlucht genomen; deze echter verdraaien, verminken ze alle. Geen enkelen trek van een tijdelijk rijk bevattende, evenmin de hypothese van twee Messiassen rechtvaardigende, blijft zij slechts duidelijk, waar zij toegepast wordt op den persoon van Jezus Christus.

Maar, onafhankelijk van de profetiën, volgens welke Jezus moest sterven met smaad en hoon overladen, is de boosheid zijner tijdgenooten voldoende om ons zijn lijden en zijn dood te verklaren. Zijn zij niet de zonen van hen, die hunne broeders hebben verkocht; van hen, die Mozes het leven ondragelijk hebben gemaakt; van hen, die morden over het hemelsch brood; van hen, die David verlieten om zijn oproerigen zoon Absalon te volgen; van hen, eindelijk, wien Jezus zelf de gruwelijkste misdaden ten laste legt? Zóó waren hunne voorouders; even zoo boos, wellicht nog erger waren de tijdgenooten van Jezus; zóó was het volk, zóó het Sanhedrin. Hoe kan men er zich dan over verwonderen, dat zulke lieden zich geërgerd hebben aan de reinheid van Jezus? Zij wreven Hem bovendien geen andere misdaden aan, dan die, waarvan zij al zijne beroemde voorgangers ook hadden beschuldigd: een Micha o. a. werd in de gevangenis geworpen, omdat hij zich tegen de valsche profeten had verzet; een Jesaia werd door Achab beschuldigd van Israël te beroeren; een Jeremia werd den dood waardig geacht, omdat hij tegen den tempel en tegen Jeruzalem gesproken had.

Door al deze argumenten in verlegenheid gebracht,

brengen de Joden, eindelijk, tegen de Christenen de beschuldiging in, dat zij verscheidene goden aanbidden. Maar zij verdienen dat verwijt niet meer dan Philo, die in God drie hypostasen ziet, niet meer dan de Kabalistische Joden, die in God drie lichten onderscheiden, die zij Vader, Zoon en Heiligen Geest noemen. Bovendien, de Joden erkennen de werking des Heiligen Geestes op de profeten, en onderscheiden dien Heiligen Geest van dien, die hem zendt. — Even ongegrond is het andere verwijt der Joden dat de Christenen het schepsel aanbidden. Men herinnere zich toch, dat men aan Jezus geen andere eerbewijzingen betoont dan die, welke David in zijne psalmen Hem waardig keurt. In den tweeden psalm spreekt o. a. de gewijde Dichter, volgens het getuigenis zelf van den rabbijn Kimchi, van den Messias, terwijl de naam van Heer, in den 110. psalm, niet toepasselijk is noch op Ezechias, een der nakomelingen van David, noch op Abraham; want deze patriarch, die door Melchisedec gezegend werd, was niet bekleed met een priesterschap, gelijk aan dat van dien grooten priester. Daarenboven, alléén in den Messias zijn al de bijzonderheden van die profetie volkomen vervuld.

Al deze opmerkingen geven onzen Apologeet het recht, om de voortdurende hardnekkige verwerping van het Christendom van de zijde der Joden, niet langer houdbaar en mogelijk te achten; op geen enkelen redelijken grond is zij te verdedigen. Evenals de Heidenen eens het licht des Christendoms als het eenig ware zullen erkennen, zoo moeten ook eenmaal de Joden zich aan de voeten van Jezus aanbiddend nederwerpen, en zich niet langer ergeren aan de dwaasheid des kruises.

Maar het is te verwachten, dat niet alleen zij den

palm der overwinning aan het Christendom geven zullen, ook de aanbidders van de halve Maan, de volgelingen van den profeet van Mekka, zullen eens voor het reine licht des Christendoms bukken. Hun godsdienst toch is mede voor geene ernstige verdediging vatbaar. Aan de wederlegging daarvan wijdt de Groot het 6e en laatste boek zijner Apologie.

In enkele trekken schetst de Groot ons eerst de opkomst en den bloei van het Islamisme: een tafreel, dat den Christen met schaamte moet vervullen, waar hij zich het schoon verleden, maar helaas! ook de spoedige verbastering van zijn godsdienst herinnert. De oorsprong van het Islamisme moet worden toegeschreven aan het gedrag van sommige Christenen, die tot lauwheid vervallen zijn sedert het Christendom op den troon der Cesars is gekomen; zij waren wijzen, veelmeer dan vrome, godsdienstige lieden; in twisten schiepen zij behagen in plaats van in het gebed; van den godsdienst maakten zij eene wetenschap, onbegrijpelijk voor het volk, dat toen het Evangelie verwierp, zich uitwendige straffen oplegde en de verbetering des harten verwaarloosde. God kastijdde toen de Christelijke wereld eerst door den inval der barbaren; daarna, veel later, en met hetzelfde doel, heeft Hij het ontstaan van het Mohammedanisme toegelaten. Eenmaal bekend, verbreidde deze godsdienst zich door de wapenen der Arabieren in zeer korten tijd buitengewoon snel, welke verbreiding echter niet op zijne innerlijke waarde gegrond is.

Wat reeds deze godsdienst, eer men hem onderzoekt, verdacht maakt, is het verbod om de boeken te lezen, waaruit de kennis daarvan geput wordt. Zekerlijk zijn niet aller oogen geschikt om het ware

van het valsche te onderscheiden. Intusschen, niets is ons onderzoek meer waard dan juist datgene, waarvan eene onvoldoende kennis ons eeuwig in het verderf kan storten.

Die twijfel aan de waarheid van het Mohammedanisme, reeds aanstonds door het verbod van het vrije onderzoek zijner bronnen opgewekt, wordt ten volle gerechtvaardigd, wanneer men het verder gaat ontleden.

Het eerste bewijs van zijne valschheid is gelegen in de groote inconsequentiën, die het bevat. Mohammed en zijne volgelingen erkennen, dat Mozes en Jezus Christus gezanten Gods zijn, en dat het heilige mannen waren, die de leer van Jezus verkondigd hebben. Maar in den Koran worden vele dingen verhaald geheel in strijd met hetgeen door Mozes en de Apostelen vermeld werd; daarin wordt o. a. de dood en de opstanding des Heeren ontkend. Onze gewijde Schriften moeten dus vervalscht zijn of eene onwaarheid hebben medegedeeld, 't geen ook Mohammed beweert. Maar wij kunnen voor hunne echtheid en geloofwaardigheid getuigenissen aanvoeren, die de Mohammedanen nimmer ten gunste van hun Koran zouden kunnen doen gelden. Zij beweren, dat het 14e hoofdstuk van Johannes, waarin oorspronkelijk van Mohammed gesproken zou zijn, door de Christenen is vervalscht. Die bewering is de ongerijmdheid zelve, omdat de Christenen vóór den tijd van Mohammed geene veranderingen in hunne geschriften konden maken met het oog op zijne leer, daar zij niet wisten, wat hij eenmaal zou leeren, terwijl nà Mohammed onze gewijde Schriften reeds zoodanig verspreid waren, dat het niet meer mogelijk zou geweest zijn in al de exemplaren daarvan dezelfde veranderingen te maken. Bovendien zouden de Christenen, zoo het onderwijs van Mohammed gelijk ware

geweest aan dat van Jezus, er zich gemakkelijk mede hebben kunnen vereenigen.

Maar het Islamisme is eene aaneenschakeling van dwalingen; deze vallen nog meer in het oog, indien men het vergelijkt met het Christendom en diens stichter tegenover Jezus Christus plaatst. Volgens de bekentenis van Mohammed is Jezus de beloofde Messias, het Woord van God, het verstand en de wijsheid Gods, die op eene bovennatuurlijke wijze op de aarde gekomen is, terwijl Mohammed geboren is langs natuurlijken weg. Het leven van Jezus is zonder eenige vlek; Mohammed was wreed en goddeloos; Jezus is ten hemel gevaren, terwijl de Profeet in zijn graf gebleven is.

Hunne handelingen verschillen ook niet minder van elkaâr dan hunne persoonlijkheden. Jezus ging het land door goed doende, genezende de zieken, opwekkende die gestorven zijn. Mohammed heeft zich beroemd gemaakt door het succes zijner wapenen. Zijne discipelen schrijven hem wonderen toe, maar deze zijn óf het gevolg der kunst, óf zonder getuigen verricht, óf met het gezond verstand in strijd.

Wat beider eerste discipelen betreft, die van Jezus waren eenvoudige en godvreezende menschen; die van Mohammed waren boosdoeners en misdadigers.

Voorts verschillen de beide godsdiensten van elkander in de middelen, waardoor zij voortgeplant werden. Het Christendom heeft zich verbreid door de wonderen van Jezus Christus, die van zijne discipelen en hunne opvolgers, terwijl lijden en verdrukking hun deel waren. Het Islamisme daarentegen heeft zijne uitbreiding alleen aan de kracht der wapenen te danken gehad. De Mohammedanen schrijven, het is waar, de

zegepraal van hunne wapenen toe aan de waarheid van hun geloof. Maar de Meden, Perzen en andere heidensche volken zouden dezelfde argumenten ten gunste van hun godsdienst hebben kunnen aanvoeren. Bovendien, om consequent te zijn, moesten de Mohammedanen de nederlagen, die zij geleden hebben, nederlagen na vaak onrechtmatige overwinningen, dan ook evenzeer als een bewijs beschouwen, dat zij gedwaald hebben. En voorts, dwingend krijgsgeweld kan geen bewijs zijn voor het bezit van waarheid, wel van eene macht, welke ook vaak aan boozen en leugenaars eigen is. Het hart, dat God zoekt, wordt alleen door overtuigende prediking gewonnen.

Maar om het verschil tusschen het Christendom en het Mohammedanisme nog beter te doen uitkomen, moet men de zedelijke voorschriften van beide godsdiensten vergelijken. Des Christens plicht is, met lijdzaamheid zijn weg te bewandelen en wel te doen zelfs aan vijanden; de Mohammedaan deinst voor wraakoefening niet terug. Het Christendom staat aan iederen man slechts ééne vrouw toe, en beveelt hem in zijne gemeenschap met haar de meeste getrouwheid aan; het Mohammedanisme daarentegen duldt de polygamie en veroorlooft de echtscheiding. Boven alles schrijft het Christendom reiniging des harten voor; het Mohammedanisme legt enkel eenige uitwendige ceremoniën op, waaraan eene magische kracht wordt toegekend. De Christen behoeft zich niet te onthouden van eenige spijze, die Gods goedheid hem geeft, mits hij met matigheid en dankzegging daarvan nuttigt; den Mohammedaan is het gebruik van wijn en varkensvleesch ontzegd, die toch ook gaven Gods zijn. Het is waar, dat het Evangelie is voorafgegaan door eene

wetgeving, die eenige voorschriften bevat ingericht naar den kinderlijken leeftijd van het volk, waaraan zij gegeven werd; maar nu zij vervangen is door de volmaakte wet van Christus, is het ongerijmd telkens op nieuw daarop te wijzen om daarvan partij te trekken tegen het Christendom.

Tegenover deze zoo krachtige bewijzen voor de waarheid des Christendoms, die zij niet kunnen ontzenuwen, nemen de Mohammedanen hunne toevlucht tot eene wel niet ernstig gemeende bedenking: zij beweren namelijk, dat Jezus Christus niet de Zoon van God kan genoemd worden, omdat God geene vrouw heeft. Maar het antwoord daarop is licht te geven. Behalve dat de taal van de gewijde boeken in dit opzicht niet overdrevener is dan die van Mohammed, waar hij spreekt van de handen Gods, die hem hebben aangeraakt, is het Zoonschap van Christus zinnebeeldig voorgesteld. „Zoon van God" beteekent voor ons „woord van God", een naam dien Mohammed zelf aan Jezus Christus toekent. Bovendien kan ook de omstandigheid, dat Jezus geboren is uit de maagd Maria door de kracht van God, de benaming van Zoon van God ten volle rechtvaardigen. Voor het overige is die bedenking geheel misplaatst in den mond van menschen, wier gewijde schriften, nevens kolossale dwalingen op dogmatisch en zedelijk gebied, ongerijmde fabelen bevatten: zoo, bij voorbeeld, het verhaal van die vrouw, die, na eene reeks van wonderlijke avonturen, een ster geworden is, die wij Venus noemen. Hoe kan men aan dergelijke fabelen gelooven, wanneer men verlicht is door het licht des Evangelies?

Inderdaad, het blijkt genoegzaam, dat het Islamisme evenmin als het Heiden- en Jodendom in staat

is om degelijke gronden voor zijne waarheid aan te voeren. Alléén het Christendom kan goede aanbevelingsbrieven vertoonen, en mag daarom met het volste recht den eernaam van den „waren godsdienst” dragen.

Hiermede eindigt de Groot het negatief-critisch deel zijner Apologie. Hij richt zich vervolgens tot alle Christenen om hen op de plichten te wijzen, die er voor hen voortvloeien uit hetgeen hij in ieder van de zes boeken van zijn geschrift gezegd en bewezen heeft. Voorts wekt hij hen op tot eendracht en liefde onder elkaâr, en tot het recht gebruik maken van het talent, dat God hun gegeven heeft, en drukt hun op het hart, dat zij moeten medewerken tot verbreiding van Zijn rijk en de verheerlijking van Zijn naam. Op naïve, diep gevoelde en roerende wijze wordt daarop het *„Bewijs van den waren godsdienst”* gesloten.

---

§. 3.

Het eigenaardig karakter van het Bewijs van den waren godsdienst.

Zonder schier eene enkele opmerking bij onze mededeeling van den hoofdinhoud van het „gulden boekske” van onzen gevierden landgenoot te voegen; zonder zelfs vooralsnog aan een licht verklaarbaar gevoel van bewondering en sympathie lucht te geven, hebben wij, met de meeste objectiviteit, zooveel doenlijk met de eigen woorden des schrijvers, een getrouw en volledig verslag van zijne beschouwingen trachten te leveren. Wellicht zal het in veler oog uitvoeriger schijnen dan noodig geweest ware. Men bedenke echter, hoe moei-

lijk het is, een beknopt, maar ook getrouw en volledig overzicht te geven van een geschrift, dat zelf „een overzicht eener Apologie des Christendoms" verdient te heeten, vooral ook, wanneer men daarbij al de aangevoerde belangrijke gronden nauwkeurig wenscht mede te deelen, en ze zoo min mogelijk wil verzwakken. Intusschen, wat hiervan ook zijn moge, als ons niet alles bedriegt, dan is onze in vele opzichten gebrekkige schets reeds voldoende om bij den lezer de overtuiging te vestigen of te versterken, dat wij hier met eene merkwaardige Apologie te doen hebben.

Hare belangrijkheid, reeds met het oog op den inhoud niet te ontkennen, zal ons echter nog meer in het oog springen, wanneer wij ons, verder, rekenschap geven van hetgeen haar, ook in onderscheiding van andere verdedigingsschriften, kenmerkt.

Om onze karakteristiek met een betrekkelijk ondergeschikt punt, het punt van vorm te beginnen, wij durven met vrijmoedigheid beweren, dat de Apologie van de Groot zich reeds van die zijde bij uitnemendheid aanbeveelt.

In onderscheiding van al zijne voorgangers heeft de Schr., gelijk wij reeds meermalen zeiden, zijn werk oorspronkelijk in Nederduitsch rijm gesteld, en eerst later in Latijnsch proza bewerkt. Scheen inzonderheid het zedelijk godsdienstig leerdicht in overeenstemming met den ernstigen Hollandschen landaard te zijn, ook onze schrijver koos dien poëtischen vorm, waartoe hij te meer werd geleid door de gedachte, dat men zijn werk alzoo des te beter in het geheugen zou kunnen prenten.

Men heeft over de Apologie als dichtstuk in den loop des tijds een verschillend oordeel uitgesproken. Uit hetgeen wij daaromtrent in onze „*Inleiding*" mededeelden,

kon het den lezer reeds blijken, dat er tegenover hooge waardeering ter eenre, min gunstige beoordeeling ter andere zijde staat. Slechts door enkelen wordt de middelweg bewandeld. En echter ligt de waarheid o. i. hier weder werkelijk in het midden.

Om bij onze beoordeeling de klip van overschatting zoowel als die van miskenning te vermijden, hebben wij een tweetal zaken vooral niet uit het oog te verliezen. Vooreerst moeten wij de juiste opmerking van Dr. Phil. L. Müller [1]) niet vergeten, dat in onzen Apologeet het critische, wetenschappelijke ingenium grooter en oorspronkelijker was dan het dichterlijke, zoowel wat den inhoud, als wat de taal en metriek aangaat. De Groot heeft in de wetenschappen, bijzonder de juridische, nieuwe ideeën geschapen, nieuwe paden geopend; niet in de poëzy. Hierbij mogen wij, ten anderen, den aard en het karakter der didactische poëzij, waartoe onze Apologie behoort, niet voorbijzien.

Wat het eigenaardig karakter van het didactisch genre is, behoeft hier slechts even herinnerd te worden. Gelijk de lyrische dichter als gevoel-uitstortend, de epische als verhalend, de dramatische als handelend optreedt, zoo behandelt de leerdichter het een of ander onderwerp, aan het gebied der menschelijke kennis ontleend, met een practisch doel d. i. om daardoor te leeren: hij treedt als onderrichtend op; hij staat als het ware midden tusschen den redenaar en den dichter. „De redenaar," zegt de hoogl. Brill zeer juist [2]), „wil menschen tot daden bewegen en

---

[1]) *Hugo Grotius als Latijnsch Dichter beschouwd.* Haarlem. A. C. Kruseman. 1867. bl. 48 en verv.

[2]) Vgl. zijn *Stijlleer. (Rhetorica. Letterkundige Encyclopedie en Kritiek.) Ten vervolge van de Nederl. spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs.* Leiden, E. J. Brill, 1866. bl. 98. § 97.

alzoo een doel in het leven bereiken. De dichter geeft de beelden zijns geestes terug; hij vertoont ons de dingen als herboren uit zijnen geest, maar zonder ander doel dan de ontlasting van zijn gemoed, zonder andere uitwerking dan de bevrediging van het gevoel voor het schoone bij hem zelven en anderen". Iets anders beoogt het didactische genre. „De voortbrengselen, die er toe behooren, hebben een practisch doel: zij willen niet oogenblikkelijk tot daden bewegen; maar toch beoogen zij inlichting, vorming, stichting". In overeenstemming met het eigenaardig karakter van deze soort van poëzy heeft ook hij, die zich daarvan bedient, van zelf aan eigenaardige eischen te voldoen. Hij zal, om zijn oogmerk te bereiken, de werkelijke dingen niet behoeven na te schetsen; hij heeft slechts den inhoud van zijn denken mede te deelen; hij behoeft geene beelden te gebruiken, waarin hij de gedachten hult, die hij in zich draagt; zijne voortbrengselen moeten den toeleg verraden om rechtstreeks nuttig te zijn; hij laat geen verhaal of tafereel zelf spreken; hij richt zich onmiddellijk tot zijne hoorders, en onderwijst hen door redeneering.

Men heeft wel eens opgemerkt, en, naar wij gelooven, terecht, dat de didactische poëzy eigenlijk geen poëzy bevat. Zij ontleent alleen aan de Dichtkunst hare vormen; naar den inhoud behoort zij tot de wetenschap. Zoo stuiten wij hier op eene vermenging van kunst en wetenschap, die niet anders dan ten nadeele van beide kan uitloopen. Zoodra de dichter noch epische, noch lyrische, noch dramatische stoffen bezingt, rest hem niets anders dan een onderwerp aan het gebied der menschelijke kennis te ontleenen. Daarmede is zijn karakter van kunstenaar in gevaar gebracht. Als

zoodanig toch kan hij er natuurlijk niet naar streven, om de vruchten van een belangrijk onderzoek op wetenschappelijk gebied te openbaren — hij zoude in dit geval, zonder aan kunstvorm te denken, zoo helder en beknopt mogelijk moeten mededeelen, wat de uitkomst zijner studiën ware. Als kunstenaar streeft hij in de eerste plaats naar sierlijkheid en fraaiheid van vorm en waar hij een geleend en geleerd onderwerp heeft, 't welk niet uit de waarachtige bron van alle kunst, het schoonheidsgevoel, gevloeid is — daar moet hij al zijne liefde voor den vorm van zijn kunstgewrocht overhouden Maar inhoud en vorm zijn zoo innig nauw verwant in de kunst, dat de verwaarloozing van een der beide faktoren aanstonds haren invloed doet gevoelen ten nadeele van het kunstvoorbrengsel [1]).

Ziedaar de twee punten, waarop wij bij de beoordeeling der Apologie de aandacht hebben te vestigen.

Vergeten wij voorts hierbij niet, dat de Groot geen onderwerp kon uitkiezen, dat moeilijker in een dichterlijken vorm te gieten is, dan juist eene verdediging des Christendoms, terwijl bovendien de behandeling daarvan, reeds op zich zelve moeilijk genoeg, nog zeer verzwaard werd door het bepaalde doel, dat de Groot zich had voorgesteld.

Wanneer wij nu dit alles in rekening brengen, dan gelooven wij, dat wij tot de erkentenis verplicht zijn, dat onze voortreffelijke schrijver zich uitmuntend van zijne zwaarwichtige taak gekweten, en onze vaderlandsche letterkunde met een geschrift verrijkt heeft, dat, als

---

[1]) Zie Dr. J. ten Brink, *Schets eener gesch. d. Ned. Letterk.* Aflev. I, bl. 7.

gedicht beschouwd, wel niet te hoog geschat mag worden, maar waarvan toch de wezenlijke verdiensten niet te miskennen zijn.

Het is waar, wij vinden er geene hooge gedachtenvlucht in, noch vernuftige spelingen of zwier van uitdrukkingen; maar die kon men, volgens den aard des onderwerps, ook niet hebben; kwalijk zouden ze tevens te vereenigen zijn met de eigenaardige eischen, aan het didactisch genre gesteld. Wij kunnen echter onmogelijk toegeven, dat onze Apologie meer bespiegelingen op rijm zou bevatten, dan eigenlijke verzen, terwijl wij evenmin kunnen beamen, dat daarin aan de kunst niet zou voldaan zijn. Er zijn daarin toch gedeelten, die waarlijk poëtisch zijn en evenzeer door schoonheid uitmunten als vele andere gedichten, die wij van de Groot's hand bezitten. Of wat dunkt u b.v. van dien schoonen en krachtigen aanhef, waar onze dichter het Nederlandsche scheepsvolk aldus toespreekt:

„Trouwhartig Hollandsch volk, vermaert van meenig eeuw,
Die nu al over langh de vlagge van de Leeuw
Doen vliegen hebt soo verr' de wind heeft konnen dragen,
En uwen naem verbreyd, soo daer 't begint te dagen,
Als daer den avond rijst, jae wijder zijt gegaen,
Dan hem de son wel strekt door sijnen dwerschen baen.
Als gy kloekmoedigh komt deur 't blaeuwe veld gevaren,
En met een hout bedwingt de buyen en de baren,
Denkt niet dat al 't geblaes 't welk door het ydel dwaelt,
En 't nat dat naer de maen nu swelt, dan weder daelt,
En ook de steen, waer door het stael heeft kragt gekregen
Te reghten uwen loop door d' onbespoorde wegen,
Daer toe alleene dient, opdat gy hebben soud
De wisselbanken rijk van 't Afrikaensche goud,
De huysen vol yvoirs, de spijkers overgoten
Hier van Ternaetschen oegst, daer van Bandaensche noten:

Neen, neen, wat hooger is 't daer gy om denken moet,
't Is om een meerder saek, 't is om een grooter goed
Dat God geboden heeft dat voor u soude wyken
In 't ploegen van de zee des gantsche werelts ryken,
Opdat gy brengen soud diep in 't versengde land
Een aangenamer vier van Goddelyken brand,
Opdat al waer men siet des hemels twaleff lichten
Gy 't licht door twaleff boôn ontsteecken soud gaen stichten,
Opdat gy voeren soud tot aen het winterhuys
En aan de zuyder asch 't Jerusalemsche kruys [1])."

Hoe bevallig en plastisch wordt niet in de volgende dichtregelen in den bouw en het leven van ons lichaam aangetoond, hoe duidelijk Gods wijsheid in Zijne werken zichtbaar is:

„Besiet u selven mensch: hoe dat in u gaet schieten
Des levens roode stroom door soo veel kleyne vlieten,
Hoe dat in 't midden daer een keuken is geleyt
Die al uw spijse kookt en door het huys verspreyd,
Hoe dat als in een hoff de koninklyke reden
Bewaert is met een wacht van treffelyke leden:
Met vensteren van glas: met gaten diep geboort:
Waer meê men verwen siet: waer meê men stemmen hoort:
Waer by dat orgel komt geblasen uit de longe,
Seer wonderlyk geroert deur lippen, tand, en' tonge,
't Welk als een sleutel is waer door de kist van 't hert
Aen eenen andren mensch terstont geopent werd.
Dit schoongevoegt gebouw en bukt ook niet ter aerde,
Maer naer den hemel strekt tot teyken sijner waerde.
Voort alle stukken die de ledesnyder telt,
Sijn tot een seekren dienst en oorbaar aangestelt:
Gelijk men niet en kan in een groot schip aanschouwen
Noch taekels sonder nut, noch bruykeloose touwen.
Dit handwerk komt gantsch niet van menschelyke kracht,

---

[1]) Jer. de Vries, *H. de Groot's Nederd. Ged.* bl. 1 en 2.

Geen vader sulx begreep, geen moeder sulx bedacht.
Dus d' oorsaek van den mensch hier uit te vinden staet
Iet reedlijks dat den mensch seer verr' te boven gaet [1])."

Schilderachtig zijn de woorden, waarmede de Groot de onsterfelijkheid onder anderen aanwijst uit de onafhankelijkheid der ziel van het lichaam:

„Wanneer den ouderdom verr' over 't zuyden wijkt,
't Gesight, 't gehoor, de reuk, de smaek den mensch beswykt:
Maer dikmael het verstand begint dan meest te rysen,
Wanneer het ligchaem slijt, wanneer de hayren grysen,
De daad het wesen toont: alsoo de ziele dan
Ook sonder 't lighaem werkt soo hangt se daer niet van [2])."

Elders merkt de geleerde dichter, waar hij de voortreffelijkheid van het Christendom boven het Mozaïsme en het Heidendom aanwijst, onder anderen op, dat Aristoteles zijn leerling Alexander tot den oorlog tegen de Perzen aanmoedigde door de bewering, dat tegen de Barbaren krijg te voeren, zooveel was als op de jacht te gaan tegen dieren. Dan vervolgt hij met groote zeggingskracht:

„Maer wat een vremde saek? die een heeft doodgeslagen,
Als menschenmoorder moet de straff daer over dragen:
Die hondert duysent man van goed en lijff berooft,
Met een laurier gekroont steekt in de lught het hooft.
De wytvermaerde deugd, de vrome Roomsche daden,
Wat was het dan het swaerd in menschenbloed te baden

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 9 en 10.
[2]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 27 en 28.

Met schijn van reght of ook met blykbaer ongelyk?
Sardeygne lagh te nae, en Cypers was te ryk [1])."

Hoe krachtig, treffend en rijk is voorts die schildering van den grooten Macedonischen held, Alexander, en van den zegevierenden Cesar:

„Soo is van Hellesvloed tot aen des Ganges stromen
De Macedoonsche held al vechtende gekomen,
End' heeft met sijn Sariss' het Asiaensch gebied
Verbrooken, en verplet gelijk een krakend riet:
Geen wal hem tegenstond, geen watren hem en keerden,
Geen rots ontgingh sijn hand, geen yser hem en deerde.
Siet ook eens Cesar aen: wat dat hy ook begint,
De uitkomst daer op volght, hij komt, hij siet, hij wint;
Noch Walsche legertocht, noch vrome Duytsche daden,
Noch Pompeiaensch beleyd met al die wijse raden,
Noch 't oproer van sijn volk, noch dorst, noch hongersnood,
Noch Pharnaces geweld, noch Jubas tegenstoot
Kon hem verhindren niet, noch ook d' Egyptsche lagen;
De Roomsche trotsheid most van hem het juk verdragen:
Jae Cato sagh geen wegh, om Cesars heyrschappy
t' Ontgaen, dan door de dood hem selfs te maeken vry [2])."

En dit breede tafereel van de verbreiding des Christendoms, die kunstige optelling van plaatsen en volken, waar de godsdienst van Jezus verkondigd werd: eene optelling, ten behoeve vooral van de Nederlandsche schepelingen, die destijds aangespoord werden tot onderzoek der landen, voor den handel geschikt:

„Siet eens de landen aen van 't welbewoond' Europe,
Europe 't welk de kroon van kunsten en verstand
Verr boven yder deel des vordre werelts spant.

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 48.
[2]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 15 en 16.

Des Aerdkloots heetste deel, het diepste van Afrike,
Daar Presteguan besit wel tsestigh koninkryken:
Cathai ook 't welk beschout de engte van Anjan
Al waer geen Hollandsch schip tot nog toe komen kan:
De sabelryke streek die grensend aen den Tater
Loopt van de Witte zee tot aen het Bahuusche water
't Welk veele stromen slurpt en nergens weder loost,
Maer werd of onder d' aerd of van de son geoost:
En 't land daer Noës kiel begon de grond te voelen
Toen eerst de zee hiel af der bergen top te spoelen,
Krielt allesins van volk die onder Christus staen.
Nu by den Negropont is de Georgiaen:
Den oever somers nat bewoonen de Coptiten,
Libaens geboomde bult de Syrsche Maroniten.
In 't Archipelago, van waer de wind ook waeyt
Hy wijst u eenigh land met Christenen besaeyt.
Self Groenland, 't welk nu schuylt, dikmael beseylt voor desen,
En Ysland 't heyligh woord in hare talen lesen.
De kust die van Ormuz des werelts diamant
Bearmt wert met de zee tot aen Macaos strand,
Soo by de Gusarats als by de Malabaren,
Leert kennen ons gelooff soo wel als onse waren.
In meenigh eyland ook becingelt met de loop
Van d' Indiaensche vloed geoeffent werd de doop:
Waer van het fijnste deel de Hollanders bewoonen,
Banda, Machan, Tidoor, Ternaten, en Ambone.
In 't wel begaeft Japan dit heyligh light verscheen
En daegt nu voort en voort tot de Chineesche steên.
Voeght hierby 't groote stuk 't welk door Columboos soeken
Gelukkigh is ontdekt, en van de noorder hoeken
Met kristallijn geboort, veel duysend mylen gaet
Ten zuyden op tot aen de Magellaensche straat,
En met de Spaensche golff in 't oosten werd begoten,
In 't westen met de zee, die China raekt, besloten,
Waer van een schoon landouw met Florida belend
Werd van een soeten naem van Nederland bekend [1])".

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 60 en volg. In het Latijnsche werk

Plaatst tegenover dit tafereel die schets van het spoedig verval des Christendoms, waarin een weemoedige toon u tegenklinkt en tevens heilige verontwaardiging tintelt:

„Wat is dogh van den mensch? soo haest een eynde nam
Door 't heele Roomsche rijk des lydens heete vlam
De welke 't Christendom te beter dede bloeyen,
Gelyk de wijngaert werd geholpen door het snoeyen,
Of ook gelyk een palm beladen niet en swight,
Maer met haer takken dringt reght tegen het gewight,
Nae dat met Constantijn de werelt ingesteeken
Tot binnen in de kerk met zigh braght haer gebreeken,
Soo is door het gemak en al te groote weeld'
Allenxkens uitgewist het Goddelyke beeld.
De Vorsten schroomden niet haer onversade wenschen
Te laven met het bloed van seer veel duysend menschen.
d'Opzienders van de kerk met argelyk gewoel
Blindruyschten onderlingh elk om den hoogsten stoel:
Des levens waren boom wierd t'eenemael vergeten,
Soo seer was 't oog bekoort door d'ydle boom van 't weten:
De hoogmoet zigh vermat te maken een gebouw
Waer van de hoogsten top den hemel raken souw,
Waer door de eenigheit aen stukken is gesprongen,
Gelijk tot Babylon door de verdeelde tongen.
De leer van onse plight en Godes groote gunst
Wierd door 't verwaend vernuft verandert in een kunst:
't Gemeene volk hier deur verdeelt aen groote hoopen,
En sagh niet wervelsiek waer heenen het sou loopen,
En door het scheurelyk verdraeyen van Gods schrift,
Verschrikten voor dat woord als of het waer vergift:

---

missen wij deze optelling, en vergenoegt de Groot zich met te zeggen: „dat de Christelijke godsdienst door geheel Europa, zelfs de verst afgelegene landen van het Noorden niet uitgesloten, geleerd werd, en niet minder door geheel Asië, de eilanden in de Groote zee, door Egypte, Morenland en nog andere deelen van Africa, ten laatste ook door America."

Des hoops en des geloofs, 't welk door de liefd' is kragtigh,
Geduld en nedrigheits was niemand schier gedaghtigh:
De heyligheit bestond in 't uitterlyk bely,
Onsteeken yverigh voor d' eens verkoren sy,
En in de wandelingh van menschelijke wegen,
Waer in meer oeffeningh des ligchaems is gelegen,
Dan beteringh der ziel [1]."

Soms herinnert de dichter u in bezielde taal aan zijne banden en gevangenis. Zoo heeft voorzeker het geweld, in zijn tijd en aan hem zelven ook gepleegd, deze schoone regelen in zijne pen gegeven:

„'t Gunt goên en quaên gebeurt, het gunt sig keert en wend,
Kan geen vast teyken zijn waer men waerheit kent.
Meent gy dan ook dat God die godsdienst kan behagen
Waer toe men werd gebraght door enkle vrees of slagen?
Noit iemand iet gelooft om dat men 't hem gebied,
Of die het soo gelooft, die en gelooft het niet.
Het hart is 't dat God soekt: waer dat niet werd gevonden
Stinkt alle 't werk voor God als grouwelyke sonden.
Het hart door soet bereght werd saghtelyk geneygt,
Maer niet wanneer men slaet of ook wanneer men dreyght [2]."

Hoe naïf en roerend is het slot der Apologie, waardoor schier elke critiek ontwapend wordt:

„Neemt niet onwaerdigh aen dit werkstuk myner handen,
O des aerdbodems merkt, o bloem der Nederlanden,
Schoon Holland: laet dit sijn in plaets van my by u
Mijn Koningin: ik toon soo als ik kan nogh nu
De liefde die ik heb altijd tot u gedragen
En draegh en dragen sal voorts alle myne dagen.
Vind gy hier iet hetwelk u dunkt te wesen goed,

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 152 en volg.
[2]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 159 en 160.

Bedank hem sonder wien geen mensch iets goeds en doet.
Is hier of daer gemist, erinnert met meêdoogen
U selven wat een wolk bedwelmt der menschen oogen:
Verschoon veel liever 't werk dan dat gy 't bitter laekt.
En denk: och heer, het is te Louvesteyn gemaekt [1]."

Ziedaar slechts enkele proeven. Gemakkelijk zouden wij, de geheele Apologie doorloopende, schier uit ieder boek meer schoone dichtregelen kunnen bijbrengen. Het zou ons echter te ver leiden, zoo wij hier alles wilden verzamelen: trouwens, het medegedeelde zal den lezer wel de overtuiging schenken, dat de Groot niet slechts in zijne andere Latijnsche en Nederduitsche gedichten, waaruit men bij voorkeur treffende plaatsen bijbrengt, maar ook in zijne Apologie van een niet verwerpelijk dichtvermogen blijk geeft. Wij betreuren het daarom, dat men in verreweg de meeste handboeken over de geschiedenis onzer vaderlandsche letterkunde soms slechts ter loops of met weinig sympathie over de dichterlijke verdiensten dier Apologie spreekt, soms zelfs daarover een diep stilzwijgen bewaart [2], terwijl in de bloemlezingen van de geschriften onzer dichters zelden of in het geheel niet enkele proeven daaruit worden meêgedeeld. Zulk eene stiefmoederlijke behandeling van dit gedicht is voorzeker niet van eenzijdigheid vrij te pleiten. Zonder van de eene zijde zijne dichterlijke waarde te hoog te schatten, meenen wij ter andere

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 167.

[2]) Eene gunstige uitzondering maakt o. a. de Vlaamsche letterkundige, Dr. F. A. Snellaert, over wien wij reeds spraken en wiens woorden wij gaarne tot de onze maken: „Het kan niet onverschillig wezen, of Huig de Groot óók om zijne Nederduitsche schriften den roem verdient, hem door zijne latijnsche werken verworven." (t. a. p. *Voorbericht.*)

tegen miskenning daarvan te mogen waarschuwen. Wij zijn der billijkheid de betuiging verschuldigd, dat de Groot, hoewel door zijne Apologie, gelijk wij zien zullen, meer de wetenschap aan zich verplichtende dan de kunst, daarin echter ook aan de eischen van deze heeft voldaan.

Dit weinige moge voldoende zijn om onze Apologie als leerdicht te doen waardeeren. Gaan wij thans na, waardoor zij verder onze belangstelling verdient.

In een brief aan Crellius en elders [1]) schreef de Groot, dat hij niet inzag, welk nut zijn werk na den arbeid van zoovele bekwame Apologeten zou kunnen hebben, tenzij wellicht door zijne groote beknoptheid. En inderdaad, juist daardoor beveelt het zich bijzonder aan. Welke beschuldiging men er ook tegen moge inbrengen, zeker niet die, dat het aan breedsprakigheid lijdt, of in een noodeloozen omhaal van woorden, uitdrukkingen en bewijzen treedt. Wij voegen er echter aanstonds bij, dat dit meer geldt van het Latijnsche werk dan van het Nederduitsche in rijm. Plaatst men beide naast elkaâr, ongetwijfeld zal men het eerste beknopter, bepaalder, meer afdoende vinden, terwijl in het gedicht zekere wijdloopigheid niet te ontkennen valt. Intusschen, met eenig voorbehoud kunnen wij over het algemeen ook in het laatstgenoemde het streven van de Groot zien om in zijne redeneeringen zoo kort en bondig mogelijk te zijn.

Wat tal van onderwerpen worden er door hem in zijne Apologie niet behandeld! Niet slechts vinden wij er de gewichtigste „capita religionis naturalis" in besproken, eer men de bewijzen voor het Christendom zelf

---

[1]) Vgl. *Epist.* 230 p. 80; 98 p. 186; 280 p. 104. Zie ook *Epist. ecclesiast. praest. vir.* 105 p. 763.

aantreft; uitvoerig wordt de belangrijke wonderquaestie en het bewijs, aan de profetiën ontleend, ontwikkeld; daarnevens wordt de voortreffelijkheid der Christelijke moraal aangetoond; voorts worden de gronden van ons geloof aan de echtheid, ongeschondenheid en geloofwaardigheid der Heilige Schrift breedvoerig uiteengezet, terwijl eindelijk nog zoowel het Heidendom als het Judaïsme en de Islam critisch ontleed en bestreden worden. Wie den rijkdom en bovenal het belang en de moeilijkheid van al die verschillende onderwerpen kent, en tevens nagaat, op wat wijze zij door de Groot behandeld zijn, zal er zich over moeten verwonderen, dat het werk geen meerderen omvang heeft gekregen. De Groot heeft een overzicht gegeven van al de, zijns inziens, deugdelijke en belangrijke gronden, welke voor het Christendom kunnen aangevoerd worden, een kort begrip van de leer, waarin alle Christenen, hoewel in vele sekten verdeeld, overeenkomen. Wat door anderen vaak met een omhaal van woorden was voorgedragen, heeft hij kortelijk samengevat, en daardoor ontegenzeglijk de kracht van vele bewijzen en redeneeringen verhoogd. Raadpleegt men hierbij het groot aantal aanteekeningen aan den voet van schier elke bladzijde, men zal er zich over moeten verwonderen, dat zulk een rijke schat in zulk een klein bestek is kunnen vereenigd worden. Inderdaad, wie de geschriften van de vroegere en latere Apologeten ingezien en ze met het onze vergeleken heeft, zal gewis aan de Groot den lof niet kunnen onthouden, dat hij daarin zoovele zaken zoo bondig heeft weten te ontvouwen. Op zijne Apologie is, althans tot op zekere hoogte, het welbekende „quot verba, tot rerum pondera" volkomen toepasselijk. Vooral in de Latijnsche bewerking daarvan is de Groot soms

zoo spaarzaam met zijne woorden geweest, dat hij, uit vrees van onnuttige te bezigen, zelfs de noodige niet gebruikt: daardoor moet men, wil men hem verstaan, dikwerf zijne gezegden, om zijne gedachte te leeren kennen, met een of meer woorden aanvullen. Vaak heeft hij ook zijne denkbeelden niet ontwikkeld, maar slechts aangegeven. Door dit wel ietwat te verregaand streven naar beknoptheid in het gebruik van woorden en uitdrukkingen is hij soms hier en daar niet zóó helder als wel wenschelijk ware.

Enkele voorbeelden slechts. De lezer herinnere zich o. a. zijne bewijzen voor de eenheid Gods. Wij twijfelen er aan, of zij, tot wie de Groot zich het eerst richtte, het tweede en derde bewijs, voor die waarheid aangevoerd, wel volkomen begrepen zullen hebben; zelfs komen zij ons wel ietwat zwak voor; de redeneering zou bepaald in duidelijkheid en wellicht ook in kracht gewonnen hebben, indien de schrijver zijne meening meer ontwikkeld had [1]).

Uiterst beknopt en daardoor niet recht helder is ook zijne bestrijding van het dualisme. Het komt niet duidelijk uit of de Groot de leer des Bijbels omtrent de gevallen engelen aanneemt, of dat volgens hem, het kwaad slechts gemis van het goede is. In ieder geval zou de bewijsvoering, die niet van kracht ontbloot is, door eene breedere uiteenzetting gewonnen hebben.

---

[1]) Terecht zegt EPISCOPIUS (*Praest. et erud. virorum epist. eccles. et theol.* p. 673, n°. 407): „Argumentum quo probatur, Deum unum esse, quia palmarium, cui non pauca alia in sequentibus superstruuntur, paulo magis adstringendum videtur, aut fortius suffulciendum.”

Behoudens deze en enkele andere uitzonderingen, mogen wij gerust beweren, dat de Groot over het algemeen bij zijne kortheid de klip van onduidelijkheid nog al zorgvuldig heeft weten te vermijden, en dat zijne bewijsvoering zoowel als de taal, waarin zij vervat is, helder mag genoemd worden. Wie heeft het o. a. niet reeds opgemerkt, dat hij voor het bestaan van God, wel verre van in het breede al de in zijn tijd bekende, vaak diepzinnige bewijzen te ontwikkelen, alleen de welbekende sluitrede, die ieder begrijpen kan, aanvoert, terwijl hij aanstonds daarop, den weg der redeneering verlatende, zich beroept op het Godsgeloof, dat allerwegen aangetroffen wordt? Voorbeelden van dezen aard zijn in menigte in de Apologie te vinden. Ingewikkelde redeneeringen treft men er weinig aan; vreemde uitdrukkingen, min duidelijke theologische of wijsgeerige terminologiën worden er schaars gevonden. De Groot vergeet geen enkel oogenblik, dat hij in de eerste plaats schrijft ter onderrichting van eenvoudige en onervaren zeelieden: van daar dat hij, om aan de behoeften zijner weinig beschaafde lezers te voldoen, zich zooveel mogelijk onthoudt van diepzinnig wijsgeerige vertoogen of geleerde uitlegkundige beschouwingen, die boven hunne bevatting liggen. Kortom, hoe dikwerf wij zijn werk herlezen hebben, telkens worden wij geboeid niet enkel door de beknoptheid, maar ook door de duidelijkheid, waarmeê het verheven onderwerp behandeld is, en wij durven niet beslissen, wat wij meer in de Groot moeten bewonderen: zijne over het algemeen heldere voorstelling der zaken, wier verhevenheid daardoor reeds dadelijk iederen lezer in het oog springt, dan wel de kortheid, waarmeê hij zoovele onderwerpen heeft weten te ontwikkelen, zonder daarbij

aan de sierlijkheid te kort te doen of in oppervlakkigheid te vervallen [1]).

Hieraan paart zich eene andere eigenaardigheid, waardoor de Apologie zich zoo bijzonder van andere verdedigingsgeschriften onderscheidt: wij bedoelen den populair-wetenschappelijken vorm, waarin zij geschreven is. Populair te zijn, was het hoofddoel van onzen Apologeet. Is het bij velen een blaam een man des volks te zijn en te heeten, de Groot achtte dit voor alles zeer wenschelijk, terwijl hij daarin niet slechts iets zoets, maar tevens iets goeds zag, doorvoed als hij was met den geest der ouden, die er het begeerlijke van inzagen. Hij daalt echter in zijn werk niet af tot het volk, maar heft het tot zich op; het is niet de taal van de straat, de taal der zeelieden, die hij gebruikt, hoewel hij inzonderheid voor dezen schrijft; zijne taal is beschaafd en aantrekkelijk. Hij kruidt zijne spijze, wel wetende, dat het volk niets eet zonder zout. Gemeenplaatsen, loci communes, vindt men bij hem zelden of niet; het abstracte acht hij schier onnoodig, onmisbaar daarentegen het concrete, puntige, paradoxe. Bovendien — vergeten wij het niet — is hij actuëel; hij volgt den tijdgeest niet, even-

---

[1]) Als om strijd heeft men de beknoptheid, duidelijkheid en bevalligheid van het *„Bewijs"* geroemd. Zie de verschillende oordeelvellingen van SIMON EPISCOPIUS, JACOBUS SCHUDTIUS, JAC. FRI. REIMMANNUS, JOAN. CLERICUS, JO. VAL. ANDREAE, MORHOFIUS, CORDESIUS, HOUTTEVILLE, en anderen, aangehaald door KOECHER, t. a. p. c. V. Onder de nieuwere schrijvers zegt o. a. de beroemde THOLUCK t. a. p.: „Der grösste und allgemein anerkannte Vorzug des berümhten Werkes, den es mit allen Schriften von GROTIUS, und, wir möchten sagen, von den Arminianern überhaupt gemein hat, ist Klarheit und Bündigkeit, indess möchte es wohl, betrachtet man die grosse Masse der behandelten Materie, gar zu gering an Umfang seyn."

min als hij dien miskent; veeleer wordt deze door hem geleid en bestuurd. Hij geeft niet veel lauw waters met veel zoets, maar strenge, proefhoudende waarheid, die hij zóó voorstelt, dat zij des noods voor kinderen bevattelijk is, en toch voor den geleerdste, omdat hij mensch is, belangrijk genoeg is om er kennis van te nemen. Hij sluit de wetenschap niet uit; integendeel, hij toetst zijn werk aan hare uitspraken. Aan eene echte populariteit paart hij tevens groote wetenschappelijkheid; hij wil in zijn geschrift populair zijn en toch wetenschappelijk blijven. Zelf wetenschappelijk gevormd, toegerust met de kennis van een aantal wetenschappen, draagt hij wat hij te zeggen heeft zóó voor, dat men tot nadenken en onderzoeken genoopt wordt, en de begeerte om te weten bij zich voelt opkomen. Naar wijsgeerige orde behandelt hij zijne onderwerpen. Eerst worden Gods bestaan, Zijne eigenschappen en inzonderheid Zijne voorzienigheid bewezen, niet slechts door de rede, maar ook door de gebeurde wonderen en de geschiedenis van het Joodsche volk; daarop wordt de onsterfelijkheid der ziel aangetoond, waaruit dan het besluit wordt getrokken, dat de mensch voor een eeuwig geluk bestemd is, hetwelk hij door den waren godsdienst moet verkrijgen, welke geen andere is dan het Christendom. De waarheid en voortreffelijkheid van dezen godsdienst worden daarop gestaafd, terwijl wie door de aangevoerde bewijzen overtuigd is, en het Christendom geheel wil leeren kennen, naar den Bijbel verwezen wordt, waarvan de echtheid en waarheid vervolgens worden bewezen, en waarna eindelijk het Heidendom, het Jodendom en het Islamisme worden wederlegd. Zoo brengt de Groot zijne lezers geleidelijk van het eene naar het andere, en leert hen inzien,

waarom hij juist dat, en niet iets anders, waarom niet meer en niet minder, waarom dit eerst en dat andere later ter sprake brengt.

Niet licht zal men de wetenschappelijkheid van zijne Apologie kunnen betwisten. In elk der zes boeken vindt men op menige bladzijde er de bewijzen van. Door zijne ongemeene belezenheid was de Groot in staat gesteld om met bewonderenswaardige nauwkeurigheid een rijken schat van op- en aanmerkingen, van geleerde en merkwaardige bijzonderheden als met kwistige hand uit te strooien.

Leest het oorspronkelijke gedicht of het Latijnsche geschrift zonder de daarbij gevoegde aanteekeningen, en gij zult reeds overvloedige gelegenheid hebben om de buitengewone geleerdheid en de groote mate van kennis en wetenschap, die daarin doorstraalt, te roemen; en vestigt gij voorts op die aanteekeningen zelve uwe aandacht, uw bijval zal, wij twijfelen er niet aan, tot bewondering rijzen. Of welken lezer b.v. is het ontgaan, dat wij er de meeste analogiën met de Mozaïsche geschiedverhalen over de schepping in vinden, die door Stolberg, Rosenmüller en anderen uit oostersche en westersche geschriften worden bijgebracht? hoe nauwkeurig wordt er de verwantschap in aangetoond, die er tusschen de Grieksche en andere sagen en geschiedverhalen en de Hebreeuwsche bestaat (vgl. I. 1. § 15, 16; I. 3. § 16)? hoe veel merkwaardigs wordt er niet in gevonden over de bij de meeste oude volkeren aangenomen verdeeling der tijden, over den hoogen ouderdom en de reusachtige gestalte der eerste menschen, over den zondvloed, zelfs over de duif, welke door Noach tijdens zijn verblijf in de arke werd uitgezonden, over de geschiedenis van

Abraham, van Mozes en anderen? Hoe belangrijk is niet menige beschouwing en opmerking over menig punt der gewijde geschiedenis, zoo b.v. ten aanzien van de oorspronkelijke eenheid van het menschelijk geslacht, waarvoor de Groot niet alleen op de langzame verbreiding en beschaving der volkeren wijst, maar ook op hetgeen zij in een groot aantal instellingen en bedoelingen gemeen hebben, zoo o. a. de offerdienst, de bloedschande, welke z. i. zijn toe te schrijven „non tam naturae instinctus aut evidenti rationis collectioni, quam perpetuae et vix paucis in locis per malitiam aut calamitatem interruptae traditioni." Hoe — maar genoeg, des optellens zou schier geen einde zijn, zoo wij hier alles wilden vermelden, wat wij bij het lezen hebben aangestipt. Wij zullen later ook nog wel gelegenheid hebben op de groote wetenschappelijkheid te wijzen, waarvan onze Apologie telkens blijk geeft. Hier maken wij alleen nog de woorden van den Franschen Abt Houtteville tot de onze, waar hij schrijft: „Içi tous les genres d'érudition sont employez, non pas comme en bien d'autres ouvrages, pour la ostentation, mais en moyens de preuves, d'éclaircissements, et de reponses nécessaires. On y remarque un scavant qui évite de le paraître, qui ne veut qu'être utile, et qui s'accommode autant qu'il se peut à des hommes qui n'ont à donner qu'une certaine mesure d'attention et d'étude [1])."

Maar niet alleen den man van wetenschap, den populair-geleerde leeren wij uit de Apologie kennen: daarin spreekt niet minder ook de Chris-

---

[1]) T. a. p. bl. 151.

ten, die slechts één doel voor oogen heeft: het heil, de zaligheid van de niet-Christelijke volken, tot bevordering waarvan hij zich bedienen wil van eenvoudige zeelieden, die hij zoo gaarne ook als missionnairs zou zien optreden. Afgescheiden van al wat wij van de oprechte vroomheid en innige godsdienstigheid van de Groot uit zijne biographie weten, gelooven wij niet eenige tegenspraak te zullen ontmoeten, wanneer wij beweren, dat meer dan elders uit zijne Apologie eene diepe en levendige overtuiging van de waarheid en de waarde, van de kracht en voortreffelijkheid van het Christendom spreekt. Openbaart die overtuiging zich reeds daarin, dat de Groot zulk een arbeid in zijn moeilijken toestand ondernam, en, wars van ijdel roembejag, slechts er naar streefde om eenvoudige en onervaren Hollandsche matrozen van nut te zijn: zij verraadt zich niet minder in dien zachten, vredelievenden geest, waarin hij geheel zijn werk heeft opgesteld. In dit opzicht onderscheidde hij zich voordeelig van de meeste theologen van de vorige, van zijne en de volgende tijden. Welk eene bitterheid vindt men dikwerf niet in vele geschriften op theologisch gebied, en in 't bijzonder op dat der Apologetiek, vooral sedert de Hervorming! De Hervormers zelve, wij noemen hier slechts een Luther en een Calvijn, hebben in dat opzicht vaak een treurig voorbeeld gegeven, dat helaas! door een te groot aantal hunner volgelingen en opvolgers is nagestreefd. Neem — om enkele voorbeelden uit velen te noemen — neem de anti-Joodsche en anti-Mohammedaansche schriften van een Luther ter hand; en gij zult gewis den geest van bitterheid en haat betreuren, die u daaruit tegenwaait. Zie den „*Judenfeind*" van Georgius Nigrinus, den „*Judengeissel*" en

„Judenspiegel" van Ernestius Ferdinandus maar eens in; behalve dat de titel den inhoud reeds verraadt, moet gij u ergeren over de liefdeloosheid, waarmeê andersdenkenden daarin worden bestreden. Lees de Apologie van Abbadie, en gij zult ongetwijfeld den beleedigenden toon afkeuren, die daarin op schier elke bladzijde aangeslagen wordt. En vergelijk daarmede nu eens het *Bewijs*" van de Groot. Welk een geest der liefde ademt niet het geheele werk! schier geene enkele bladzijde, wij zouden bijna zeggen geen enkel woord verraadt de minste bitterheid; liefde beheerscht de pen van den Schrijver; van het begin tot het einde van zijn geschrift waait haar verkwikkende adem u tegen. Een schitterend bewijs hiervan levert o. a. geheel zijne wederlegging van het Jodendom met die hartelijke toespraak aan het begin:

„Gelyk die uit een hol, diep onder d'aerd' gelegen,
Allenxkens meer en meer komt opperwaerts gestegen,
Nae dat hy is geweest lang in een duystre naght,
Nu hebbende sijn gang ten halven toe volbraght,
Een twijffelachtig light siet komen, als deur spleten,
Onseeker of hy 't dag of duisternis sal heten:
Soo ik, door 't onverstand van 't Heydendom vermoeyt,
Kom nu tot U, o volk van Abraham gegroeyt,
Om welken Paulus sught, bewaerders van de boeken
Waer in, soo wel als gy, wy Godes waerheit soeken;
Der heyligen geslaght, dien God, om sijn verbond,
Nu met Voorseggers, dan met Engelen besond:
Uit welken naer het vleesch Messias is geboren,
En dien hy allereerst tot Leeraers heeft verkoren;
Zijt niet van ons vervaert: want by ons is bekent
Dat wy maer takken sijn op uwen struyk geënt.
God weet hoe dat ik wensch, dat haest mogt zijn gekomen
De soete dagh, wanneer het deksel afgenomen
Sal sijn van Uw gesight, wanneer gy onbelet

Sult werken neffens ons 't volmaeksel van de wet:
Wanneer elk een van ons sal trekken by de kleêren [1])
Een van d'Hebreeuwsche stam, en seggen: laet ons eeren
En t' samen bidden aen nae' eeuwige bevel
Den God van Abraham, Isak en Israêl [2])."

Met welk eene teederheid worden de Christenen van allerlei gezindten tot eensgezindheid en liefde aldus aangespoord:

„Voorts broeders overlegt 't gunt onse meester seide,
Op 't leste toen hy nu sou van de sijnen scheyden,
Mijn vrede laat ik u, ik laet u mijne vreê,
Soo ik u heb bemint, bemint malkandren meê.
Wilt u niet scheurelyk van veele leeraers roemen,
Maer laet u allegaer nae eenen leeraer noemen,
Gelijk gy alle zijt in eenen naem gedoopt:
Hoe komt dan dat gy dus schouw van malkander loopt?
Weest dogh, weest eens gesint: laet uw vernuft niet woelen
Weetsughtigh boven 't gunt van nood' is te gevoelen,
Maer zijt van passen wijs: weet dat te weten staet,
Elk nae 's geloofs aen hem by God gegunde maet.
Twistmijdigh voegt tot u de swakken en de weeken
In saken des geloofs, verdragend' haer gebreeken:
Wie uwer sijn volmaekt laet hebben eenen sin.
Soo yemand dan verstaet iet anders, meer of min,
God als het hem gelieft sal dat ook openbaren,
Maer middlertijd soo ver gy nu zijt voort gevaren
In kennis, wandelt eensch en houd de selve ry:
Ten deele weten hier, ten deele leeren wy:
Maer als tot sijner tijd 't volkomen sal verschynen,
't Gunt maer is stuxgewijs dat sal alsdan verdwynen.
Begraeft in d'aerde niet het pond u toevertrout,
Maer legt het aen tot winst: het huys des Heren bout:
Veel andren brengt tot hem: wilt haer een voorschrift geven.
Soo van 't gesonde woord als van een heylig leven.

---

[1]) Dit wordt opgehelderd door Zacharias VIII, vs. 20—23.

[2]) Jer. de Vries t. a. p. bl. 114, 115.

Betoonende door 't werk de waerheit van de leer,
En door der kneghten deugt de goetheit van den Heer [1]."

Wie voelt zich niet door deze schoone dichtregelen aangetrokken? Zij leveren slechts enkele proeven uit vele, die wij nog zouden kunnen bijbrengen, en waarin de hartelijke toon, die er aangeslagen wordt, zoo bijzonder aantrekt. Inderdaad, de dichter toont geheel afkeerig te zijn van alle twist en haarkloverij; hij is warm door de innige liefde, die telkens zich in zijn werk laat merken. En waar hij soms eene scherpe, snijdende taal voert, wie herkent daarin niet aanstonds de taal eener heilige verontwaardiging, de taal van den man, die, geheel en al vervuld met een vurig verlangen om zielen voor Jezus Christus te winnen, al wat boos is, de zonde zelve verfoeit, maar toch in zijne vijanden alléén zondaren ziet, die, evenals hij zelf, redding en verlossing van noode hebben, maar geene tegenstanders, die bestreden moeten worden? Van daar die liefdeademende geest, die, ondanks de hier en daar doorstralende verontwaardiging, over het geheele werk ligt verspreid, en waardoor het zoovele weldenkenden in die tijden van onverdraagzaamheid en vervolgzieken geloofsijver met eene onweêrstaanbare kracht moest aantrekken.

Gaarne zouden wij hiermeê de karakteriseering van den vorm onzer Apologie eindigen, ware het niet, dat wij nog op eene beschuldiging moesten antwoorden, die, zoo zij waarheid mocht bevatten, zeker de waarde van ons werk zeer zou doen verminderen. „De Groot," zoo beweert men namelijk, „heeft ons geen oorspronkelijk werk, maar slechts eene bewerking

---

[1]) Jer. de Vries t. a. p. bl. 165 en vlg.

van of vertaling uit Arabische geschriften geleverd; de voornaamste bewijzen, die hij voor de waarheid des Christendoms heeft aangevoerd, heeft hij overgenomen van Arabische schrijvers, en meer bepaald uit de werken van een beroemd man, die, volgens de Latijnen, een aartsketter, volgens de Copten daarentegen een heilige was, en die eene zeer schoone verhandeling over de waarheid des Christendoms tegen de Turken en Joden geschreven had [1]."

Eene toevalige omstandigheid schijnt tot deze zonderlinge beschuldiging aanleiding te hebben gegeven. Zij is deze. Gelijk men weet, heeft de later als hoogleeraar in het Hebreeuwsch en Arabisch te Oxford beroemde Dr. Edward Pocock eene Arabische vertaling van de Apologie van de Groot geleverd met het doel daarmede de bekeering der Mohammedanen en de onderrichting der onkundige Christenen in het Oosten te bevorderen. Omtrent deze merkwaardige overzetting deelt deze geleerde aan Robert Boyle, in een brief van den 5den Oct. 1660 uit Oxford aan dezen geschreven, enkele bijzonderheden mede. Behalve de vermelding van eenige veranderingen, door hem in het 6e boek der Apologie gemaakt en noodzakelijk geacht, opdat geene andere zaken daarin zouden voorkomen, dan die door de Mohammedanen zelve erkend worden, stelt Dr. Pocock aan Boyle voor, zijne Latijnsche opdracht alléén

---

[1] Zie G. WHELER, *Voyage de Dalmatie, de Grèce, et du Levant. Traduit de l'Anglais.* Tom. I. Amst. 1689. kl. bl. 163. De zegsman van WHELER is de Schotsche geleerde WATSON, die c. 1670—1675 in Turkije reisde. Door JACOB SPON, WHELER's reisgenoot, wordt de zegsman genoemd: *Monsieur* VATZ *Escossois.* Vgl. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, par* JACOB SPON *et* GEORGE WHELER. Amst 1579. 12o. T. I. p. 195. Vgl. KOECHER t. a. p. cap. V. § XIII.

te doen inbinden bij die exemplaren, die in de Christelijke landen zullen blijven; want, met het oog op de tegenwerking, die de arbeid der Protestantsche Kerk vooral onder de Christenen in de Levant, van de zijde der Roomsche zendelingen ondervond, acht hij het raadzamer, dat de exemplaren, die in het Oosten verspreid worden, geene namen van personen noch plaats van oorsprong vermelden, opdat het goede doel onder dat voorwendsel niet door kwaadwilligheid verhinderd worde [1]). Aan dit voorstel schijnt gevolg gegeven te zijn, en dit zal vermoedelijk grond gegeven hebben tot het vreemde vermoeden — Fabricius noemt het niet ten onrechte een „lepidus error" — als zoude de Groot uit Arabische bronnen geput hebben [2]).

Maar al konden wij het ontstaan dier dwaling door deze eenvoudige toelichting niet verklaren, dan nog zouden wij er aan twijfelen, of men wel met eenig

---

[1]) Vgl. *Works of* ROBERT BOYLE. Vol. V. London, 1744. fol. p. 421. Van deze Arabische vertaling wordt verder gesproken t. a. p. bl. 293, 294, 295, 422, 553, 617, en in hetzelfde Deel in: *Life of the honour* R. BOYLE. p. 63, 87.

[2]) Zeer juist merkt LEONARD TWELLS, de levensbeschrijver van Dr. EDW. POCOCK (in *The Life of Dr.* EDW. POCOCK, p. 58, in *The Theological Works of Dr.* POCOCK. London., 1740. fol. vol. I) op: „I cannot, on this Occasion, avoid delivering it as my Opinion, that the Sight of these *Arabick* Translations of GROTIUS without his own, the Translator's, or any other *Europaean* Name prefixed to them, was what, in great Measure, deceived Mr. WATSON, the Scotch Gentleman mentioned in WHEELER'S Travels, p. 200, who seriously affirmed, „That HUGO GROTIUS had stolen all his principal Arguments for the Truth of the Christian Religion out of *Arabian* Authors." Whoever considers, what little Acquaintance GROTIUS had with such *Arabick* Books, as have not yet been translated into other Languages, and how diligent Dr. POCOCK was in enquiring out, what the *East* afforded before he engaged in that Version, can hardly think of any likelier Ground for such a Declaration, than what has been above assigned."

recht onzen Apologeet van plagiaat zou kunnen beschuldigen. Of zou men waarlijk in allen ernst durven volhouden, dat de geniale de Groot een letterkundigen diefstal gepleegd had? zou hij, die reeds zoovele schoone en meesterlijke werken van eigen vinding geschreven en in het licht gezonden had, niet in staat zijn geweest, zonder zich aan plagiaat schuldig te maken, eene Apologie des Christendoms te leveren? zou hij bij Arabische schrijvers moeten gaan zoeken, wat zijne eigene uitgebreide kennis hem zeer goed geven kon, en zou zijn benijdenswaardig talent hem niet in staat hebben gesteld om zonder anderer hulp een onderwerp in goeden vorm te behandelen? En bovendien, is het niet reeds, oppervlakkig beschouwd zelfs, hoogst onwaarschijnlijk, dat hij in zijn kerker Arabische geschriften, die destijds toch zoo zeldzaam te verkrijgen waren, zou ontvangen hebben? en was hij daarbij de Arabische taal zoo machtig, dat hij die geschriften zonder moeite bestudeeren kon, ten einde daaraan de stof voor zijn werk te ontleenen? Inderdaad, er behoort eenigen moed en veel verbeeldingskracht toe om hier aan letterdieverij te denken, waarom wij dan ook wel geneigd zijn, te gelooven, dat de beschuldiging, als zou de Groot geen oorspronkelijk werk geleverd hebben, niet ernstig gemeend, of althans uit misverstand geboren is.

Men versta ons echter wel. Waar wij de oorspronkelijkheid van onzen voortreffelijken schrijver met allen nadruk handhaven, willen wij niet geacht worden daarmeê te bedoelen, dat hij bij het stellen van zijn werk met geene geschriften van andere Apologeten kennis gemaakt en van hen niet het een en ander overgenomen heeft. Wij zouden, dit bewerende, de Groot in het aangezicht weêrspreken, daar hij zelf in de

„Inleiding" van het Latijnsche geschrift te kennen geeft, welke bronnen hij geraadpleegd en op wat wijze hij daarvan gebruikt gemaakt had. Na van de geschriften van Raymund van Sabunde, Vives en Mornay met hoogen lof melding gemaakt te hebben, uit hij de hoop, dat, wat anderen ook over het leveren eener nieuwe Apologie mogen oordeelen, de Parijsche advocaat Hier. Bignon althans billijk genoeg zou zijn om het in hem niet af te keuren, dat hij, waar hij na lezing niet alleen van de genoemde geschriften, maar ook van hetgeen beide, Joden en Christenen tot verdediging van hun godsdienst hebben gezegd, zich niet tevreden kon stellen met hetgeen al die schrijvers hebben aangevoerd, en daarom zelf een dusdanig werk ondernomen had. „Ik wist," zoo vervolgt hij dan, „ik wist dat men om de waarheid te verdedigen geene andere wapenen gebruiken moet dan de waarheid zelve; dat ik niet waar kon noemen dan wat mij zelven als zoodanig was toegeschenen, en dat ik te vergeefs anderen zou trachten te overtuigen door redeneeringen, die mij zelven niet overtuigd zouden hebben. Ik koos dus zoowel bij de oude als bij de nieuwere schrijvers die bewijzen uit, die mij het meest hadden getroffen; ik liet achterwege wat mij zwak voorkwam, en in het bijzonder wilde ik geen voordeel trekken uit boeken, waarvan eenigen kennelijk ondergeschoven zijn, en anderen door mij voor verdacht gehouden werden. Na nu eene keuze gedaan te hebben, rangschikte ik mijne bewijzen zoo natuurlijk mogelijk; ik ontwikkelde ze op populaire wijze, en bracht ze in rijm, opdat zij gemakkelijker van buiten geleerd en onthouden zouden worden."

Met het oog op deze rondborstige verklaring zou het vermetel zijn, te beweren, dat de Groot in zijn werk

niets heeft aangevoerd, wat men ook niet bij andere Apologeten, die voor hem opgetreden waren, aantreft. Het ligt dan ook in den aard der zaak, en zelfs zonder deze zijne mededeeling zouden wij het als eene van zelf sprekende zaak aannemen, dat, waar verschillende personen de waarheid van eene zelfde zaak betoogen, zij daarvoor, ten deele althans, dezelfde bewijzen zullen aanvoeren; dit zou reeds het geval zijn, zoo zij, zonder van elkander iets te weten, dezelfde zaak behandelden, hoeveel te meer dus, wanneer een latere schrijver een vroeger behandeld onderwerp tot zijne stof kiest, en dus wel kennis dient te nemen van hetgeen er voortreffelijks geleverd is op het gebied, waarop hij zich zal gaan bewegen. Het spreekt alzoo van zelf, dat in het werk van de Groot veel wordt gevonden wat reeds elders, dikwerf met talent, voorgedragen is, maar dan is toch de vorm, waarin hij alles, ook hetgeen hij van anderen overnam, ontwikkelt, zijn eigendom en geheel oorspronkelijk; oude waarheden biedt hij ons soms aan, maar hij heeft ze in een nieuw, meer behagelijk kleed gestoken.

Deze opmerking brengt ons als van zelf er toe om thans, in de tweede plaats, op den inhoud onzer Apologie de aandacht te vestigen en dien in enkele trekken te karakteriseeren. Wat wij hieromtrent hebben mede te deelen, kunnen wij gevoegelijk tot de volgende vier punten brengen: 1°. de niet rechtstreeksche behandeling der Christelijke dogmen; 2°. de bewijsvoering voor de echtheid, ongeschondenheid en geloofwaardigheid der openbaringsoorkonde; 3°. de rechtvaardiging van het geloof aan de goddelijkheid dier openbaring zelve; en, eindelijk, 4°. de wederlegging van al hetgeen door de Heidenen, Joden en Mohammedanen voor hun geloof wordt aangevoerd.

Bij de ontwikkeling van deze vier punten zal het den lezer, naar wij hopen, duidelijk blijken, wat de Groot's *„Bewijs van den waren godsdienst"* eigenaardigs bevat, en hoe hij daarin eene geheel zelfstandige methode volgt.

Het eerste punt, dat wij moeten releveeren, betreft, gelijk wij zeiden, de niet-rechtstreeksche behandeling der Christelijke leerstukken.

Wij hebben reeds vroeger in § 1 er op gewezen, dat al de Apologeten, die vóór de Groot optraden, inzonderheid zijne naaste voorgangers, de een meer de ander minder diep indrongen in het betoog om het geloof aan de onderscheidene Christelijke dogmen te rechtvaardigen. Zoo vond men in hunne geschriften min of meer uitvoerige, vaak diepzinnige beschouwingen over de Drieëenheid, over den samenhang, waarin de menschwording van Jezus tot de Triniteit staat, over de Godheid van Christus, over den zondenval en de verlossing en meer andere leerstukken. Geheel anders echter in het *„Bewijs van den waren godsdienst.'* Slechts in het negatief-critisch deel daarvan, bij het beantwoorden der bedenkingen van verschillende zijden tegen het Christendom ingebracht, wordt er van enkele dogmen gewag gemaakt, met het doel om aan te toonen, dat niemand zich daarom van de aanneming van het Christendom behoeft te laten weêrhouden. Overigens wordt daarin over de Christelijke leerstukken een diep stilzwijgen bewaard.

Over deze handelwijze van verschillende zijden aangevallen en ter verantwoording geroepen, heeft de Groot zich in sommige zijner brieven, zoowel aan zijn broeder Willem als aan Vossius gericht, zoeken te rechtvaardigen. Met opzet meende hij de leerstukken

niet rechtstreeks in zijne Apologie te moeten behandelen; hij wilde de ongeloovigen, Heidenen, Joden en Mohammedanen, tot de erkentenis brengen, dat de Christelijke godsdienst waarachtig is, en hen vervolgens nopen om de leerstellingen in onze gewijde Schriften te gaan zoeken. De Drieëenheid en de Godheid van Christus behoorden z. i. niet onder de bewijzen geplaatst te worden, omdat men door die leerstellingen de ongeloovigen niet tot het geloof zal brengen. Voorts meende hij daarvan te kunnen zwijgen, gedachtig ook aan de uitspraak van den schoonvader van Vossius, dat Mornay en anderen verkeerd hebben gedaan, met te trachten, die dogmen door de natuurlijke rede en door een beroep op de schriften en vaak niet wèl bijgebrachte getuigenissen van Plato en anderen te verdedigen. De ongeloovigen, Heidenen, Joden en Mohammedanen moeten tot de H. Schrift gebracht worden, opdat zij daaruit de leerstellingen putten, welke zij niet kunnen leeren kennen dan door Gods openbaring; wie ze anders dan uit de Heilige Schriftuur wil bewijzen, verricht een ijdel werk; is het gezag dier oorkonde wèl gestaafd, dan moeten ook de dogmen, daarin geleerd, bewezen geacht worden. Zij die ze met de natuurlijke rede of naar Platonische stellingen behandeld hebben, hebben, volgens onzen Apologeet, aan de zaak des Christendoms meer kwaad dan goed gedaan [1]).

Zullen wij nu deze redenen, door de Groot ter verdediging zijner methode aangevoerd, goedkeuren, dan wel ze als ongegrond verwerpen? Wij deden reeds in onze „*Inleiding*" opmerken, hoe de niet-rechtstreeksche

---

[1]) Vgl. *Epist.* 883. p. 389; 1096. p. 492; sec. ser. 21. p. 760, 439. p. 880. Vgl. mede *Praest. vir. Epist. eccl.* 548. p. 797.

behandeling der leerstukken bij velen, zoowel in vroeger als in later tijd, volstrekt geen bijval gevonden heeft, en dat zij, terwijl zij aan Voetius en de zijnen, aan Tholuck, Koenen en Broere zelfs aanleiding gaf tot de heftigste aanvallen, daarentegen door Luden, Heubner en anderen juist als eene verdienste van het werk van onzen Apologeet werd beschouwd. Onderzoeken wij thans wat nader, aan welke zijde wij ons scharen zullen.

Bedriegen wij ons niet geheel, dan hebben wij een tweetal zaken, die in de straks vermelde verantwoording van de Groot duidelijk in 't licht treden, van elkander wel te onderscheiden: 1°. dat hij opzettelijk de leerstukken, als hier niet behoorende, ontwijkt, omdat men eerst aan de Christelijke waarheid in het algemeen gelooven moest, om later de enkele leerstukken aan te nemen; en 2°. dat hij scherp afkeurt de wijze, waarop Mornay en anderen de verschillende dogmen hebben zoeken te rechtvaardigen.

Ten einde over het eerste punt een juist oordeel uit te spreken, is het, naar wij meenen, voor alle dingen noodig te letten op de practisch-irenische richting, welke de Groot voorstond, en tevens te onderzoeken welke denkbeelden hij omtrent de Christelijke leerstukken in het algemeen koesterde. Men heeft, onzes inziens, daarop niet altijd genoeg de aandacht gevestigd, terwijl men, naar onze bescheiden meening, juist daarin de oorzaak kan vinden van het in veler oog betreurenswaardige feit, dat de Groot de onmiddellijke bewijsvoering over de waarheid der verschillende leerstukken naliet.

Na hetgeen wij reeds vroeger opgemerkt hebben, behoeft het thans geene opzettelijke aanwijzing meer,

dat de Groot steeds een irenisch standpunt heeft ingenomen; geheel zijn leven was hij doordrongen van dien zachten, vredelievenden en liefdevollen geest, dien velen zijner tijdgenooten hebben miskend; al zijn werken en pogen moest strekken om den universeelen vrede onder de jammerlijk verscheurde Christenheid te bevorderen; schier geen oogenblik week de gedachte daaraan uit zijne ziel. Zocht hij haar door bijna al zijne schriften en vele zijner brieven aan te prijzen, ook zijn „*Bewijs van den waren godsdienst*" moest daartoe strekken; uit de vermaning o. a. die aan het slot daarvan tot de Christenen van allerlei gezindten gericht wordt, en die wij reeds vroeger meêdeelden, blijkt ons, hoe ook daarin het streven van de Groot merkbaar is om tot eensgezindheid en vrede zijne medemenschen op te wekken.

Bij dit zijn irenisch standpunt had de Groot steeds op de practijk het oog. Terecht heeft een vaderlandsch Godgeleerde [1]) opgemerkt dat, evenals de Groot in zijn vermaard geschrift „*Recht van oorlog en vrede*," zich liefst onthoudt van afgetrokkene begrippen, maar alles bouwt op onwraakbare feiten, op groote wereldgebeurtenissen en op de uitspraken van algemeen geachte wijzen, zoo ook in zijne Apologie alles feit, practijk, leven is, gelijk bij de oude Grieken en Romeinen en thans bij de Engelschen. Hij is niet minder staatsman dan geleerde, alles is uit en voor de werkelijkheid. „Non scholae, sed vitae," „niet voor de gehoorzaal, maar voor 't leven moet onze studie dienen:" dit was diep in 't hart van onzen grooten

---

[1]) Vgl. P. Hofstede de Groot in de *Gesch. d. Christ. Kerk in Nederl. in Tafer.* 2e dl. bl. 486.

landgenoot gegrift. Hij betreurt het, dat de Christenen het weten zoozeer stelden boven het leven.

Die *levens* ware boom wordt 't eenemaal vergeten,
Zoozeer wordt 't oog bekoord door d'ijdlen boom van 't *weten*.

In een brief aan Crellius wenscht hij zijne eeuw geluk, „dat er mannen gevonden worden, die niet zoozeer gesteld zijn op fijne haarkloverijen, als op waarachtige verbetering des levens en het dagelijks voortgaan in heiligheid;" hij drukt daarbij de hoop uit, dat „toch al zijne schriften mochten bijdragen, om de gemoederen der menschen tot het najagen daarvan op te wekken en te ontvlammen [1])." Een jaar later schrijft hij aan denzelfden Crellius, dat hij nog steeds de plannen des vredes koesterde, en „dat hem smart te zien, dat zij die zich Christenen noemen, met zoo aanhoudende gramschap tegen elkander strijden, en zulks, indien men het wel nagaat, om zoo nietige redenen (quantillis de causis) [2])!" In dien zelfden geest laat hij zich in een brief aan zijn broeder (1637) uit: „Wanneer ik alles naga," schrijft hij, „vind ik geen heilzamer en meer vrede brengende manier van den godsdienst te onderwijzen, dan die door Poppius is gevolgd; namelijk de betwiste punten te vermijden, zich te houden bij hetgeen geschreven staat, en al het overige te doen dienen tot eene verbetering des harten (animorum emendationem), die vruchtbaar is in goede werken [3])."

Het kwam bij de Groot voornamelijk aan op de practijk of de beoefening der deugd; en, zoo gestemd en

---

[1]) *Epist.* 280. p. 104.
[2]) *Epist.* 297. p. 107.
[3]) *Epist.* sec. ser. 402. p. 869.

gezind, moest hij natuurlijk zooveel mogelijk alles vermijden wat tot de bereiking van het doel, dat hij beoogde, niet bevorderlijk kon zijn; allermeest moest hij er wel bezwaar in vinden om zaken te behandelen, die aanleiding tot strijd konden geven. Daartoe behooren gewis de Christelijke leerstukken, die onder de rubriek van „betwiste punten" vallen. Het kon de Groot niet ontgaan zijn, dat die leerstukken de voorwerpen zijn van 't voortdurend twisten en strijden der Christelijke Kerk, dat men daarom elkaâr vaak verketterd, gehaat, vervolgd heeft, terwijl zij dikwijls tot beweegreden of tot voorwendsel gediend hebben van vele ongerechtigheden, verdrukkingen en wreedheden. Had reeds de geschiedenis der Christelijke Kerk hem dit niet geleerd, de tijd, waarin hij leefde, zou hem wel het bewijs geleverd hebben, hoe licht de behandeling van de Christelijke leerstukken kon uitloopen om twist en tweedracht onder broeders van een zelfde huis te zaaien en daardoor het Christelijk leven te schaden.

Met het oog op dit alles verwondert het ons niet, dat de Groot eenigermate huiverig was, om in zijne Apologie de Christelijke dogmen uitvoerig te bespreken en te rechtvaardigen. En letten wij, verder, op de denkbeelden, die hij omtrent die dogmen koesterde, dan gelooven wij tevens, dat hij van zijn standpunt ook der waarheid niet te kort heeft gedaan door er schier geheel van te zwijgen.

Onze Apologeet toch — wie weet het niet? — was, een geruimen tijd althans, een voorstander van de Arminiaansche richting. Het is bekend, welke beginselen het Arminianisme huldigt. Het is de strenge consequentie van de drie kenmerken der gereformeerde belijdenis, van haar bijbelsch-practische, haar abstract-verstandige en haar

antitraditioneele richting. Het verklaart de 5 artikelen, waarin het zijne overtuiging uitsprak, niet van verbindend gezag: alleen de Heilige Schrift kan zulk eene waarde hebben. Voorts vat het den persoon en het werk van Christus minder streng op. Bovenal staat het tegenover de verschillende dogmen op een vrijer standpunt, terwijl aan de zedewet de hoofdrol werd gegeven. Duidelijk vinden wij die vrijer verhouding tot de geloofswaarheden door de aanhangers van het Arminianisme uitgesproken. Niet alle leerstukken werden door hen als geloofszaken beschouwd of verworpen. Zoo namen zij het leerstuk der Triniteit aan, zoomede dat van de Godheid van Christus, maar zij hechtten aan die dogmen betrekkelijk weinig gewicht, althans niet die hooge waarde, die daaraan bij de orthodoxie wordt toegekend [1]).

Schier in gelijken geest liet zich de Groot meermalen uit. Op ondubbelzinnige wijze sprak hij zijn vrijzinnig standpunt tegenover de geloofswaarheden uit. Vernemen wij slechts enkele zijner uitspraken, hier en daar in zijne geschriften en brieven nedergelegd. „De Kerk," zoo geeft hij ergens volkomen toe, „de Kerk kan er zonder ware leerstellingen niet in waarheid zijn;" maar welke leerstellingen hij bedoelt, geeft hij te kennen door er aanstonds bij te voegen: „vooral de zoodanigen, op welke de vroomheid en de zaligheid steunt [2])." Die leerstellingen zijn echter maar weinig in getal.

---

[1]) Zie o. a. COORNHERT, *Vre-reden*, dl. I. fol. 518—425; *Kruythofken*, dl. III. fol. 79; *Brieven*, 44. dl. III. fol. 109. EPISCOPIUS, *Confessio Remonstrantium*, III, 4 (Oper. T. II. 2 p. 78); *Institution. theologic.* IV, 34 (Oper. T. I. p. 338.)

[2]) *Rivetani apolog. discussio*, Oper. Theol. III, p. 691.

Duidelijk zegt hij op meer dan ééne plaats, dat, wat tot zaligheid noodig is te weten, maar weinig en eenvoudig is. „Ik stoor mij," schrijft hij in 1628 aan zijn broeder, in antwoord op eene beschuldiging van Socinianisme, die tegen hem ingebracht was ter gelegenheid van de uitgave zijner Apologie: „ik stoor mij aan die geruchten niet. Er is hier niemand van de Roomschen, niemand van de Protestanten die het niet goedkeurt. Maar mogelijk denken die, van wie gij spreekt, als Voetius, dat het Sociniaansch is, het voornaamste deel van den godsdienst te stellen in de nakoming van Christus geboden. Ik voor mij zie dat in de eerste eeuwen der Christenen, de gemeenten, de leeraars, de martelaars van oordeel zijn geweest, dat w e i n i g e d i n g e n behoeven g e w e t e n te worden, en wij overigens naar onze bedoeling, om Hem te gehoorzamen, bij God geschat worden [1]." In een anderen brief spreekt hij er van, „hoe klein van omvang en met welke duidelijke woorden in de Heilige Schriften uitgedrukt datgeen is, wat den regel des geloofs uitmaakt, die door Irenaeus en meer dan eens door Tertullianus vermeld wordt." [2]) Elders lezen wij wederom: „Ik leer uit Hebr. VI : 1—3, dat sommige dingen *zoo* noodzakelijk zijn, dat niemand zonder die een Christen kan zijn; dat er anderen zijn, die de meergevorderden moeten weten en zij vooral, die het volk onderwijzen [3])." Hierop komt hij later nog terug, zeggende: „Gelijk ik vroeger geschreven heb: er zijn meer dingen, welke de geleerden en de leeraars weten

1) *Epist.* sec. ser. 191. p. 811.
2) *Epist.* 444. p. 165.
3) *Epist.* sec. ser. 618. p. 941.

en leeren moeten, dan die, zonder wier kennis niemand van het volk zalig kan worden [1]."

Meer opzettelijk ontvouwt de Groot zijne gevoelens omtrent de dogmen in zijn geschrift: *„Over de leer, de gebruiken en het bestuur der Christelijke Kerk* [2])." Hierin opent hij, naar de verzekering van Broere [3]), de deur voor alle sekten, terwijl niet dan eenige algemeenheden, met welke een Sociniaan uitermate tevreden moet zijn, als het eigenlijk oorspronkelijk Christendom worden voorgesteld; verschil in 't leerstuk, in den ritus, in den vorm van bestuur wordt voor onverschillig gehouden, en bijzonder geijverd tegen de definitie of strikte bepaling der leer. Immers, hier vinden wij o. a. deze merkwaardige getuigenis: „De Christelijke Kerk," schrijft hij, „gelijk zij door Christus ingesteld, door de Apostelen en hunne volgelingen door de wereld verbreid is, is een lichaam, dat niet door meeningen alleen samenhangt, zooals de sekten der wijsgeeren, noch door plechtige gebruiken alleen, gelijk oudtijds de Heidenen, noch alleen door bestuur, gelijk de volken van Polen, maar door deze drie banden te samen. Echter is niet alle twist over leerstellingen, niet alle verscheidenheid van gebruiken, niet alle verschil in het bestuur eene reden, om die vereeniging te ontbinden. En om van de leerstellingen te beginnen, er zijn eenigen, die op zich zelve veel vermogen tot het inprenten van godsvrucht en deugd in de zielen, gelijk de geboden en beloften van Chris-

---

[1]) *Epist.* sec. ser. 622. p. 943.

[2]) *De dogmatis, ritibus et gubernatione Ecclesiae Christianae*, Oper. Theol. III, p. 752 sq.

[3]) t. a. p.

tus, aan welke het voorbeeld van den levenden en stervenden Christus zelven in het volbrengen van Gods wil en het behartigen van der menschen welzijn groot gezag toevoegt, en niet minder zijn voorbeeld in het verkrijgen des loons door de opstanding, hemelvaart, zending des Heiligen Geestes en voortdurende heerschappij. Den eersten rang bekleedt, wat ons de waarde van Christus, den Meester van zoo groote dingen, leert kennen, als die aan de vaderen was beloofd, door het werk des Heiligen Geestes uit eene maagd geboren, de toekomstige rechter is der levenden en dooden, ons vergeving voor onze zonden heeft verworven, en zijne Kerk altijd in stand houdt. En hiermede is de oude Kerk voldaan geweest, eerst om de hoorenden tot den Doop toe te laten, en vervolgens tot het Avondmaal, doch met den eisch van zuiverder leven, waarvan 1 Petr. III : 21 melding wordt gemaakt. Die leerstellingen, zonder welke niemand als een Christen werd beschouwd, komen voor, niet met dezelfde woorden, maar in denzelfden zin, bij Irenaeus en Tertullianus, als de hoofdzaak, die zij den regel des geloofs noemen [1]."

In dit weinige nu, meent de Groot, bestaat alles, wat noodzakelijk is te weten. Hij rekende daartoe niet de meer ingewikkelde vraagstukken, als over de onderscheiding en de eenheid van Vader, Zoon en H. Geest, over de twee naturen in Christus en hare eigenschappen; men behoeft ze niet nauwkeurig te kennen, om een Christen te zijn. Van die oorspron-

[1] De Groot beroept zich op Irenaeus, L. I, c. 2, 19 en h. III, c. 1 en 4, en op Tertullianus, *De virginibus velandis* en *De praescriptionibus haereticorum*.

kelijke eenvoudigheid is men echter later afgeweken, zooals hij in de straks vermelde plaats uitvoerig aantoont.

Dit een en ander wordt bevestigd en tevens opgehelderd door hetgeen wij lezen in een brief, dien hij in 1642 aan zijn broeder richtte, toen hij bezig was met een zijner strijdschriften tegen Rivetus te stellen, en waarin hij de eigenlijke hoofdpuntén van het geloof opgeeft. Wat hem in de gedachten kwam, schreef hij, zou zijn broeder daarin lezen. „Intusschen," zoo gaat hij voort, „zal ik dit zeggen, dat de vrede, gelijk voor den Staat, alzoo voor de Kerk, gedeeltelijk in stilzwijgen bestaat. Er is genoeg, dat én veilig én nuttig gezegd kan worden over Christus geboorte, wonderen, opstanding, hemelvaart, over de poenitentie, over het geloof en de noodzakelijkheid der werken tot het verkrijgen der zaligheid [1])." In denzelfden geest laat hij zich ook uit in zijn „*Wensch voor den kerkelijken vrede*," waarin wij o. a. lezen, dat het geloof, 't welk zoozeer wordt aangeprezen, dit is, „waardoor wij gelooven, dat Christus geleden heeft, gestorven is en uit de dooden is opgewekt, en dat het daarom waar is, wat Hij ons in den naam van God, hetzij door voor te schrijven, hetzij door te beloven, heeft aangebracht [2])."

Uit al deze getuigenissen blijkt duidelijk genoeg, dat de Groot aan de positief-christelijke dogmen weinig waarde hechtte, en, wel verre van, — vol van een heilig ontzag voor de waarheden des geloofs, — te vreezen daar in het minst van af te wijken, er zeer vrij mede te werk ging.

---

[1]) *Epist.* sec. ser. 616 p. 941.
[2]) *Votum pro pace Eccl.* Oper. Theol. III. p. 656

Intusschen dacht hij er niet aan, eenig leerstuk te verwerpen. Kwalijk toch zou eene loochening o. a. van het dogme der Triniteit te rijmen zijn met ontboezemingen als deze:

„Laet ons, na 't vermaen
In den Doop ontfaên,
Vader, Soon en Geest
T' samentlyk belyden;
Die, vóór alle tyden,
Één Godt sijn geweest [1])."

In een brief aan Wallaeus schrijft hij, dat hij de Samosatenianen en huns gelijken, die de Godheid van Christus loochenen, niet alleen den naam van Christenen, maar zelfs dien van ketters niet waard acht; en z. i. behouden zij slechts den naam van Christendom, terwijl zij het inderdaad vernietigen. De eeuwige Godheid des Woords, de ware voldoening (satisfactie) moeten, volgens hem, niet onder de betwistbare punten worden gesteld [2]). Eene ontkenning van deze waarheden zou dan ook kwalijk passen in den mond van hem, die zijn vertoog over de „*Voldoening*" sluit met deze aandoenlijke woorden: „Aan U, o Heere Jezus, als den waarachtigen God, als den waarachtigen Verlosser, als den waren Hoogepriester, als het ware Slachtoffer voor de zonden, zij met den Vader en den Geest, met U één eenig God, eere en heerlijkheid toegebracht," waarmede de volgende regelen uit de „*Klachte over 't verdeelde Christendom*" geheel overeenstemmen:

---

[1]) Zie zijne „*Klachte over 't verdeelde Christendom*," bij JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 284.

[2]) *Epist.* 14. p. 5.

„Niet uw eygen hooft,
Maar de Schrift gelooft!
Houdt het voor gewis,
Dat het Woordt des Heeren
Door een Maeght vol eeren
Vleesch geworden is.
Ware Mensch is Hy,
Ware Godt daerby,
Om te sterven Mensch;
Godt, om ons te geven
Een onsterflyk leven,
D'allerhoogsten wensch.
Dit is onse vreê,
Dat hy onse wee
Heeft op Hem gelaên,
Ende Godt den Vader
Voor ons allegader
Rechtelyk voldaen [1]."

Doch waartoe meer? Van eene verwerping der positief-christelijke dogmen door de Groot kan hier onmogelijk sprake zijn. Met het door ons aangevoerde bewezen wij alleen, dat die dogmen hem tamelijk onverschillig zijn; dat hij er met betrekking tot de zaligheid geen overwegend belang aan hecht, en er daarom ook niet zoo streng aan vasthoudt; zij zijn voor hem gevoelens, welke hij voor zich wel kan aannemen als waarachtige en door hare oudheid achtbare leerstellingen der Christenkerk, maar die hij aan niemand wil noch mag opdringen, omdat zij tot de zaligheid niet volstrekt noodig zijn. In één woord, de Christelijke

---

[1]) JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 284. Vgl. nog *Epist.* 57. p. 18; sec ser. *Epist.* 152. p. 798; *Defensio fidei cathol. de satisfactione chr. c. socinum*, Oper. Theol. T. III, p. 329. Zie voorts HUG. GROTII *Poemata* p. 10; BOSSUET, *Dissert. sur Grotius*, III.

dogmen zijn voor hem niet meer dan leerstukken, ware leerstukken zelfs, geene waarheden, niet de beginselen van den Christelijken godsdienst, de Christelijke oplossingen van de godsdienstige vraagstukken, die 's menschen natuur raken.

Bij die wijze van beschouwing der Christelijke dogmen kan en mag het ons gewis niet bevreemden, dat de Groot zich in zijn werk van de rechtstreeksche behandeling daarvan onthouden heeft. Op zijn standpunt ons verplaatsende, gelooven wij met gerustheid te mogen beweren, dat hij stellig het verwijt van inconsequentie niet zou ontgaan zijn, zoo hij, op het voorbeeld zijner naaste voorgangers, in zijne Apologie mede de waarheid der Christelijke leerstukken had zoeken te betoogen. Wij gaan zelfs verder: zijne meening tegenover die leerstukken kennende, zouden wij reeds a priori, vóórdat wij van de Apologie kennis namen, vermoed hebben, dat hij daarin aan de dogmen geene of althans eene zeer onbeduidende plaats zou toegekend hebben. Met het oog op de denkbeelden en inzichten, die hij steeds had verkondigd, was er voor hem geen andere weg mogelijk, dan die door hem gevolgd is.

Maar zullen wij nu ook verder gaan en met velen dat stilzwijgen zelfs als eene verdienste in de Groot's werk beschouwen? De beantwoording van deze vraag hangt natuurlijk af van het standpunt, dat men zelf tegenover de Christelijke dogmen inneemt, van de denkbeelden, die men zelf daarover koestert. Het zou ons niet bevreemden, zoo er in onzen tijd velen gevonden worden, die de Groot's handelwijze zullen toejuichen, en meenen, dat hij daardoor eer hunne sympathie dan hunne afkeuring verdient. Immers, er zijn er velen, die beweren, dat men zeer wel den Christelijken gods-

dienst kan aannemen, bewonderen, verdedigen, en toch de dogmen hetzij slechts aanroeren, hetzij zelfs verwerpen; deze zijn immers in hun oog geen beginselen van den Christelijken godsdienst, en maken daarvan niet de grondslagen uit; zij behooren niet tot zijn wezen en zijn daarvan niet onafscheidelijk. „De godsdienst, zegt men, heeft, om een stevigen grondslag te hebben, geen groot aantal van dogmen noodig. Vereenvoudigen, niet uitbreiden moet het doel zijn; de rij der dogmen moet niet vergroot, maar verkleind worden. Éen enkel dogma is genoeg; al wat waar is en groot kenmerkt zich door eenvoudigheid. Gelijk de liefde de vervulling is der geheele wet, is het geloof aan God de kern der geheele geloofsleer. Maar dat dogme is dan ook het éene noodige; al de anderen moet men voor ballast houden, en ze, hoe eer hoe beter, over boord werpen; dan eerst is men in staat, door de branding heen, het schip naar de veilige haven te sturen."

Als men de Christelijke leerstukken zóó beschouwt, kan het wel niet anders, of men zal het in de Groot ten volle goedkeuren, dat hij in de bespreking daarvan zoo spaarzaam mogelijk is geweest; men zal hem daardoor verre boven zijn tijd verheven achten, en zelfs op hem als op een onzer edelste voorgangers wijzen. Geheel anders echter, waar men zich op een tegenovergesteld standpunt plaats, b. v. op dat van een welbekend Apologeet onzer dagen, die nog onlangs dit merkwaardig woord geschreven heeft: „Zeggen: God is drieëenig, — beteekent zeggen: God is de God der verlossing. De drieëenheid ontkennen is de verlossing ontkennen, de drieëenheid belijden is de verlossing belijden. Het Christendom nu is de godsdienst der verlossing. Daarom

is zijn middelpunt de belijdenis van den drieëenigen God. Zoo is het in alle Christelijke Kerken op aarde. Deze belijdenis ontvangt ons wanneer wij komen in de wereld in den doop, haar belijden wij wanneer wij deel erlangen aan de gemeente des avondmaals in de bevestiging, zij is de uitdrukking onzes geloofs wanneer ons Christendom ons een bewust feit van ons inwendig leven is geworden in de bekeering en alle erkentenis aan de toekomst die wij hopen, alle ontknooping des eeuwigen levens waarnaar wij verlangen, zij zullen zich alle om dit thema bewegen: Ik geloof in God den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest [1]." — Wie aldus denkt en spreekt, m. a. w. wie de Triniteit, de Godheid van Christus en meer andere dogmen voor meer dan leerstukken, ze voor waarheden houdt, kan onmogelijk er vrede mede hebben, dat ze op stiefmoederlijke wijze behandeld worden. Het verwondert ons dan ook niet, dat Tholuck, Koenen en Broere, voor wie de Christelijke dogmen ietwat meer zijn dan leerstellingen, achtbaar door hare oudheid, en aan wier waarheid men zelfs niet kan twijfelen, het ten zeerste betreurd hebben, dat de Groot in de ontwikkeling en rechtvaardiging daarvan zoo spaarzaam mogelijk is geweest. Ons aangaande, ook wij zijn geneigd ons aan hunne zijde te scharen. Vrij algemeen toch erkent men, dat een godsdienst zonder dogmen „niets dan een onding" is. Het is waar, wij hebben het reeds vernomen, men wil slechts één dogma prediken, en stelt dit als het éene noodige voor. Maar zal men durven volhouden, dat al de andere grondwaarheden,

---

[1]) LUTHARDT, t. a. p. bl. 171.

die men als ballast over boord werpt, door hen die ze belijden, niet evenzeer „noodig" worden geacht? En bovendien, het moet ons geheel onverschillig zijn of men de rij der dogmen vergroot dan wel verkleint, of de godsdienst met slechts één of met tien leerstukken in nauwe betrekking gesteld wordt. Want „doet men het slechts met één dogma, dat dogma behelst er inderdaad tien en meer. Zal de stelling: „God bestuurt de wereld met volmaakte liefde en wijsheid" mijn éénig leerstuk zijn, dan zal ik, zoo klanken mij niet bevredigen, moeten weten welk begrip ik mij van dien wereldbestuurder, van zijne betrekking tot de wereld, van zijne betrekking vooral tot de zedelijke wereld, welk begrip ik mij van de absolute wijsheid en liefde te vormen heb, in welk verband deze eigenschappen staan tot het goddelijke wezen, of de mensch in den toestand, waarin hij zich bevindt, op die wijsheid en liefde rekenen mag, dan wel of er eerst een verzoening, en welke verzoening er dan tusschen God en mensch plaats moet vinden. Zoo zou ik nog eenigen tijd kunnen voortgaan. Het cijfer der leerstukken die wij met den godsdienst in verband brengen, schijnt dus vrij onverschillig. De vrome vindt in zijn bewustheid stof voor veel meer dan één voorstelling of één begrip; zoodra hij nadenkt en ontleedt, breidt zich het getal hoe langer hoe meer uit. [1])"

En voorts, wij blijven nog steeds overtuigd, dat de Christelijke dogmen de beginselen van den Christelijken godsdienst zijn; met Guizot houden wij ze voor de „wettige en afdoende oplossingen van de godsdienstige

---

[1]) Zie Dr. A. PIERSON, *Schoonheidszin en Levenswijsheid. Twee voorlezingen.* Arnhem, D. A. Thieme. 1868. bl. 12.

vraagstukken, welke tot 's menschen natuur behooren, welke de mensch in zich omdraagt, en waaraan hij onmogelijk zich onttrekken kan." Gaarne zeggen wij dan ook den beroemden doctrinair na, waar hij, het einde naderende van een lang leven vol van arbeid, van nadenken, van onderzoek, van onderzoek met de gedachte zoowel als in de werkelijkheid, in zijne voortreffelijke „*Méditations sur l'essence de la religion chrétienne*" schrijft: „De ernstige menschen, die niet aan den Christelijken godsdienst den oorlog hebben verklaard op leven en dood, en die hem aannemen, bewonderen, verdedigen, terwijl zij de dogmas vermijden of verwerpen, welke zijne grondslagen uitmaken, zij mogen op hunne hoede zijn: de bloemen, waarvan de heerlijke geur hen bekoort, zullen zeer spoedig verwelken; de vruchten, welke zij zoo uitnemend vinden, zullen weldra niet meer worden voortgebracht, wanneer zij de wortelen zullen hebben afgesneden van den boom, die deze vruchten draagt."

Op grond van dit een en ander kunnen wij onmogelijk de Groot's handelwijze verdedigen. Maar zullen wij nu ook daarover een afkeurend oordeel uitspreken? Geenszins. Wij mogen wel ons leedwezen er over betuigen, maar het zou de onbillijkheid zelve zijn, zoo wij, in de wetenschap van zijne beschouwing over de Christelijke dogmen het hem tot eene onvergeeflijke fout gingen aanrekenen, dat hij ze in zijne Apologie niet rechtstreeks besprak. Door de vrije verhouding, waarin hij zich daartegenover geplaatst had, wordt zijne methode, zoo niet gerechtvaardigd, dan toch ten volle verklaarbaar, en is zij ook te verschoonen. Hadde hij een ander standpunt ingenomen, de dogmen als grondwaarheden erkend, hij zou ongetwijfeld aan zijn broeder,

aan wien hij omtrent zijne handelwijze rekenschap gaf, niet geschreven hebben, dat die dogmen niet onder de bewijzen konden geplaatst worden, omdat men door die leerstellingen de ongeloovigen niet tot het geloof zal brengen. Immers, „noch door leerstellingen, noch door verstandsbewijzen kan men ongeloovigen tot het geloof brengen, maar wel door de verkondiging van w a a r h e d e n en wanneer het op waarheden aankomt, dan is de Drievuldigheid in het Goddelijk wezen even gewichtig als deszelfs eenheid; en de Godheid van Christus niet minder wezenlijk dan de waarheid zijner leer, waarvan zij trouwens ook een aanmerkelijk gedeelte uitmaakt; en juist dat gedeelte, waaraan de Joden zich het meeste ergerden. Die de waarheid des Christendoms zal aanwijzen, kan zoo min onzijdig blijven tusschen de erkentenis of loochening der Heilige Drievuldigheid, als hij, wien het alleen om de waarheid van den Israëlitischen godsdienst te doen ware, onpartijdig kan zijn tusschen het Monotheïsme en het Polytheïsme [1]."

---

[1]) Zie Koenen, t. a. p. Vooral betrachte men, wat Tholuck t. a. p. schrijft: „Die Wahrheit des Christenthums bewährt sich offenbar in seiner Lehre und in der Geschichte seines Eintritts, in der Geschichte der Christlichen Kirche, wie in der Seelenpflege des Einzelnen. Sie ist also das Resultat einer richtig behandelten Dogmatik, Ethik, Kirchengeschichte, Pastoraltheologie, und zwar nicht so, dass dieser Beweis für die Wahrheit des Christenthums sich als ein Appendix an jede dieser Wissenschaften anschlösse, sondern die Nothwendigkeit und Vernunftmässigkeit der Konstruktion dieser wissenschaften beweist die Wahrheiten des Christenthums, etwa so, wie in *praxi* die Wahrheit und Göttlichkeit desselben sich erweist, wenn der einzelne Mensch dadurch, dass er ein wahrer Christ werd, auch zugleich als ein vollendeter Mensch, und wenn der Staat eben dadurch, dass er ein christlicher Staat wird, auch zu gleicher Zeit als ein vollkommener Staat erscheint. Ist dies nun richtig, so kann es auch gar keine wissenschaftliche Beweisführung

Stappen wij hiermee van het eerste punt van de Groot's verantwoording af, en gaan wij de tweede bijzonderheid na, waarop wij reeds wezen: wij bedoelen het scherp afkeurend oordeel, dat onze Apologeet heeft uitgesproken over de wijze, waarop zijne voorgangers de dogmen hebben zoeken te rechtvaardigen. Laat ons zien, in hoever hij recht had hunne methode te veroordeelen, ze zelfs als eer schadelijk dan voordeelig voor de zaak des Christendoms te brandmerken.

Uit zijne verantwoording bleek ons, dat hij het onraadzaam vond om de dogmen te verdedigen op gronden, die de natuurlijke rede daartoe aanbood, of die aan de stellingen van Plato en anderen ontleend werden [1]).

Wij hebben reeds vroeger gezien, dat Mornay en zijne tijdgenooten zich beriepen op een tal van getuigenissen uit de heidenwereld, op de wijsgeeren der oudheid, zooals op Plato, Aristoteles en anderen, in wier geschriften zij talrijke sporen van de Christelijke dogmen meenden te vinden.

Dit genre van bewijsvoering is zeker niet geheel

für die Wahrheit des Christenthums geben, die nicht in der Vollendung der theologischen Disciplinen gegeben wäre; eine ihrem Ideal entsprechende christliche Glaubens- und Sittenlehre, eine solche Kirchengeschichte, Pastoraltheologie wäre am stärksten geeignet, von der Wahrheit des Christenthums zu überzeugen. Dies fühlten die älteren Apologeten. Daher begegnen wir bei denen der ersten Jahrhunderte in ihren Vertheidigungsschriften den verschiedenartigsten Elementen, vorzüglich aber dogmatischen Expositionen über den Logos, die Dreieinigkeit, den Sündenfall, u. s. w. Auch in den Schriften pro veritate rel. chr. aus dem 15 und 16 Jahrh. finden wir noch überall die positiv-christlichen Dogmen vertheidigt, bei Ficinus, Vives, Mornäus. Des Thomas Aquinas *summa contra gentiles* ist eben bloss eine speculative Dogmatik und Sittenlehre."

[1]) *Epist.* sec. ser. 21; 439.

te verwerpen. Wij gelooven inderdaad, dat God in den beginne aan den mensch eene openbaring geschonken heeft, die Hij vervolgens hernieuwd heeft aan het Joodsche volk door tusschenkomst van Mozes en de Profeten. De overblijfselen dier oude, oorspronkelijke openbaring zijn het deel gebleven van al de heidensche volken, en, onder de grofste bijgeloovigheden, kan het opmerkzaam oog ze nog gemakkelijk ontdekken; zoo herinneren, om slechts een enkel voorbeeld hier bij te brengen, de zoenoffers, die wij in alle godsdiensten aantreffen, ons aan de belofte van een Verlosser, evenals het denkbeeld eener gouden eeuw de herinnering aan den tuin van Eden en aan de ballingschap, die op den staat der onschuld gevolgd is, verlevendigt. Maar hebben zich deze overleveringen van eeuw tot eeuw voortgeplant, en vinden wij ze als een zwakke echo in de geschriften der wijsgeeren terug, wij gelooven niet, dat die lichtstralen der waarheid ooit in het brein der menschen zouden zijn opgekomen, zoo God er niet voor gezorgd had, ze in den geest der volken te bewaren.

De Apologeten vóór de Groot, Mornay en anderen, geloofden ook aan de overbrenging van die godsdienstige traditiën; hunne tijdgenooten geloofden daaraan met hen. Alleenlijk houden wij het er voor, dat men een te ruim gebruik van deze soort van bewijzen heeft gemaakt. Ongetwijfeld kan en mag men zich daarvan bedienen. 't Kan zeer zeker zijn nut hebben op de merkwaardige overeenkomst te wijzen, die er tusschen zoo menige heidensche en Christelijke voorstelling bestaat. In ruime mate zijn er bij de heidensche volken en wijsgeeren denkbeelden te vinden, die wel niet de waarheid zelve zijn, maar toch tot de waarheid

naderen, aan de waarheid herinneren, door het woord der waarheid niet weersproken, maar er veeleer door aangevuld worden. Inderdaad, wèl gebruikt kan deze soort van bewijsvoering goede diensten bewijzen, allerminst schadelijk zijn voor de zaak des Christendoms. Met opzet voegen wij er echter bij: wèl gebruikt. Men is zoo vaak geneigd om overal talrijke sporen der Oud-Testamentische verhalen, of der Christelijke Triniteits- en verzoeningsleer of van andere Christelijke dogmen bij de heidensche volken en wijsgeeren te zien, terwijl het bij nader onderzoek kan blijken, dat men geen voldoenden grond heeft, om wat men daarvoor hield, inderdaad als zoodanig te beschouwen. Zoo heeft men beweerd, dat niet Plato alléén, en Orpheus en Pythagoras, maar zelfs geheele volken, de Aegyptenaren en Perzen de Drievuldigheid in het Goddelijk wezen hebben uitgesproken. Terecht is de vraag geopperd, of zij zulks wel beleden hebben, en zoo ja, dan nog in welken zin. Het is echter te betwijfelen, of er in de oudheid vóór Christus' geboorte een enkel onbetwistbaar getuigenis uit de heidenwereld kan worden aangevoerd, dat den toets van een grondig onderzoek zou kunnen doorstaan. Wat b.v. meer in 't bijzonder de gedachte van Plato over de Triniteit betreft, eene gedachte waarop men zoo vaak de opmerkzaamheid vestigt, men heeft in den loop des tijds daarover verschillend geoordeeld. Zeker is het echter, dat Plato zich van dit gewichtig leerstuk der Christenheid te nauwernood eene duidelijke voorstelling heeft gevormd, terwijl het bij elken ingewijde ontwijfelbaar vaststaat, dat hetgeen wij bij de Platonisten daaromtrent vinden, weinig strookt met de voorstelling, die de Christenen er van hebben.

Uit dit éene voorbeeld, dat wij met tal van anderen zouden kunnen vermeerderen, kan men opmaken, welk eene bedachtzaamheid men in acht moet nemen bij het wijzen op zoovele sporen van hoogere waarheden, waarvan het voorgevoel in de heidenwereld vaak op zoo treffende wijze zich uitspreekt, maar die eerst door het Christendom in het ware licht zijn gesteld. Wij mogen daarom vrijmoedig herhalen, dat de bedoelde bewijsvoering geene afkeuring verdient, mits zij slechts wèl gebruikt worde. Maar — en ziedaar de fout van Mornay en anderen — niet altijd heeft men aan die voorwaarde voldaan. Overal wilde men sporen der Christelijke waarheid ontdekken: eene dwaling, die gebrek aan critiek verraadt. Waarheid is, gelijk wij reeds zeiden, dat er eenig spoor der goddelijke waarheid in de heidenwereld, in de werken van een Plato, een Aristoteles te vinden is; waarheid is, dat het genie dier wijsgeeren hun als het ware een voorgevoel deed koesteren van de dogmen, eerst door het Evangelie in het ware licht gesteld: reeds de bekende Kerkvader Clemens Alexandrinus sprak het uit, waar hij schreef: „ook de philosophie der barbaren bevat, zoowel als die der Grieken, eenige afgescheidene deelen der eeuwige waarheid, niet uit de mythologie van Dionysos, maar uit de theologie van den altijd voorhandenen Logos geboren [1]."

Maar wij zouden het, bij voorbeeld, een Mornay onmogelijk kunnen toegeven, wanneer hij meent, dat de geschriften dier wijsgeeren de verborgenheden van onzen godsdienst bevatten [2]. Wellicht houdt Mornay

---

[1]) *Stromat.* I. p. 282.

[2]) Wij hebben reeds hierboven er op gewezen, dat hij o. a. in zijn

in die geschriften voor werkelijkheid, wat slechts figuurlijk moet opgevat worden. Zoo ziet hij o. a. in de woorden van Proclus, waar deze van de goddelijke liefde spreekt als „d'un feu de liaison, afin qu'il tempérât les canaux des sources [1]," meer dan een beeld; hij meent daarin de bevestiging eener goddelijke hyposthase te vinden. Hij verwart ook nog de Neoplatonische leer der Triniteit met die des Bijbels, en zijne verwarring laat zich daaruit verklaren, dat hij meer aan de woorden hangen blijft dan in de zaken indringt; ware hij dieper in den zin der uitdrukkingen doorgedrongen, en hadde hij naar haar wezenlijke beteekenis onderzoek gedaan, hij zou ongetwijfeld ontdekt hebben, dat de leer der Neoplatonisten slechts een emanatiesysteem is, waartegen het Christendom zich lijnrecht aankant, en geenszins zulk eene opvatting van de Triniteit, als die wij belijden.

Zoo zouden wij schier bij ieder leerstuk, welks waarheid Mornay en zijne tijdgenooten zochten te bewijzen, dezelfde opmerkingen kunnen maken. Maar het aangevoerde is voldoende om onze meening te verduidelijken, het betrekkelijk recht van de bedoelde soort van bewijsvoering aan te wijzen en tevens de dwaling, waarin de Groot's voorgangers vervallen zijn, te doen inzien. Intusschen, de Groot zelf was er verre van af, om daarvan in zijne Apologie in 't geheel geen gebruik te maken.

Gelijk wij reeds vroeger opmerkten, was het alleen in het negatief-critisch deel van zijn arbeid, bij de be-

---

Traité de la vérité, chap. VI, gezegd heeft: „Que l'ancienne philosophie consent à cette doctrine de la Trinité."

[1]) *Traité de la vérité,* p. 127.

strijding der niet-Christelijke godsdiensten, dat hij van de Christelijke dogmen meende te mogen gewagen. Zoo herinnert hij bij zijne wederlegging van het Heidendom, dat, zoo er iets in den Christelijken godsdienst gevonden wordt, dat zwaar is om te gelooven, men ook iets dergelijks bij de verstandigste Heidenen zal vinden; daartoe wijst hij niet slechts op de onsterfelijkheid der ziel, op de opstanding der dooden, maar ook op de Triniteit en op de menschwording van Gods Zoon. „Siet," zegt hij,

„Siet hoe Aristons soon [1]) by de Chaldeen geleyd,
Aen drie selfstandigheên Gods wesen onderscheyd,
Waer van ook d'eerste werd by hem genoemt de vader
Het allerhoogste goed des Godsheits oorspronk ader:
De tweeden het verstand, de reden of het woord,
De vaderlyke spruyt, waer van het al quam voort:
De derde 's werelts ziel, die spruytend' uit de reden
Verbind en onderhoud de wijd gespreide leden.
Veel andren, selver ook de Keyser Juliaen,
Gelooven dat by God kan werden aengedaen
Den menschelyken aerd: jae meenen sulx te wesen
Geschied alleenelyk om sieken te genesen [2])."

Elders, bij de bestrijding der Joden, laat de Groot zich ter rechtvaardiging van de Triniteit aldus uit:

„Wy weten dat gy ons seer lastert en bespot
Alsof wy kenden meer dan eenen waren God;
Maar hy die alles siet weet dat wy niet en soeken
Dan hem den waren God verklaert in uwe boeken.

---

[1]) PLATO, in zijn brief aan Dionysius.

[2]) JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 113. Julianus verhaalt in zijn zesde boek, dat Jupiter Esculapius een menschelijke gedaante liet aannemen, om te Epidaurus de genezing der menschen te bevorderen.

Soo gy dan andersins legt onse woorden uit,
En tegen ons verstand iet tegens ons besluit,
Gy doet ons ongelyk: want wie van uwen volke
Sou willen nemen aen sijn weêrpartij tot tolke?
Niet uwe Cabalist, die ook drie lighten stelt
In 't eeuwigh wesen Gods en drie getalen telt:
Niet Philo wiens verstand, wel waerdigh hoogh te aghten,
Meed' in de Godheit stelt drie onderscheyde kraghten.
Bemerkt het gunt van ouds beleden is geweest
By d'uwen dat' er is een Goddelyke geest,
Door wien de mannen Gods bestiert en ingenomen
Voorseyden langen tijd het gunt daernae sou komen:
Noghtans werd desen geest in uw geschrift bekent
Als onderscheyden van den geenen die hem send.
Uw leeraers ook seer veel van Schekinah [1]) u seggen,
't Welk sy de name Gods en 't aenschijn Gods uitleggen:
De soon van Neheman [2]) houd t' eenemael gewis
Dat dit de hoogste bood en d' eersten Engel is
Die d' heele werelt stiert, jae seyt hem God te wesen.
Bedenkt u selven nu of iemand alle desen
Aenstrede dat sy Goôn bekenden meer dan een,
Soudt gy gelooven dat sulx waer geseyt met reên?
By uwe Leeraers self soo kon men u betoonen
Als dat de wijsheid Gods soud' in Messias woonen:
Het Thargum ingestelt niet verre van d' Euphraet
Noemt hem doorgaens Gods woord: in uwen Thalmud staet
Dat in Messias tijd God, noit genoegh te prysen,
By elk een met de hand sou wesen aentewysen:
Jae de Messias werd genoemt soo God als Heer
By David [3]), Amos soon, en' by nogh andren meer [4])."

Wij aarzelen om onze sympathie te betuigen met 't geen in deze regelen gezegd is; veeleer beschouwen

---

[1]) Deze Schekinah zou zich drie en een half jaar op den Olijfberg hebben opgehouden, de bekeering der Joden verwachtende.

[2]) Moses, een Joodsch Rabbijn, zoon van Nehemannus.

[3]) *Psalm* XLV. 7. CX.

[4]) JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 148 en vlg.

wij de daarin vervatte bewijsvoering als niet bijzonder gelukkig geslaagd; immers, het is geen genoegzaam antwoord aan de Joden, wanneer men hen, als zij ons beschuldigen van vele Goden te aanbidden — met terzijdelating van het geheim der H. Drievuldigheid — slechts wijst op 't geen een Philo zegt, of op 't geen de pantheïstische Kabalisten van drie lichten in God verhalen. „Bedoelen," zoo mogen wij wel met Broere [1]) vragen, „bedoelen de Christenen met Zoon en H. Geest niets meer, althans niet iets veel meer bepaalds, dan de Joden met de door de Groot almede aangevoerde Schechina, welke immers bij hen dan den Zoon, dan den H. Geest en soms slechts eene bijzondere tegenwoordigheid of werking Gods schijnt aan te duiden?" Hadde hij zich er toe bepaald dit een en ander alléén in zijn gedicht op te nemen, wij zouden het voorbijgezien en vermoed hebben, dat hij wellicht voor zeelieden zijne denkbeelden niet breeder had willen ontvouwen; maar nu hij in het Latijnsche geschrift, dat ter kennis kwam van het beschaafd Europa, dezelfde zienswijze ontwikkeld heeft, meenen wij den lezer daarop opmerkzaam te moeten maken, en betreuren wij het, dat hij, waar hij de Christelijke dogmen voor een wetenschappelijk publiek bespreekt, de waarheid daarvan niet beter heeft aangetoond.

Maar hoe dit zij, uit het aangevoerde blijkt, dat onze Apologeet, ter aanbeveling der dogmen, in overeenstemming met zijne voorgangers, zich ook op de getuigenissen van Plato en anderen beroept. Intusschen moeten wij opmerken, dat hij zulks zonder overdrijving doet,

---

[1]) t. a. p.

en tevens niet zoozeer met 't doel om daarmee de waarheid dier dogmen te bewijzen, als wel om den ongeloovigen Jood of Heiden te doen zien, dat die dogmen voor hem geen hinderpaal mogen zijn om het Christendom aan te nemen, daar er in de geschriften zijner wijzen reeds sporen van iets dergelijks te vinden zijn.

Onze Apologeet keurde het voorts, gelijk wij zagen, in zijne voorgangers af, dat zij de verschillende leerstukken bijna uitsluitend aan de contrôle der rede onderwierpen, en o. i. terecht.

Men betreedt, naar onze meening, een gevaarlijken weg, waar men het bewijs a priori op den voorgrond plaatst. Indien men bij de ontwikkeling van het Christelijk dogma aan het bewijs a posteriori eene betrekkelijk ondergeschikte plaats toekent, om bovenal tot het inwendig bewijs zijne toevlucht te nemen, stelt men zich bloot aan het gevaar om de goddelijke zijde van het Christendom te miskennen, en den godsdienst slechts als een verheven stelsel van godsdienstige philosophie te beschouwen. Als men het uitwendig bewijs buiten rekening laat, is het onmogelijk de waarheid van het Christendom te betoogen; met de gegevens der rede, van het menschelijk geweten kan men wel een stelsel, eene philosophie bouwen: maar daaruit een Christelijk dogma af te leiden, welk 't ook zij, achten wij onmogelijk. Stel b. v. het leerstuk der verzoening: alle menschen erkennen, met meerder of minder zelfbewustheid, dat zij zondaars zijn; allen geven eveneens toe, dat er vergeving, eene zekere zedelijke wedergeboorte noodzakelijk is: wij vinden echter eene groote verscheidenheid in de verschillende opvattingen van dit belangrijk dogma. Van waar die verscheidenheid? Wij meenen haar grond daarin te moeten zoeken, dat

de menschen over het algemeen hun godsdienstig stelsel bouwen op de gegevens der rede of van het geweten, en dat deze gegevens onmogelijk dezelfde resultaten kunnen voortbrengen als het Christelijk onderwijs.

Nog een ander voorbeeld.

Het Christendom leert ons de plichten kennen, die uit onze betrekking tot God voortvloeien; maar wij kennen die plichten slechts voor zooveel wij een helder en volledig begrip hebben van al wat God ons leert. Bijgevolg, Christen te zijn is niet enkel den goddelijken wil te volbrengen, maar ook de plannen Gods ten onzen opzichte, de beschikkingen Zijner Voorzienigheid, de eeuwige openbaringen Zijner liefde, even als ook Zijne onveranderlijke volmaaktheden te kennen, al te gader „hetgeen het oog niet heeft gezien, en het oor niet heeft gehoord, en in het hart der menschen niet is opgekomen (1 Cor. 2: 9)." Wat ontsnapt er nu bij deze steeds zoo diepzinnige en zoo ingewikkelde vraagstukken niet veel aan de scherpzinnigheid der menschelijke rede? Aan welk eene onzekerheid zal de mensch zich niet blootgesteld zien! welk eene duisternis zal hem niet omringen, waar hij aan zich zelf, aan zijn eigen hulpmiddelen overgelaten is! En wanneer de mensch niets wil gelooven dan wat hij begrijpt, zal hij dan zich niet, indien hij consequent is, blootgesteld zien om te verwerpen wat niet in volkomen harmonie is met de natuurlijke gegevens, d. i. een geheele rij van feiten, de belangrijkste van allen, omdat zij de grondslag, de bekrachtiging van het Christendom zijn?

Mornay en anderen, wij hebben er reeds vroeger op gewezen, zijn niet zoover gegaan; zij vergaten niet,

dat iedere waarheid, gelijk Mornay zeide, niet voldoende door de rede kan bewezen worden, aangezien vele waarheden de rede en de natuur te boven gaan; maar de rede kan ons zoover brengen, dat wij zelfs tegen de rede die zaken moeten gelooven, die het verstand des menschen onmogelijk kan bevatten.

Inderdaad, de mensch kan wel de betrekking tusschen zijne ziel en de waarheid vatten, maar de rede kan zich niet tot rechter opwerpen tegenover geopenbaarde waarheden; zoo zal zij, bij voorbeeld, nimmer er toe kunnen komen om ons het bewijs te leveren, dat God onmiddellijk in het Christendom is tusschen beiden getreden, evenmin als zij ons de ingeving der Heilige Schrift kan betoogen en het redekunstig bewijs van de hoofdwaarheden, die zij bevat, geven kan. — De Bijbel bevat de goddelijke openbaring; wij moeten het feit, daarin vermeld, constateeren, en indien wij niet aanstonds de innige betrekking van dat feit tot onze ziel ontdekken, moeten wij elders dan in ons zelven het licht, dat wij niet bezitten, trachten te zoeken. Het is de oude strijd tusschen de theologie en de philosophie; sommigen maken van God de eerste en hoogste oorzaak of bron van alle kennis; anderen onderwerpen God aan hun eigen rede, en schenken hun „probo" niet aan de waarheden, die men hun verkondigt, dan voor zoover zij eene geheel mathematische zekerheid bezitten. Dat is klaarblijkelijk eene wezenlijke klip voor den Apologeet, eene klip daarom zooveel te moeilijker te ontwijken, omdat die redeneering over het algemeen waar is voor alle zaken, die tot het gewoon gebied der wetenschap behooren, ofschoon wij toch zouden kunnen doen opmerken, dat ook op dat terrein nog wel vraagstukken bestaan, die wij verplicht zijn

op te lossen, vele waarheden, die wij gedwongen zijn aan te nemen, zonder daarvan langs den weg der rede overtuigd te zijn. Maar wie die redeneering op de godsdienstige vraagstukken wil toepassen, vergeet dat het Christendom een bovennatuurlijk feit is, eene onmiddellijke openbaring, in één woord het werk van God. Die onmiddellijke openbaring nu is niet aan te nemen door hen, die van de rede het eenig criterium van de Christelijke waarheid maken; het rationalistisch begrip kan zich niet hooger verheffen dan tot eene natuurlijke of middellijke openbaring, onvoldoende om de groote feiten van het Christendom te verklaren.

De Apologeten vóór de Groot, Mornay vooral, hebben deze klip dikwijls aangetroffen en haar niet altijd weten te ontwijken: zoo, bij voorbeeld, bij de bespreking en ontwikkeling van het leerstuk der Drieëenheid. Hunne redeneering, eveneens door andere godgeleerden vóór en ná hen overgenomen, bewijst, hoe scherpzinnig zij ook is, niets. Het is juist een mysterie, dat het menschelijk verstand nimmer zal kunnen doorgronden. Het leerstuk der Drieëenheid zou aan den mensch door het natuurlijk licht niet geopenbaard kunnen zijn; met den Apostel betuigen wij veeleer: „Wie heeft den zin des Heeren gekend? of wie is Zijn raadsman geweest? God heeft het ons geopenbaard door Zijnen Geest: want de Geest onderzoekt alle dingen, ook de diepten Gods. Want wie van de menschen weet hetgeen des menschen is dan de geest des menschen die in hem is? alzoo weet ook niemand hetgeen Gods is, dan de Geest Gods. (Rom. 11 : 34; 1 Cor. 2 : 10, 11)." Men moet zich hier houden aan het getuigenis der Schrift; want wanneer wij wilden trachten, voor dit punt een bewijs te

leveren, zouden wij de deur openen voor louter bespiegelingen, en ons blootstellen in ijdele hypothesen ons te verwarren. Terecht herinnert daarom de Groot, dat het niet raadzaam is, dat men over de Drievuldigheid meer zegge, dan er over in den Bijbel staat [1]).

Wij willen zeker in geenen deele de rechten der wetenschap verkorten; zij heeft haar veld van werkzaamheid, een veld onmetelijk groot van omvang en vruchtbaar in nuttige onderzoekingen, in ontdekkingen die van hoog belang zijn zoowel voor het verstand als voor het hart; wij willen alléén die mysteriën eerbiedigen, welke het in het plan van God ligt voor ons verborgen te houden tot aan den dag der groote openbaring; en overtuigd als wij zijn, dat de pogingen der dialektiek slechts kunnen schipbreuk lijden, willen wij ons wachten voor die stoute theoriën; het wijsgeerig vraagstuk laten wij liggen om ons aan de practijk te houden. Zoo wij het bestaan der drie goddelijke personen in één wezen en de noodzakelijkheid der betrekking die tusschen die drie bestaat, niet begrijpen kunnen, wij gevoelen en ervaren ten minste in onze ziel de weldaden des Vaders, die ons heeft geschapen, van den Zoon, die ons heeft behouden, en van den Heiligen Geest, die ons door eene daad zijner vrijwillige genade heeft geheiligd.

En wat wij van het dogma der Triniteit zeggen, zouden wij voor nog vele andere kunnen herhalen, die men ten onrechte schier uitsluitend aan het criterium der rede onderwerpt. Wij spraken reeds van 't dogma der verzoening: wij blijven daarbij. Welk argument,

---

[1]) *Epist.* sec. ser. 152.

zoo zouden wij kunnen vragen, zou in staat zijn om den ongeloovige te overtuigen en hem te doen begrijpen, bijvoorbeeld, dat, God oneindig zijnde, onze beleediging jegens Hem oneindig is, en, opdat God niet doe naar Zijne rechtvaardigheid ten koste van Zijne genade, het noodwendig is, dat God zelf tusschen beiden trede tusschen Zijne rechtvaardigheid en Zijne genade; dat Hij, evenals Hij ons eerst geschapen heeft, ons ook op nieuw moet scheppen? „Nous avons," zegt Mornay o. a., „nous avons un Dieu infiniment juste et un homme infiniment pécheur; cette justice infinie d'une coulpe infinie ne peut être satisfaite que par une peine ou réparation infinie, et cette réparation infinie ne peut être que par un infini; c'est-à-dire Dieu lui-même. Mais cette divinité ne doit payer notre désobéissance qu'en obéissance, notre démérite qu'en mérite, et notre rébellion qu'en humilité. Il convient donc que notre médiateur soit Dieu et homme: homme né sous la loi, mais Dieu pour la parfaire; homme pour servir, mais Dieu pour affranchir; homme pour s'humilier jusqu'à tout, mais Dieu pour s'exalter au-dessus de toutes choses; homme pour pâtir, mais Dieu pour vaincre; homme pour mourir, mais Dieu pour triompher de la mort [1])."

Wij herhalen 't nog eenmaal, al die theoriën en die uitleggingen, hoe schoon zij zijn, zijn o. i. onvoldoende, en daarom niet in staat om de eischen der rede te bevredigen. Zij gaan bovendien verder dan de openbaring, die zich tevreden stelt met 't plan van God in 't zedelijk bestuur en de onderhouding der schepping

---

[1]) *Traité de la vérité*, p. 837.

en de toekomstige bestemming des menschen te ontwikkelen. Door verder te willen gaan en te trachten de geheimen van den eeuwigen raad des Allerhoogsten te peilen, loopt de mensch slechts gevaar om van den goeden weg af te dwalen. Het feit, het eenvoudig geopenbaarde feit, zonder menschelijke uitlegging, ziedaar, onzes inziens, althans wat die dogmen betreft, 't eenig bewijs, dat krachtig kan werken zoowel op 't verstand als op 't hart van den mensch. Ongetwijfeld hebben de redelijke gronden hunne betrekkelijke waarde: onderworpen aan de contrôle van de uitspraken der Schrift kunnen zij zekere zijden der waarheid in 't licht stellen, welke tot dusver voor ons nog verborgen waren; maar 't is niet minder waar, dat zij slechts eene ondergeschikte plaats in de bewijsvoering moeten innemen; want brengen zij, wèl gebruikt, eenig licht voor iemand, die reeds overtuigd is, zij zijn niet in staat om ooit een ongeloovige te overtuigen naar 't woord des Heeren: „Niemand kent den Vader dan de Zoon, en wien de Zoon het zal willen openbaren (Luc. 10 : 22)".

Ziedaar wat wij omtrent het eerste kenmerk onzer Apologie — de niet-rechtstreeksche behandeling der Christelijke leerstukken — hebben mee te deelen. Vatten wij het gezegde te zamen, wij verkrijgen alsdan dit tweeledig resultaat: 1°. het is terecht door velen als een betreurenswaardig feit aangemerkt, dat de Groot over de dogmen, zooals over de Triniteit, de Godheid van Christus, over zonde en verlossing, behoudens op enkele plaatsen, schier geheel heeft gezwegen, en dat hij zich alleen tevreden heeft gesteld met de ontwikkeling van het bestaan van God, van Zijne eenheid en verdere eigenschappen, van de schepping en voorzienigheid, de

mogelijkheid der opstanding en enkele andere waarheden, die verre van het geheele Christendom uitdrukken. Tot zijne verschooning echter moet gewezen worden op het standpunt dat hij innam, en de denkbeelden, die hij omtrent de leerstukken koesterde. Daarentegen moet men het 2°. in hem goedkeuren, dat hij de waarheid dier leerstukken niet betoogd wilde hebben op de wijze, waarop zijne voorgangers zulks gedaan hebben, en de Heilige Schrift als de eenige kenbron daarvan aanwees; en heeft hij, waar hij in het negatief-critisch deel zijner Apologie enkele dogmen bespreekt, ter aanbeveling daarvan hunne methode gevolgd, men vergete niet, dat hij, als kind van zijn tijd, zich daarvan niet geheel kon losrukken. In ieder geval heeft hij zich in dit opzicht voor de klip van overdrijving gewacht.

Eene tweede eigenaardigheid der Apologie ligt in de bewijsvoering voor de echtheid, geloofwaardigheid en ongeschondenheid der openbaringsoorkonde. Hierin week de Groot aanmerkelijk van zijne naaste voorgangers af. Waren zij uitvoerig in de behandeling van de Christelijke dogmen, bij het bespreken der Heilige Schrift daarentegen kunnen wij hen niet van oppervlakkigheid vrijpleiten. Immers, de Apologetiek van het tijdperk, dat aan de Groot's optreding voorafging, „bepaalt zich in dezen tot eene enkele redeneering over historische geloofwaardigheid in het algemeen. Voor die van de gewijde geschiedenis in het bijzonder, acht zij te kunnen volstaan met het beroep op de bedachtzaamheid van hen, die het eerst de verhalen der geschiedschrijvers als waarheid aangenomen hebben. Zelfs de getuigenissen

van ongewijde schrijvers komen slechts als ter loops en dan nog zeer gebrekkig ter sprake. De Apologetiek werd te zeer gedrukt door den geest van dien tijd. Deze was toch, bij al zijne wijsgeerige richting, zeer oncritisch in het historische. Het algemeen gevoelen hechtte meer aan de bruikbaarheid van het medegedeelde, dan aan de echtheid der stukken en de waarheid der verhalen [1])."

Dit alles geldt niet ten aanzien van onzen Apologeet. De weg, dien hij ten deze bewandelen moest, was, dunkt ons, hem als van zelf aangewezen. Immers, waar hij het beginsel handhaafde van niet rechtstreeks over de Christelijke dogmen te spreken, maar de ongeloovigen naar de H. Schrift te verwijzen, waarin zij die leerstellingen moeten zoeken, welker waarheid bewezen is, zoo het gezag dier Schrift voldoende gestaafd is: daar was het natuurlijk hoofdvereischte voor hem, om juist het gezag der gewijde oorkonden in zijne Apologie met duchtige gronden te bewijzen en aan te bevelen. Het verwondert ons daarom niet, dat hij daarin aan de bespreking der H. Schrift eene groote plaats ingeruimd heeft. En met hoeveel zorg is hij daarbij te werk gegaan! Om zich daarvan te overtuigen, ga men een gedeelte van het eerste en het geheele derde boek na, waarin hij de echtheid, geloofwaardigheid en ongeschondenheid zoowel van het Oude als van het Nieuwe Testament betoogd heeft. Wij hebben den gang zijner gedàchten in ons overzicht reeds meegedeeld. Hier vinde de karakteriseering en beoordeeling der gevolgde methode eene plaats.

---

[1]) VAN SENDEN, t. a. p. 2e dl. 2e st. bl. 268.

Beginnen wij met de bewijsvoering voor de echtheid der H. Schrift te ontleden [1]).

Onze Apologeet spreekt allereerst van de vier Evangeliën, van de Handelingen der Apostelen, van den eersten brief van Petrus en Johannes en van de brieven van Paulus, behalve dien aan de Hebreeën. Voor de echtheid dezer geschriften, die allen den naam der schrijvers aan het hoofd dragen, voert hij als voornaamste bewijs aan: de erkentenis daarvan bij de Kerkvaders, die èn reeds in de tweede eeuw leefden, èn zeer verre van elkander woonden: Justinus, Irenaeus, Clemens van Alexandrië en Tertullianus, zoodat hun getuigenis moet gelden voor dat der geheele oudste Kerk, hoezeer deze ook verspreid mocht zijn.

De Groot bepaalt zich tot een eenvoudig beroep op deze erkentenis der Kerkvaders, terwijl hij hunne getuigenissen, met uitzondering van dat van Tertullianus, niet opzettelijk aanvoert en bespreekt. Is zijn stilzwijgen daarover in zijn gedicht verschoonbaar, niet in het Latijnsche geschrift. Bovendien komt het ons voor, dat het aangevoerde bewijs, hoewel in geenen deele te verwerpen, niet krachtig genoeg is. Immers, tusschen het tijdvak van het te boek stellen van onze gewijde schriften en dat, waarin de genoemde Kerkvaders geschreven hebben, ligt eene groote tijdruimte, en gedurende dat tusschentijdvak worden de namen van de meesten der gewijde schrijvers in geen letterkundig geschrift vermeld. Het bewijs zou beslissend zijn, indien door eene niet afgebroken over-

[1]) Vgl. JER. DE VRIES t. a. p. bl. 71—74; 90 en vlg. Zie de Latijnsche uitgave der Apologie, IIIe boek § 2—4 en § 16.

levering de bedoelde namen aan de aangehaalde Kerkvaders waren overgebracht. Ongelukkigerwijze is zulks niet het geval. En wat voorts in het bijzonder de getuigenissen en aanwijzingen van Irenaeus en Clemens betreft, ongetwijfeld blijkt daaruit, dat o. a. onze Evangeliën toen reeds bekend en erkend waren; en ten opzichte van Justinus zij opgemerkt, dat in zijne geschriften nergens bepaald de namen der schrijvers worden opgegeven, hoewel hij ze toch nauwkeurig genoeg kenmerkt als werkelijke Apostelen en als begeleiders der Apostelen [1]). De eenige plaats, die men ten deze zou kunnen aanvoeren, schijnt aan Petrus het auteurschap toe te kennen van het Evangelie van Marcus, waarvan hij een feit meedeelt. De naam van Marcus evenals die van Mattheus komt echter bij Papias voor, den oudsten van alle Kerkvaders; van dezen maakt de Groot evenwel met geen enkel woord melding, ofschoon ook deze een van hen zou geweest zijn, die hij tot getuige had kunnen inroepen. Maar al had hij van de aanwijzingen van Papias gesproken, zij zouden toch niet volkomen bewijzen wat hij staven wilde, omdat deze Kerkvader, raadpleegt men althans het getuigenis van Eusebius, evenmin over Johannes, als over Lukas en Paulus iets opgeteekend heeft.

De Groot beroept zich nog op eene plaats van Tertullianus, die wij in diens „*Liber de prescriptione adversus Haereticos*," vinden, en waarin hij verzekert de hand-

---

[1]) Vgl. Reuss, *Die Gesch. d. Heil. Schrif.* p. 187.

[2]) *Dial.* § 103 „De gedenkwaardigheden (*Evangeliën* genoemd, *Apol.* II. p. 98, B.), welke door Jezus' Apostelen en die hen begeleid hebben, zijn opgesteld," enz.

schriften van onze gewijde schrijvers gezien te hebben. „Age jam", schrijft deze Kerkvader, „qui voles curiositatem melius exercere in negotio salutis tuae; percurre Ecclesias apostolicas, apud quas ipsae adhuc cathedrae apostolorum suis locis praesident, apud quas ipsae authenticae literae eorum recitantur". Wij durven niet beweren, dat deze woorden slechts eene oratorische figuur bevatten, noch het voor waarschijnlijk houden, dat reeds destijds de authentieke geschriften der Apostelen evenmin zichtbaar meer waren als hunne zetels. Veeleer zien wij met de Groot geen reden, waarom het handschrift der Apostelen toen niet meer aanwezig zou geweest zijn; Quintilianus zegt in zijne *Instit. Orat.* lib. I. c. VII, dat het handschrift van Cicero, en Gellius in zijne *Noct. Attic.* lib. II. c. 3, dat dat van Virgilius in zijn tijd nog bestond.

Nevens deze getuigenissen en aanwijzingen der Kerkvaders wijst de Groot tot staving van de echtheid van het Nieuwe Testament op het feit, dat noch de Heidenen, noch de Joden, noch zelfs Julianus de echtheid daarvan ontkend hebben. Dit bewijs, aan de erkentenis van de vijanden des Christendoms ontleend, is gewis niet te verwerpen; alleen betreuren wij, dat het slechts met een enkel woord aangestipt is; bovendien zou het o. i. krachtiger en beslissender voorkomen, zoo het niet steunde, of, liever gezegd, gevolgd was op den eerstgenoemden bewijsgrond, waarvan de ontwikkeling in allen geval ontegenzeglijk uitvoeriger had kunnen zijn, vooral omdat bij meer uitvoerige behandeling tevens gebleken zou zijn, of en in hoever de genoemde Kerkvaders als getuigen kunnen optreden voor de echtheid van onze gewijde schriften. Maar hoe dit zij, ongetwijfeld zal men het onzen Apologeet wel

willen toegeven, waar hij aan het einde van dit deel zijner bewijsvoering zegt, dat men zoowel de Ilias en de Odyssea aan Homerus als de Aeneïs aan Virgilius toeschrijft,

„omdat die nae haer quamen
De stukken braghten by op die voorseyde namen.
Maer dit en wat'er meer magh wesen diesgelijk
Komt niet op veelen nae by onser namen blijk:
Want haer bewys alleen uit een volk was te halen,
Daer ons bewys bestaet in allerhande talen".

Uit het meegedeelde blijkt ons, dat de Groot zich uitsluitend tot de uitwendige bewijzen voor de echtheid der bovengenoemde Schriften bepaald, doch geene in-inwendige gronden, aan die Schriften zelve ontleend, aangevoerd heeft. Wij betreuren deze leemte. Het is waar, deze laatste gronden vormen geen wiskundig bewijs, maar men kan daardoor toch tot een hoogen graad van waarschijnlijkheid geraken, waartegen de vijanden des Christendoms moeilijk iets degelijks kunnen aanvoeren. Bovendien vergete men de reeds zoo dikwerf gemaakte en juiste opmerking niet, dat de uitwendige getuigenissen voor de echtheid van een of meer geschriften van onzen gewijden bundel, niet getoetst en geschat kunnen worden bij eene oppervlakkige kennis van de geschiedenis der tweede en derde eeuw.

Met eenigen nadruk wijst de Groot echter op de inwendige gronden, waar hij verder de boeken bespreekt, wier schrijvers òf onbekend òf niet vermeld zijn, en wier echtheid, zelfs in sommige Kerken, wordt betwist. Hij rangschikt daaronder de brieven van Jacobus en Judas, den tweeden en derden zendbrief van Johannes, den brief aan de Hebreën, den tweeden brief van Petrus en de Openbaring. Hij erkent ze echter als

echte geschriften, vooral ook daarom, dat zij niets bevatten, wat niet ook geleerd wordt in al de andere boeken, die als echt erkend zijn. Voorzeker heeft de Groot volkomen recht daarop te wijzen. Intusschen, de bloote vingerwijzing of aanduiding van hetgeen hier bedoeld wordt, achten wij niet voldoende. Een nauwkeurig onderzoek van de bedoelde geschriften zou hem o. i. meer bepaalde, krachtige en afdoende bewijzen voor hunne echtheid hebben verschaft. De stof is te rijk dan dat wij hier in bijzonderheden zouden kunnen treden. Wij bepalen ons daarom slechts tot enkele wenken.

Bij het onderzoek naar de echtheid van den tweeden brief van Petrus, waaromtrent thans de debatten nog lang niet gesloten zijn, hadden wij wel gewenscht, dat de Groot daarmee den eersten brief hadde vergeleken en aangetoond, hoe o. a. de drie karaktertrekken van Petrus, den Apostel van Jezus Christus, der besnijdenis en der hoop, die duidelijk in diens eerste schrijven in het licht treden, ook in zijn tweeden brief teruggevonden worden. Voorts zou b. v. eene bepaalde verwijzing naar 2 Petr. I : 16, 17, 18 niet overbodig geweest zijn, daar die verzen den lezer zoo niet genoopt, dan toch eenigermate er toe geleid zouden hebben om, in overeenstemming met het gevoelen der Kerk, den Apostel Petrus als den schrijver ook van den tweeden brief te erkennen. — Wat den tweeden en derden brief van Johannes aangaat, daarvoor heeft de Groot een niet te versmaden wapen geheel ongebruikt gelaten, daar hij er niet op gewezen heeft, hoe daarin de liefde van den veel geliefden discipel zich krachtig openbaart, terwijl hij bij de behandeling van de vraag naar de echtheid van de Openbaring, die aan denzelfden Apostel toegeschreven wordt, bepaalde aan-

wijzingen niet enkel in het getuigenis der oudheid, maar ook in het geschrift zelf had kunnen vinden, die de teboekstelling daarvan noodwendig ná de verwoesting van Jeruzalem plaatsen. — Met opzicht tot den brief van Jacobus zou eene enkele opmerking niet ongepast zijn geweest omtrent zijn aandrang, dat het geloof zich in de werken openbare: een aandrang, die geheel den „rechtvaardigen" Apostel karakteriseert; ook zou eene oplossing van het vermeend verschil tusschen hem en Paulus niet van gewicht ontbloot geweest zijn, zelfs eenigermate noodig geacht kunnen worden, daar reeds Luther hier slechts „een brief van stroo" heeft kunnen vinden. Voorts betreuren wij het, dat hij ten aanzien van den brief van Judas evenzeer in geene nadere ontwikkeling getreden is. Intusschen waardeeren wij het in hem, dat hij niet geaarzeld heeft, dien op éénen rang met andere ontwijfelbaar echte Schriften te plaatsen. Noode echter missen wij bij hem eene breedere uiteenzetting met betrekking tot den hoogst belangrijken brief aan de Hebreën: eene ontwikkeling van de bijzondere richting of tendenz, die men daarin aantreft, en waarom men weigert dezen onder de apostolische geschriften te rangschikken, zou niet geheel overbodig, evenmin onvruchtbaar geweest zijn.

Maar genoeg. Uit hetgeen wij in het midden hebben gebracht, kan de lezer opmaken, wat de Groot ons geeft en wat wij bij hem missen, waar hij de echtheid van het N. T. staaft.

Over zijne bewijsvoering voor de echtheid van de boeken des O. V^s^. behoeven wij niet nader te spreken. Daar deze op dezelfde wijze betoogd is als die van het N. V., zouden wij hier ongeveer dezelfde opmerkingen moeten maken.

Beter dan de echtheid is de waarheid der Heilige Schrift gestaafd [1]). Wij hebben gezien, dat de Groot, om haar te bewijzen, zich beroept op de omstandigheid, dat verreweg het meerendeel der N. T. schrijvers getuigen zijn geweest van de feiten, die zij vermelden; dat zij de woorden, die zij meedeelen, hebben gehoord, terwijl zij, die geene gemeenschap hadden met den Heer en na Hem leefden, zijne levensgeschiedenis, zijne leer en zijn onderwijs van andere bevoegde personen hebben kunnen vernemen. Voorts ziet de Groot waarborgen voor hunne oprechtheid en waarheidsliefde in hun eenvoud, hunne vroomheid, meer bepaald ook in de wonderen, die zij verrichtten, in de profetiën, waarvan hunne geschriften vervuld zijn, zoomede in het feit, dat zoovele tegenovergestelde sekten in het aannemen van de waarheid dier boeken overeenstemmen, terwijl hij er eindelijk op wijst, dat hier van geen bedrog sprake kan zijn, daar het met het Godsidee niet wel is overeen te brengen, dat Hij zoude gedoogen, dat er misleiding plaats had in zaken, die 's menschen eeuwig heil betreffen. Al deze gronden zijn, zoo niet onwederlegbaar, dan toch van groot gewicht, terwijl zij tevens niet zonder talent besproken worden. Krachtig en welsprekend is vooral het betoog van de waarheid van de Paulinische brieven. Alleen de ontwikkeling der bewijzen, aan de wonderen en profetiën ontleend, kan tot eenige bedenking aanleiding geven. Doch hierover later, wanneer wij meer opzettelijk over de belangrijke wonderquaestie en de voorspellingen handelen.

---

[1]) Vgl. JER. DE VRIES t. a. p. bl. 74—87. Zie de Latijnsche uitgave, IIIe b. § 5—14.

Met de meegedeelde gronden, voor de waarheid des N. T[s]. aangevoerd, is de Groot echter niet tevreden. Hij toont verder aan, dat die oorkonde niets inhoudt, wat onmogelijk is, niets wat in strijd is met de rede, geene tegenstrijdigheden bevat, die zoo gewichtig zijn, dat men haar daarom zou moeten verwerpen, terwijl eindelijk ook de historische feiten, waarvan zij melding maakt, bevestigd worden door de getuigenissen der ongewijde schrijvers. Wie de ontwikkeling van een en ander nagaat, zal moeten erkennen, dat de Groot over het algemeen daarin niet ongelukkig is geslaagd. Vooral het bewijs, aan de getuigenissen der ongewijde schrijvers ontleend, is met eene kracht en op eene wijze ontvouwd, als men alleen kan verwachten van een man, die, als onze Apologeet, zich gemakkelijk bewegen kon op het gebied der ongewijde oudheid. Een overgroot getal van uitspraken van menschen, die aan het Christendom vreemd zijn, wordt door hem bijgebracht, die allen de berichten, in de H. Schrift vermeld, bevestigen. Weinige berichten van ongewijden, die eenigen dienst kunnen bewijzen, zijn, naar wij gelooven, aan onzen Apologeet ontsnapt. Zoo verzamelt hij een tal van plaatsen, waarin op onwedersprekelijke wijze gestaafd wordt, dat Jezus bestaan, geleefd heeft en gekruisigd is, en dat door Hem en zijne jongeren wonderen zijn verricht [1]). Omtrent Herodes, Pilatus, Festus, Felix, Johannes den Dooper, Gamaliël, de verwoesting van Jeruzalem verwijst hij naar de voortreffelijke en uitvoerige geschriften van Josephus, waarmede overeenkomt hetgeen

---

[1]) Vgl. hierbij JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 80 en vlg., en in de Latijnsche uitg. IIe b. § 1—4.

in den Talmud omtrent die tijden wordt gevonden. Voorts voert hij Tacitus aan tot staving van het bericht der wreede behandeling van de Christenen door Nero, terwijl hij meent dat ook in andere boeken, zooals in de *„Jaarboeken"* van Phlegon en in de *„Acta publica"* vele feiten staan opgeteekend, die ook door de N. T. schrijvers vermeld worden.

Dit gedeelte van de Apologie geeft ons overvloedige stof tot prijzen. Nog meer echter is dit het geval met de bewijsvoering voor de waarheid der O. T. boeken[1]). Uit het overzicht, dat wij gaven, bleek reeds, hoe de Groot daarbij is te werk gegaan. Een buitengewoon groot aantal heidensche schrijvers wordt door hem genoemd, die als getuigen moeten optreden ter bevestiging van de voornaamste feiten in de gewijde geschiedenis van het O. V., welke door Mozes en de andere schrijvers worden medegedeeld. De 16de paragraaf van het 1ste, zoomede de 16de paragraaf van het derde boek behooren ongetwijfeld tot de schoonste bladzijden van onze Apologie, welke men niet dan met bewondering kan lezen. Beide §§. geven een schitterend getuigenis niet slechts van de ongemeene belezenheid van den Apologeet en van zijne buitengewone letterkundige kennis, maar ook van zijn talent om, vertrouwd als hij was met de schatten der heidensche oudheid, daaruit ten voordeele van het Christendom onwederlegbare bewijzen te putten. Moeilijk zal men een Apologeet aantreffen, die eene uitgebreider kennis bezit van de uitwendige historische gronden, die voor den Christelijken godsdienst kunnen aangevoerd worden. In dit opzicht gelooven

---

[1]) Zie JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 91—94, vergeleken met bl. 20 en vlg., en in de Latijnsche uitg. IIIe b. § 16 verg. met Ie b. § 15 en 16.

wij gerust te mogen beweren, dat de Groot zijne voorgangers ver achter zich laat.

Intusschen, ook in dit gedeelte van zijn arbeid zijn eenige leemten aan te wijzen.

Wij hebben straks gezien, dat de Groot onderscheidene feiten meedeelt, die zoowel door de gewijde als door de ongewijde schrijvers worden vermeld. Tot ons leedwezen spreekt hij echter bij uitsluiting daarvan, terwijl hij met stilzwijgen de feiten voorbijgaat, die óf op eene andere wijze óf in 't geheel niet worden opgeteekend. Wij vreezen, dat hij daardoor voedsel kan geven aan het vermoeden, alsof van de feiten der gewijde geschiedenis slechts die waar zijn, die door beide klassen van geschiedschrijvers, gewijde en ongewijde, worden vermeld.

Verder bejammeren wij het, dat de Groot soms voor het eene feit minder getuigenissen van elders bijbrengt dan voor een ander. Zoo ontsnapt hem schier geen enkel getuigenis van ongewijde schrijvers, waar hij het bestaan en de kruisiging van Jezus bewijst. Maar voor het feit der opstanding, dat overigens, gelijk wij nader zien zullen, met groote kracht wordt gehandhaafd, ontbreken die getuigenissen. Zoo heeft hij ook, bij de bewijzen voor de wonderwerken, die men aan den Heer toeschrijft, niet genoegzaam partij getrokken van het belangrijk getuigenis van Josephus, terwijl het opmerkelijk is, dat hij den naam van den Joodschen geschiedschrijver noemt, waar hij van Johannes den Dooper en anderen gewaagt.

Eindelijk betreuren wij het, dat de Groot, terwijl hij eene groote plaats inruimt aan het onderzoek naar de waarheid der historische boeken, nergens de didactische geschriften van onzen gewijden bundel bespreekt.

De weinige woorden, waarmede hij op de vroomheid en het waarheidlievend karakter der gewijde schrijvers wijst, kunnen waarlijk niet als geheel afdoende worden beschouwd. Ook herinneren wij, dat hij nergens van de ingeving dier schrijvers spreekt; althans, wij hebben het woord „ingeving" in de geheele Apologie niet gevonden; slechts enkele malen gewaagt hij, doch zonder eenige nadere omschrijving, van het Pinksterwonder [1]). Wij behoeven wel niet te zeggen, dat zulks ons evenzeer leed doet. De goddelijke ingeving der heilige boeken wordt toch als de eerste grondslag van het Christelijk geloof beschouwd, het uitwendig bewijs, waardoor de Christelijke godsdienst zijn gezag over de zielen handhaaft. Welke kracht heeft dat bewijs? wat beteekent de ingeving der heilige boeken? — ziedaar vragen, waaromtrent wij gaarne het antwoord van een man als de Groot zouden vernomen hebben. Intusschen, zijn stilzwijgen omtrent een en ander laat zich wellicht daaruit verklaren, dat hij zich met de heerschende gevoelens daaromtrent niet geheel vereenigen kon, en zich liever er van wilde onthouden eene andere zienswijze te ontwikkelen dan die, welke destijds gangbaar was.

Over de andere straks genoemde bewijzen, die de Groot tot staving van de waarheid der H. Schrift aanvoert, behoeven wij niet veel te zeggen.

Wat allereerst het betoog betreft, dat de H. Schrift niets bevat, wat in strijd zou zijn met de rede, wij gelooven dat het niet van zwakheid is vrij te pleiten. De Groot vat hier kortelijk samen wat hij in het eerste boek zijner Apologie had aangetoond, namelijk

---

[1]) Vgl. JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 59; zie de Latijnsche uitgave, IIe b. § 19; IIIe b. § 7.

Gods bestaan, Zijne eenheid en overige eigenschappen, de schepping, voorzienigheid, vergelding en het eeuwig leven. Dit alles wordt in de Schrift geleerd. Ongetwijfeld strijden al die genoemde waarheden niet met de rede; integendeel, zij kan daartegen niets deugdelijks aanvoeren. Maar wij betwijfelen het zeer, of er in de Schrift niet nog andere zaken worden verkondigd. Wanneer men zich enkel bepaalt tot de aangeduide waarheden, en deze als hoofdzaken des Christendoms beschouwt, is men er verre van af dezen godsdienst geheel te beschrijven; wij vreezen veeleer, dat men zich dan daarvan een te vaag denkbeeld vormt, allerminst de geheele waarheid zegt. Velen zullen gewis niet toegeven, dat Gods openbaring niets meer zou prediken dan hetgeen wij straks genoemd hebben. Wij herinneren hier slechts aan den diepzinnigen tijdgenoot van de Groot, aan Blaise Pascal, volgens wien zonde en genade de beide groote feiten zijn, waarom zich de gansche Christelijke leer, in de Schrift geopenbaard, beweegt, terwijl, naar de meening van dezen diepen denker van Port-Royal, wie deze verstaat, het geheele Christendom heeft verstaan, daar het in den grond daarop berust [1]). Welnu, waarheden, als de verdorvenheid der menschelijke natuur, de verlossing door Jezus Christus, worden met zoovele woorden in de Schrift verkondigd, en deze zijn ongetwijfeld voor den mensch eene ergernis. De bedenking, die de Groot meent

---

[1]) Verg. PASCAL'S *Pensées* II : 10 (éd. FAUGÈRE): „La foi chrétienne ne va principalement qu'à établir ces deux choses: la corruption de la nature et la rédemption de Jésus Christ." PASCAL komt zeer dikwijls op deze gedachte terug. Vgl. II, 136 s. 141 ss.

wederlegd te hebben, blijft derhalve in haar volle kracht bestaan.

Over de wederlegging, verder, van de bedenking dat er in de Schrift onmogelijke zaken worden verhaald, waarbij de Groot zich beroept op het Christelijk theïstisch Godsbegrip, behoeven wij niet te spreken; zij is niet van kracht beroofd. En wat eindelijk de bestrijding betreft van hen, die tegen de waarheid der H. Schrift wijzen op de vele tegenstrijdigheden, die daarin voorkomen, zij komt ons evenzeer niet onvoldoende voor. Gewis zal ieder onpartijdige met de Groot erkennen, dat in zaken van aanbelang, „in 't stuk van de leer, in zaken „raekende 't gelooff, als de manier van 't leven, insgelyx in 't gros van haer verhael van Christus leven, dood, opstandingh" de gewijde schrijvers „ééne tael voeren,"

„d' een d' andre soo gelykt,
Dat dit te houden is niet voor de minste klaerheit
Die ons hart overtuygt van haer opreghte waerheit".

Uit de redeneering van de Groot moeten wij opmaken, dat hij gaarne wil toegeven, dat de verhalen omtrent dezelfde feiten, die door verschillende schrijvers worden medegedeeld, hier en daar enkele tegenstrijdigheden bevatten, maar die tegenstrijdigheden zijn niet alleen onvoldoende om de schriften, waarin zij voorkomen, als valsch te doen verwerpen, maar ook onbeteekenend, van geen belang, wanneer men ze vergelijkt met de goddelijke waarheden, die in de Schrift worden gepredikt. In waarheid, enkele verschillen tusschen sommige berichten van dezelfde feiten doen niets af aan de hoofdzaak, dat namelijk in de H. Schrift de waarheid is geopenbaard over God, over den mensch,

over de verhouding van den Schepper tot het schepsel, over de betrekking, waarin de mensch tot zijn God staat en staan moet. Die verschillen verminderen volstrekt niet de geopenbaarde liefde van God jegens den mensch, dien Hij wil behouden of, liever gezegd, dien Hij door Jezus behouden heeft; zij verzwakken evenmin het licht, waardoor de mensch, die zich zondaar en verloren acht en gevoelt, weet wat hij moet doen om het heil, hem door God om niet geschonken, deelachtig te worden; zij doen hoegenaamd niets af aan de buitengewone hulp, die in de Schrift den zondaar in het werk zijner heiligmaking wordt toegezegd, noch aan de kracht, die hij erlangt in den strijd tegen de zonde, wanneer hij 't woord van den Zaligmaker en van diens jongeren leest en overdenkt. In één woord, die verschillen zijn niet van dien aard, dat zij den mensch, die aan genade, heiligmaking en eeuwig geluk behoefte heeft, beletten zouden om in het onderwijs der H. Schrift eene algeheele voldoening te vinden.

Overigens — en zoo wij ons niet bedriegen, is dit ook de meening van de Groot — kan in de meeste der verhalen van dezelfde gebeurtenissen, waarin de schrijvers niet geheel eensluidend zijn, slechts sprake zijn van verschillen, niet van tegenstrijdigheden: d. w. z., het eene verhaal verschilt van het ander, maar spreekt het niet tegen; somwijlen zelfs wordt het daardoor verklaard of aangevuld. De Groot gelooft, dat bijna al de tegenstrijdigheden, waarop men wijst, opgelost zouden kunnen worden; wij betreuren het, dat hij deze mogelijkheid, om de verschillen in de verhalen van een en hetzelfde feit te doen verdwijnen, in zijne Apologie slechts aangestipt, en zich enkel tot de verklaring bepaald heeft, dat het licht kan gebeuren:

„Dat tweemael is geschiet het gunt veel had gemeen,
Of dat een man of plaets meer namen had dan een,
En diergelyke meer, waer door een die 't wel wiste
Seer light ontknoopen sou die wanelyke twisten."

Wij vreezen, dat men door deze redeneering niet gebaat zal worden ten opzichte van verhalen, die allermoeilijkst te vereenigen zijn, zooals b.v. het bericht van den dood van Judas, van het gebruik van het geld, waarvoor hij het verraad gepleegd heeft [1]).

Maar hoe dit zij, gaarne erkennen wij met onzen Apologeet, dat het niet aangaat óm eenig gering verschil, dat men niet kan oplossen, een geschrift, dat overigens voldoende waarborgen bezit, als ongeloofwaardig te verwerpen; want

„Van alle boeken waer 't gebruik dan uitgesloten,
Insonderheit waerby 't geschiede werd vertelt:
Want noit van eene saek twee boeken soo gestelt,
Waer in niet lightelyk geschil en werd bevonden
In kleyn omstandigheit van plaetsen of van stonden".

Wij vinden voorts door de Groot nog den eisch gesteld, dat men de gewijde schrijvers, die in hunne werken getoond hebben mannen te zijn, bezield met een godsdienstigen en vromen geest en met eene groote waarheidsliefde, met dezelfde toegevendheid moet behandelen, als welke men ten aanzien van de ongewijde geschiedschrijvers, Livius, Plutarchus, Polybius en anderen betracht. Wij eerbiedigen dit gevoelen. Alleen merken wij op, dat de Groot o. i. niet genoeg drukt

1) Matth. XXVII : 57 vgl. met Hand. I : 18. Vgl. *Opera Theol.* II, p. 263 en 264.

op het feit, dat de Heilige Schrift de oorkonde bevat van Gods openbaring, en dat daarin het vraagstuk van 's menschen eeuwig heil behandeld wordt, en niet louter feiten, die slechts een wetenschappelijk of letterkundig belang hebben.

Wij roeren hier een punt aan, dat de eigenaardige richting van de Groot geheel karakteriseert: wij bedoelen zijne uiterlijke en bloot letterkundige beschouwing van de Schrift. Onze Apologeet behandelde haar, als ware zij blootelijk een letterkundig werk. Terecht heeft de heer Koenen[1]) opgemerkt, dat hij aanhoudend voorbijzag hetgeen Paulus schrijft aan zijnen geliefden discipel Timotheus: „Alle Schrift is van God ingegeven, en is nuttig tot leering, tot wederlegging, tot verbetering, tot onderwijzing, die in de rechtvaardigheid is, opdat de mensch Gods volmaakt zij, tot alle goed werk volmaaktelijk toegerust [2])." De Apostel zegt niet, dat de Schriften Timotheus konden wijs maken tot zaligheid door het letterkundig verstand der woorden, maar door het geloof hetwelk in Christus Jezus is. De letterkundige kennis, op zich zelve geenszins te verachten, moet dus alleen een werkmiddel in de hand des geloofs zijn; bij de Groot was zij daarentegen hoofdzaak. Ziedaar hetgeen, ofschoon eenigszins gewijzigd, reeds het gebrek der schriftgeleerden in 's Heilands dagen

---

[1]) T. a. p. bl. 32.

[2]) Dat het niet te veel gezegd is, dat de Groot deze uitspraak bestendig uit het oog verloor, blijkt daaruit, dat hij in zijn *Votum pro pace Eccles.* niet onduidelijk toont, de goddelijke ingeving der Schrift te beperken tot het profetische. In zijn twistschrift tegen Rivet schijnt hij ze tot het leerstellige te bepalen. Vreemd is het daarom in de hoogste mate, dat hij desniettemin juist omtrent het leerstellige zoo onverschillig, en vooral in den zin der profetiën zoo onvast was.

was: — „want, ook ons is het Evangelie verkondigd, gelijk als hun; maar het woord der prediking deed hun geen nut, dewijl het met het geloof niet gemengd was in degenen die het gehoord hebben [1]." Van daar dat de Groot, evenals, en soms nog meer dan de schriftgeleerden, in het Oude Testament den geest der profetie, welke is het getuigenis van Jezus Christus [2]), miskent, en zich hoofdzakelijk of uitsluitend bij het zichtbare en uitwendige bepaalt, terwijl daarentegen het geloof is een bewijs der zaken die men niet ziet. Van daar, dat hij in het Nieuwe Testament de gewijde oudheid aan de ongewijde onderwerpt, en als overlaadt met literarische aanhalingen uit oude poëten en andere heidensche schrijvers. Van daar, dat hij in de beide hoofdafdeelingen der Schrift alle zeden, gebruiken, spreek- en handelwijzen, die uit het geloof ontspruiten, verwart en vermengt met zulke die uit het bijgeloof voortkwamen. Om slechts een enkel voorbeeld te noemen: Josephus (de half heidensche Josephus!) had ergens geschreven, dat David aan den koning Saul de eer der aanbidding had toegebracht. Livius meldt iets dergelijks omtrent zekere Carthaagsche gezanten. Euripides kent deze gewoonte aan Fenicische vrouwen toe. Een Romeinsche schrijver merkt het op omtrent de Perziërs; Grieksche schrijvers omtrent andere Oosterlingen. Uit dit alles maakt nu de Groot de gevolgtrekking, dat ook geloovigen, en dan nog wel onder de bedeeling des Nieuwen Verbonds, menschen of engelen, die zij niet voor God erkenden, zullen heb-

---

1) Hebr. IV : 2.

2) Openb. XIX : 10.

ben aangebeden [1]). Dus: omdat het bijgeloof hun die geen goden zijn goddelijke eer bewijst, daarom zal ook ook het geloof het gedaan hebben! Het tegendeel bewijst immers de Schrift zelve: Matth. IV. vs. 9, 10. Openb. XIX. vs. 10.

Vatten wij na deze digressie den draad van ons onderzoek weder op. Wij zagen tot dusver, op wat wijze de Groot getracht heeft de echtheid en de waarheid van de Heilige Schrift te staven. Hierbij is hij ook nog in eene ontwikkeling van de gronden voor hare ongeschondenheid getreden [2]). In deze bewijsvoering heeft hij vooral naar beknoptheid gestreefd, terwijl hij de klip der onduidelijkheid zorgvuldig heeft vermeden. Overigens zouden wij haast durven zeggen, dat hij in dit gedeelte zijner Apologie gelukkiger is geslaagd dan in de beide vorige afdeelingen, die wij hierboven besproken hebben. Al de gronden, die hij tegen de opzettelijke vervalsching van het Nieuwe Verbond aangevoerd heeft, en waarvan wij de voornaamste meegedeeld hebben, zijn deugdelijk te noemen, terwijl zij niet zonder talent gegroepeerd zijn. Alleen gelooven wij, dat men eenig bezwaar zou kunnen inbrengen tegen zijne voorstelling als zoude het getal afschriften van onze gewijde boeken te groot zijn, dan dat het mogelijk zou geweest zijn ze allen en op dezelfde wijze te vervalschen. Ons althans komt het onwaarschijnlijk, om niet te zeggen onmogelijk voor, dat er in den beginne zoovele exemplaren van de Heilige Schrift bestaan hebben, als de Groot

---

[1]) *Comment. ad.* Matth. II : 2, VIII : 2, Apoc. XIX : 10.

[2]) Vgl. Jer. de Vries, t. a. p. bl. 87 en vlg.; zie de Latijnsche uitgave, IIIe b. § 15 en 16.

aanneemt of vermoedt. Intusschen, hoe zeldzaam zij toen geweest waren, is het ontwijfelbaar zeker, althans voor het meerendeel dier Schriften, dat de eerbied, dien de eerste Christenen daarvoor hadden, ze voor groote vervalsching of verminking moet hebben behoed.

Dezelfde argumenten heeft de Groot ook aangevoerd om de ongeschondenheid van de boeken des O. V'. te betoogen, met eene enkele uitzondering slechts, deze nml. dat hij bij de aangevoerde nog het bewijs voegt, ontleend aan de groote zorg, waarmede de Joden die schriften bewaard hebben: een bewijs, evenzeer krachtig en afdoende te noemen, wanneer men hunne nauwgezetheid ten dezen aanzien in aanmerking neemt.

Ziedaar in enkele trekken den weg beschreven, langs welken de Groot het gezag der Heilige Schrift heeft trachten te verdedigen. De totaalindruk, dien zijne bewijsvoering op ons maakt, kan niet anders dan gunstig zijn. Ongetwijfeld heeft hij, met het oog op het toenmalig standpunt der wetenschap, een verdienstelijk werk verricht. Dit gedeelte van zijn arbeid bevat ontegenzeglijk veel, wat den man van groot talent doet kennen; het verraadt eene buitengewone belezenheid in den schrijver, en bewijst dat hij ten volle vertrouwd is met de zaken, die hij behandelt, terwijl het voorts tot leering kan strekken hoe men met de kostbare schatten der ongewijde oudheid kan woekeren ten dienste der Apologetische wetenschap. Dat er hier echter niet altijd stof tot prijzen is, hebben wij, naar wij hopen, voldoende bewezen. Nevens veel voortreffelijks, waarvoor wij gaarne de Groot onze eerbiedige hulde hebben gebracht, hebben wij ook op enkele leemten en vlekken gewezen, die eene onpartijdige critiek

niet mag verzwijgen. Éène zaak vooral, de lezer zal het wel opgemerkt hebben, heeft ons leed gedaan. Het zij verre van ons, om de Groot's grondige en diepe kennis van de H. Schrift te betwijfelen: integendeel, er is reden genoeg om haar met eerbied te bewonderen. Maar het komt ons voor, dat hij daarvan in dit deel zijner Apologie te weinig heeft doen blijken, althans daarmee niet zoo gewoekerd heeft als men van hem had mogen en kunnen verwachten. Wij hebben gezien, hoe hij zich te dikwerf tevreden gesteld heeft met enkel de getuigenissen der Kerkvaders aan te voeren, in plaats van meer de Schrift zelve te laten spreken. Onder de bewijzen, die haar gezag moesten staven, hebben wij er betrekkelijk weinige aangetroffen, die aan haar zelve ontleend zijn. Wij hebben op die leemte gewezen; wij betreuren ze, maar wij willen de Groot daarvan geen verwijt maken. Immers, wij gelooven haar te kunnen verklaren uit de geringe ontwikkeling van de critische wetenschap in zijn leeftijd: zij stond op verre na niet op die hoogte, waarop zij later, en vooral in onzen tijd, is gebracht, terwijl ook mag herinnerd worden, dat men toen een, wij zouden haast zeggen, schier overdreven eerbied voor de Kerkvaders koesterde, waarvan ook de Groot niet geheel vrij te pleiten is.

Maar hoe dit zij, al zijn er in dit gedeelte van de Groot's arbeid lacunes aan te wijzen, zij zijn echter niet van dien aard, dat zij kunnen opwegen tegen het vele goede, dat wij er in hebben te waardeeren. De totaalindruk — om dit woord nog eens te gebruiken — is, dat onze Apologeet, waar hij de gronden voor ons geloof in de H. Schrift ontwikkelt, zijne voorgangers overtroffen en de nieuwe periode, die de

Apologetische wetenschap met hem intrad, waardiglijk ingewijd heeft.

Maar niet alleen door zijne breede bespreking en staving van de oorkonde van Gods openbaring heeft hij een grondslag gelegd, waarop latere Apologeten konden voortbouwen, ook — en zoo komen wij tevens tot de derde bijzonderheid, waarop wij de aandacht moeten vestigen — ook door zijne bewijsvoering voor de waarheid dier openbaring zelve heeft hij zich niet geheel onverdienstelijk gemaakt.

Er is eene dubbele serie van gronden, uit- en inwendige, waarop de Apologeten het geloof aan de goddelijkheid der openbaring rechtvaardigen. De eersten zijn in geheel de geschiedenis van het Godsrijk, bepaaldelijk ook in wonderen en voorzeggingen, de anderen in den inhoud van het geopenbaarde zelf te vinden.

Evenals alle Apologeten, maakte ook de Groot van deze dubbele serie van bewijzen gebruik. Vooral echter waren het de eerstgenoemde, de uitwendige gronden, waarop door hem groote nadruk werd gelegd; en onder deze werd het bewijs, aan de wonderen ontleend, met kennelijke voorliefde door hem op den voorgrond gesteld. Van miraculophobie, een ziekteverschijnsel bij zoovelen in onzen tijd, vinden wij bij de Groot geen enkel spoor; eer zou men hem van wonderzucht dan van wondervrees kunnen beschuldigen. Het wonderbewijs, is bij hem — men vergunne ons de uitdrukking — schier schering en inslag. Terwijl zijne naaste voorgangers, enkelen slechts uitgezonderd, het over het algemeen niet genoegzaam op den voorgrond stelden, althans niet die waarde en die plaats er aan toekenden, welke het inderdaad verdient, vinden wij

daarentegen in al de zes boeken van de Groot's werk daarvan gewag gemaakt. Schier alle vraagstukken, die bij de behandeling der wonderquaestie ter sprake komen, worden door hem óf aangeduid, óf opgelost.

Eene eigenlijke bepaling van hetgeen een wonder is, vinden wij bij hem niet. Kunnen wij in onze dagen als het ware eene staalkaart van verschillende definitiën geven, onze Apologeet vermoeit zich niet met bij zijn onderzoek naar eene juiste formule te zoeken. Intusschen is zijne meening volstrekt niet twijfelachtig. Wonderen — wij vernamen het reeds — zijn bij hem geene natuurlijke verschijnsels, die óf uit natuurlijke oorzaken te verklaren zijn, óf door natuurlijke kracht voortgebracht kunnen worden; evenmin is daarbij aan eene begoocheling van het oog te denken als aan een werk van den Satan. Integendeel, zij zijn bovennatuurlijke feiten, verschijnselen, die uit den ons bekenden samenhang en den natuurlijken loop der dingen niet te verklaren zijn, en alzoo een buitengewoon en rechtstreeksch ingrijpen en inwerken van God in den loop der wereldgeschiedenis tot oorzaak moeten hebben:

„Wonderlyke werken,
Die noyt uit d'eygen kracht der dingen sijn ontstaen,
Wt menschelyke smiss' ook niet sijn uitgegaen [1]."

Het is in het oog van de Groot volstrekt niet ondenkbaar, dat door „d'allerhooghste kraght" wonderen zijn gewrocht. Immers, hij erkent een levenden, persoonlijken God, die, hoezeer oneindig bo-

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 16.

ven de wereld verheven, echter tot haar in voortdurende en rechtstreeksche betrekking staat; die niet slechts de eeuwige Kracht is, waardoor alles gedragen, maar ook de heilige Wil, waardoor alles bestuurd wordt, en die in geen geval zich zelven gebonden heeft aan de wetten, die Hij zelf heeft verordend. Van dat Godsbegrip, dat gewis het Godsbegrip van het Christelijk Theïsme is, uitgaande, kon de Groot niet anders dan de mogelijkheid, dat er wonderen plaats hebben, aannemen. Naardien God alwetend en almachtig is, waarom zou Hij hetgeen Hij weet of hetgeen Hij, ook buiten den gewonen loop der natuur, die door Hem zelven verordend en uit het bouwrecht (*jure opificii*) Hem onderworpen is, wil doen, ook niet kunnen te kennen geven? Hoogst ernstig waarschuwt hij daarom er tegen, om ten dezen de zoo geliefde machtspreuk: „ondenkbaar of onmogelijk" uit te spreken.

„Dat sulx maer is versiert denkt yemand nu misschien,
Maer 't gunt op yder tijd getuyght werd als gesien
By luyden van verstand en leven onverweten,
Te houden voor onwaer, is alle schaemt vergeten,
En trouw geworpen wegh, bysonder als men let
Dat Gods verstand en macht is boven alle wet,
En dat hy die het iet wist uit het niet te maken
Verandren kan den loop van de geschapen saken [1]."

Deze mogelijkheid is inderdaad tot werkelijkheid geworden. Het wonder is niet alleen niet ondenkbaar, maar het kan zelfs voldoende bewezen worden. Wel erkent de Groot, dat er valsche wonderen plaats hebben, maar juist het voorgewend mirakel wekt en wettigt te ster-

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 16, 17.

ker vermoeden, dat er ook echte mirakelen plaats gegehad hebben.

„Wel waer is 't dat'er ook iet dikmael werd verteld
Als in een hoek gebeurt versiert om eer of geld,
Maer waerder in der daed noyt wonder werk gebleken
Noyt yemand wonder werk had uit het hooft gesteken,
Alsoo de leugen is naebootsingh van de daed:
Want andersins en wàer 't niet dan een dolle praet [1]."

En bovendien, de herkenbaarheid van het wonder wordt in de Schrift voldoende aangewezen; men vindt daarin een merk gesteld, wanneer men aan wonderen al of niet gelooven zal [2]. Maar zijn er nu in den kring, dien wij aan de hand der gewijde Schrijvers betreden, werkelijk wonderen geschied? Slechts eene onpartijdige historische critiek kan op die vraag behoorlijk antwoord geven.

„Het gelooff der tuygen moet men overleggen
En nae dan 't selve weeght iet waer of leugen seggen [3]."

En betreedt men dien weg, de Groot twijfelt er niet aan, of het resultaat van dat onderzoek zal uiterst bevredigend voor het wondergeloof zijn; men zal dan ervaren, dat het

„sooveel bewijsen heeft
Als eenig' andere daed waerop men vonnis geeft [4]."

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 17.
[2]) Deut. XIII, 1, 2—5; XVIII. 20, 21, 22. Vgl. Jer. de Vries t. a. p. bl. 118.
[3]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 17.
[4]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 17.

De historische geloofwaardigheid der wonderen wordt door de Groot, wij hebben het in ons overzicht gezien, afgeleid van het opmerkelijke feit, dat de Joodsche godsdienst, die, sedert lang van alle menschelijke hulp verstoken, een voorwerp van hoon en spot bij alle natiën is, tot op den huidigen dag nog steeds zoovele belijders vindt.

„Goed moet de wortel sijn waer uit een boom sal spruyten,
Die noch voor tijd en wijkt noch voor geblaes van buyten [1])."

En die wortel, de Groot kent geen anderen dan die reeks van wonderen, die zoowel elders als vooral bij den uittocht uit Egypte, op de reis naar en den intocht in het beloofde land zijn geschied, en waarvan de voorvaderen der Joden getuigen waren; wonderen, die als feiten worden vermeld door Mozes, wiens getuigenis waarachtig is en getrouw. Alleen door die wonderen als feiten te erkennen, is het alleszins verklaarbaar, waarom de Joodsche godsdienst in de harten zijner belijders zulke diepe wortelen heeft geschoten, dat hij onuitroeibaar is; bij de verwerping daarvan staat men voor een onoplosbaar raadsel.

Evenzeer acht de Groot het geloof der Apostelen, der eerste Christenen, van dat der geheele jonge gemeente volstrekt onverklaarbaar zonder de aanneming dier bovennatuurlijke feiten.

„By sooveel duysend luy' werd Jesus naem vermeld,
Niet nu alleen, maer ook soo langh men jaren telt
Van ondre boven op, totdat men is gekomen

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 18.

Aen Neroos wreden tyd, die in de stad van Romen
Niet weynigh deses naems belyders heeft verbrand,
Dat onder allen ook veel waren van verstand,
Vernuftigh, hoogh geleert, naest by dien tyd gebooren
En anders opgevoet, die niettemin verkooren
Dit ongesien gelooff, ontbloot van eer en goed,
En dikmael ook vermenght met stortingh van het bloed:
Gelyk Justinus was wiens kloekheit als met wieken
Vlieght lightelyk voorby de allerscherpste Grieken:
Gelyk Tertulliaen, en voor hem, Irené,
En Athenagoras, en twee Clementen meê:
Waerby ook niet en dient Origenes vergeten
Die Platoos heele school te boven gingh in weten:
Dat desen ende meer die ik nog noemen kan,
Te neder sijn geknield voor een gehangen man,
Hoe kan dat sijn geschied dan door onzydigh aghten
Op ongestraft bewys van goddelyke kraghten [1]."

Inderdaad, waar men hen, die nog in leven zijn, naar de reden van hun geloof vraagt, en waar men de geschriften der gestorvenen raadpleegt, is het als hoort men het eenparig getuigenis: dat door Jezus water in wijn veranderd, de storm gestild, brood en visch vermenigvuldigd, een blindgeborene genezen, een doode opgewekt is. En dat die wonderen, en nog veel meer dan die de geschiedenis vermeldt, door den Nazarener zijn verricht,

„bekennen wederwils die tegen ons geladen
Met een geerfden haet nu langen tijd geleen
Bewierpen op papier den Thalmud der Hebreen.
Gaet gy naer 't Heydendom soo wilt op Celsus letten
Die allereerst bevoght de Galileesche wetten,

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 31, 32.

En op Porphyrius: sy waren noit so stout
t' Ontkennen eene saek die bleek so meenigfout [1]).”

Eene ontkenning van het wonder zou bovendien aan den Christen het hechtste bolwerk van zijn geloof ontnemen. Immers, de wonderquaestie mag niet beschouwd worden als eene zaak die niet waard is, dat men er het harnas voor aantrekt. Integendeel, zij is van de allerhoogste beteekenis. De wonderen toch staven de goddelijke zending van Jezus in het algemeen, en de waarheid van zijne prediking en leer; zij legitimeeren den Nazarener als den Godsgezant. Jezus zelf is ons voorgegaan in de wijze, waarop wij van zijne wonderen spreken moeten, terwijl de getuigenissen der Apostelen en tijdgenooten mede het hoog gezag dier feiten staven. „Als God wil”, zegt de Groot,

„Als God wil dat wy hoogh iemand sullen aghten,
Hoe kan hy 't beter doen dan door al sulke kraghten?
Nu eischt de wijsheit Gods, dat hy niet sonder reden
Soo verre 's werelts loop te buyten sy getreden.
De reden voorts en kan geen andre sijn geseyt
Dan die door Jesus self is stadigh uitgeleyt:
Want wie kon beter ons 't waerom daer van bedieden
Dan hy door welkes hand de wonderen geschieden?
En andersins, hoe sou 't godvreesende gemoed
Van die sulx sagen aen voor leugen sijn behoed?
By hem nu is geseyt dat alle deze werken
Geschieden louterlyk om sijne leer te sterken.
Soo moet men deze leer dan houden voor opreght
Als waer Gods segel is soo klaerlyk aangeheght [2]).”

---

[1]) JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 33, 34.
[2]) JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 35 en 116.

Maar, zegt men, de Heidenen en Mohammedanen beroepen zich ook op de wonderen tot bewijs voor de gegrondheid van hun geloof. De Groot blijft ook hier het antwoord niet schuldig. Hij is niet zoo kortzichtig als velen die gelooven, dat de wondergave onvoorwaardelijk is teruggenomen bij het sterven van den laatsten Apostel. Hij is veeleer geneigd om ook nietbijbelsche wonderen gereedelijk aan te nemen, onder het „mits", dat de gronden, die daarvoor aangevoerd worden, even voldoende zijn als die voor de Bijbelsche wonderfeiten. Maar in zeer veel gevallen bevatten die latere wonderverhalen louter fictie. Zoo schrijven de Mohammedanen, om hunne leer te staven, aan hun Profeet wonderen toe, maar deze kunnen den toets van een grondig onderzoek niet doorstaan. Op hun verhaal van eene duif, die aan het oor van een man komt vliegen, hebben wij reeds gewezen. „Het vorder", zegt de Groot, „is

„ons noit by trouw oorcond gebleken:
Kan ook in 't minste niet by 't onse zijn geleken,
Als dat hy door 't gehuyl eens wolves op een pas
Wel hoorde dat die wolff een vorst der wolven was,
Dat 's naghts een kemel sprak, en dat uit 's hemels sale
Een stuk eens van de maen tot in sijn mouw quam dalen,
Doch dat hy mildelyk dat stuk te rugge sond
En soo volmaekte weêr 't gebrekkelyke rond,
Die sulx eerst heeft verziert was buiten twijffel verre
Van iet te weten van de grootheid van de sterre.
Moet die wet by den mensch niet beter zijn geaght
Die beter blyken heeft van goddelyke kraght [1])?"

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 158.

Op gelijke wijze bespreekt de Groot ook de wonderen, waarop de Heidenen zich beroepen. Met talent wijst hij er op, dat vele geleerden onder de Heidenen zelven ze als fabelen hebben verworpen; zij zijn in het verborgen of in tegenwoordigheid van niet vele getuigen geschied; sommige daarvan zijn voorts geene wonderen, maar wonderbaarlijke feiten, terwijl o. a. Simon de Toovenaar en Apollonius van Thyana valsche wonderdoeners zijn. En voorts, indien er somwijlen ook in de Heidenwereld een wonder verricht werd, de Groot gelooft niet, dat zulks ooit is geschied uitdrukkelijk in naam van den een of anderen geest, noch door iemand, die beweerde daardoor het Heidendom te willen staven. Is het bijv. waar, wat Tacitus meêdeelt, dat door Vespasiaan een blinde is genezen,

„dat raekt den godsdienst niet; maer God heeft willen tonen,
Dat hy Vespasiaen geschikt had tot de krone,
Om, als door eene roê, door hem te voeren uit
Sijn tegen 't Joodsche volk genomen vast besluyt [1]."

Uit dit een en ander zal het den lezer voldoende gebleken zijn, dat de Groot de wonderquaestie vrij volledig besproken heeft, en dat wij wel met eenigen grond onze sympathie daarmede mogen betuigen. Onze bewondering mag ons echter van de andere zijde de zwakke punten, die ook in dit deel van zijn arbeid te vinden zijn, niet doen voorbijzien.

Niet dan met eenig leedgevoel moeten wij er op wijzen, dat de Groot, tot staving van de geloofwaardigheid der wonderfeiten, niet genoegzaam partij ge-

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 106 en vlg.

trokken heeft van de inwendige gronden; hij bepaalt zich ook hier weder voornamelijk er toe, om de uitwendige bewijzen, en met name de getuigenissen der vijanden, in het licht te stellen; de wonderverhalen zelve gaat hij echter voorbij; en toch, hoevele fijne psychologische trekken van waarheid vertoonen zij niet? Wij waardeeren het dat hij op het verschil gewezen heeft, dat er tusschen de wonderen van Jezus en die van andere, hetzij wezenlijke of voorgewende wonderdoeners, b. v. van een Appolonius van Thyana, Simon de Toovenaar, Mohammed en anderen bestaat; maar wij gelooven niet, dat hij dat onderscheid met genoegzame kracht heeft aangetoond. En met hoeveel vrucht had juist een man als de Groot, die in de ongewijde oudheid zich zoo te huis gevoelde, op de klove kunnen wijzen, die er tusschen onze evangelische wonderen en die, waarmee de Joodsche legenden en de heidensche mythologie zijn vervuld, bestaat: eene klove, die zoo in het oog vallend is, dat zij aan een Renan de bekentenis ontlokt heeft: „Het wonderdadige in de Evangeliën zijn voorstellingen van het meest sober gezond verstand, vergeleken met de Joodsche apocryphen, met den Talmud, of met de godenleer der Hindoes [1].”

Voorts merken wij op, dat de Groot ook het onafscheidelijk verband, dat er tusschen de woorden en daden des Heeren bestaat, niet heeft doen uitkomen De eigenaardige woorden toch, waarmee Jezus zijne wonderen heeft doen vergezeld gaan, maken daarvan een noodzakelijk gedeelte uit; in de voorstelling der Evan-

---

[1]) *Études d'histoire religieuse*, p. 177 en 203.

gelische verhalen zijn de leeringen en wonderen zoozeer door elkander geweven, dat men, zonder het verhaal op de meest willekeurige wijze te misvormen, niet deze aannemen en gene verwerpen kan[1]). Jammer dus dat de Groot in zijne bewijsvoering ook niet meer bepaald op die nauwe betrekking gewezen heeft, welke tusschen de woorden, het geheele onderricht des Heeren en zijne wonderdadige werkzaamheid bestaat.

Met een enkel woord hebben wij verder reeds vroeger vermeld, dat de Groot, tot staving van de geloofwaardigheid der gewijde schrijvers, zich op de wonderen beroepen heeft. O. i. is het betoog, dat hij geleverd heeft, niet geheel afdoende; het zou krachtiger zijn geweest, zoo hij er zich toe bepaald had om slechts te gewagen van die wonderen, waarvan de Heilige Schriften melding maken; maar ongelukkigerwijze beroept hij zich ook op de wonderen, die na den dood der gewijde schrijvers plaats hadden, en wel bij hunne graven. Wij betwijfelen, of die wonderfeiten wel bewezen kunnen worden; zij zijn moeilijk te gelooven, al mogen zelfs enkele Kerkvaders daarvan spreken. Wij vreezen, dat de Groot te lichtvaardig die wonderen als feiten aangenomen heeft.

Eindelijk nog eene opmerking. De lezer zal wel ontwaard hebben, dat de Groot de wonderen als een der hechtste bolwerken, laat mij liever zeggen, het hechtste bolwerk van het Christelijk geloof aanmerkt. Men houde het ons ten goede, dat wij zulks overdreven noemen, evenals die tegenovergestelde bewering, dat de wonderen hinderpalen voor het geloof zouden zijn.

---

[1]) Vgl. Edm. de Pressensé, *Vie de Jésus*, p. 373.

„Niet in de wonderen" — Godet heeft het treffend juist gezegd — „niet in de wonderen vind ik het belangrijkste fondament voor ons geloof; maar nog minder zie ik daarin een bezwaar tegen de waarheid van ons Christendom. De wonderen behooren tot de schatten van ons geloof [1]." Intusschen, wij maken er de Groot geen verwijt van, dat hij aan de wonderen een te hoog gezag toeschrijft: veeleer eerbiedigen wij zijne overtuiging, die wij ons, ook met het oog op den tijd waarin hij leefde, zeer wel kunnen verklaren.

Uit een en ander blijkt, dat de Groot's ontwikkeling van de wonderen, als geloofsgrond, bij den lof, dien zij verdient, ook tot enkele bedenkingen aanleiding geeft. Vatten wij het gezegde samen, dan gelooven wij haar aldus te mogen karakteriseeren: omtrent het wonderbegrip vindt men bij de Groot wel geene bepaalde formule, maar ontvangt men toch een niet onduidelijk antwoord; de mogelijkheid van het wonder wordt verre van betwist, maar veeleer krachtig gehandhaafd; de herkenbaarheid daarvan wordt met een enkel woord aangewezen, terwijl over de niet-bijbelsche wonderen een waardig oordeel wordt uitgesproken; de werkelijkheid van het wonder wordt wel niet alleszins voldoende, maar toch niet zonder talent bewezen, en eindelijk wordt daaraan op het voorbeeld van Jezus zelven en zijne Apostelen, naar onze bescheiden meening, te groote bewijskracht toegekend.

Dit over de wonderen in het algemeen. Wat nu

---

[1]) *De wonderen onzes Heeren Jezus Christus* door Frédéric Godet. Uit het Fransch. Amst. H. de Hoogh. 1868. bl. 7, 8. Over de opstanding des Heeren spreekt de Hoogleeraar hier niet, die, hoewel het grootste der wonderen, *iets anders* en *meer* dan een wonder is.

in het bijzonder het wonder der opstanding betreft, wij zijn der billijkheid de betuiging verschuldigd, dat de Groot in zijne ontwikkeling daarvan van een onmiskenbaar talent en onwrikbaar geloof heeft blijk gegeven [1]). Welsprekend is de bladzijde, die daaraan gewijd is. Wij hebben in ons overzicht slechts met een enkel woord daarop gewezen. Het zij ons vergund de Groot zelven hier te laten spreken, opdat de kracht van zijne redeneeringen duidelijk uitkome.

Allereerst ontleedt de Groot de verschillende getuigenissen voor de waarheid van het opstandingsfeit, en toont hij aan, dat de allereerste getuigen moeilijk aan anderen zouden hebben kunnen doen gelooven, dat Jezus „ten derde dage opgewekt is," zoo zij niet stellig verklaard hadden, dat zij den verrezen Heer zelven hadden gezien.

„Geen verstandigh hoofd
Sou hebben andersins alsulke saek gelooft,
Bysonder in een tijd wanneer daer by te blyven
Gekoght wiert met verlies van goederen en van lyven.
Dat sulx ook rondlyk is by haer betuyght geweest
Kan light een yder sien die hare boeken leest:
Jae sy beroepen haer seer vry met open monden
Wel op vijfhondert luy [2]) die sulx met haer oorconden:
Noit een, die liegen wil, sooveel getuygen braght:
Noit by vijfhondert luy een leugen wierdt bedaght.
Ik laet vijfhondert staen, de twaelf meest bekende
Waerom dogh souden die gaen liegen? tot wat ende?
Is eer by haer gesoght? des werelts heerschappy
Behielen in de hand die van d' afgodery.
Haer eygen vleesch en bloed haer hielden voor verwaten.

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 35 en vlg.
[2]) 1 Cor. XV. 6.

Is goed by haer gesoght? sy mosten 't al verlaten.
Maer was het om gemak? sy liepen over al,
Gedreven over zee en over bergh en dal,
Door honger, hitte, kouw: dan mosten sy verdragen
Een duystre hegtenis, dan harde scherpe slagen.
Maer was het om daer door haer godsdienst voor te staen?
Wat oorsaek porde haer dien godsdienst aan te gaen?
Waerom geen andre dogh? Waerom die niet verswegen?
Soo most dan haer gemoed haer tot die leer bewegen.
Wat roerde dit gemoed? wat reden dogh soo groot,
Indien haer meester was gebleven in de dood?
Voort waerom souden sy om 's waerheits wille liegen
En 't menschelyk geslaght meyneedelyk bedriegen?
Dit kon niet om de leer geschieden, nademael
Deselve leer verbied bedrogh en' leugentael [1]).
't Sijn luyden ook geweest dien noit is nae gegeven
Iet anders dan een vroom en onbesprooken leven.
Hoe waer 't nu moglyk dat by luyden soo gestelt,
Reght tegen haer gewis iet soude sijn vertelt?
Ook niemand haerder al en heeft het konnen myden
Om deser saeke wil veel swaer verdriets te lyden:
Jae 't meerendeel van hun met een seer kloek gemoed
Haer seggen hebben ook bevestight met haer bloed.
Den eenen is geboort door voeten en door handen,
Dees' is door 't vyer vernielt, die door der beesten tanden.
Misschien sal iemand nog, hoewel het valt seer swaer,
De dood engaen om 't gunt hy meent te wesen waer,
Maer niemand, synes sins wel magtigh, sal verkiesen
Om 't gunt hy wetens liegt het leven te verliesen.
Dat sy niet sijn geweest verbysterd van verstand
Haer boeken en haer leer sijn ons daer van tot pand.
Siet hem [2]) die om de wet van Moyses wel te weten
Heeft aen de voeten van Gamaliel geseten,

---

[1]) Matth. XII. 36. XXII. 16. Marc. XII. 14. Luc. XX. 21. Joh. VIII. 44, 55. XVI. 16. Eph. IV. 25. V. 9. Rom. IX. 1. 2 Cor. VII. 14. XI. 31. Gal. I. 20. Coll. III. 9. 1 Tim. I. 10, 11. II. 7. Jac. III. 14.

[2]) Paulus. Act. XXII. 3.

Die mids sijn kloek vernuft geschapen was te zijn
De minste nergens nae van 't hoge Sanhedrijn,
Veragtende die hoop en ook den haet der Joden,
Die daerom vyandlyk hem soghten ook te doden,
Heeft seer ootmoedelyk op hem genomen 't juk,
Het welk hem niet en gaf dan oneer ende druk:
Lyd dagelyx gebrek, valt in de watervloeden,
Met eygen handen werkt, draeght banden en draeght roeden:
En nae dat hy het woord gevoert had sonder rust
Van 't Damasceensche land tot de Slavoensche kust,
Soo heeft hy eindelyk den hals nog moeten buygen
Voor Neroos wrede swaerd, omdat hy gingh getuygen
Dat hy den Nasareen gesien had nae het kruys
Verheven boven al in 's hemels hoogste huys.

Al deze bijbelsche getuigenissen, die men voor het opstandingsfeit kan aanvoeren, men kan ze onmogelijk wraken of voor onbeduidend houden. Wel mocht de Groot met het oog daarop zegevierend en hoog ernstig de vraag stellen:

„Waer meê sal yemand nu sijn onbeschaemtheit dekken
Om het gelooff soo veel getuygen te onttrekken?"

Eén uitweg slechts is er nog denkbaar: „de zaak is onmogelijk." Maar

„Daertoe helpt geen bewys, al waer 't van duysend man.
Maer hier staet notelyk een onderscheyd te maeken:
Te weten tusschen gantsch onmogelyke saeken,
Gelyk dat jae en neen te samen sou bestaan,
En tusschen dingen die den mensch te boven gaen.
Dat yemand dood sou sijn en leven t' eender tyde
Dat sulx onmog'lyk is en wil ik niet bestryden:
Maer dat niet konnen sou weêr leven die eens sturff
Door God, van wien de mensch het leven eerst verwurff,
En dat hiervan het een het ander om sou stoten
Kan met gesonde reen van niemand sijn besloten."

En dit wordt niet alleen beaamd door eenvoudige zielen of duisterlingen, maar ook verlichte Heidenen twijfelen er geenszins aan.

„Waer 't gantsch ongerijmt Aristons soon [1]) soo kloek
En hadde noit gestelt van Er sulx in syn boek:
Noit hadde Heraclyd [2]) getuygenis gedragen
Van eene vrouw gewekt nae volle seven dagen,
Noit hadde 't Herodoot gelooft van Aristé [3]),
Nog van een andren ook de man van Chaeroné [4]).

Welnu, zoo besluit onze Apologeet, is het niet onmogelijk, en kunnen de getuigenissen niet gewraakt worden, dan heeft men geen recht, het wonder der opstanding langer te bestrijden. Men moet het dan aannemen, en kan dan niet anders, dan er tevens een feit in zien van de hoogste beteekenis. Immers „dit goddelijk opwekken" moest alleen „tot een vast bewijs van Jezus leering strekken"; zelf heeft de Heer zulks voor zijn dood aan zijne discipelen verklaard;

„Jae Gods geregtigheit ook gantsch niet toe en liet
Dat sulke groote eer aen een sou sijn geschied
Die zigh als Gods gesant de maght had onderwonden,
Indien hy waerlyk niet van God en waer gesonden."

Wij laten gerustelijk de beoordeeling van deze ontwikkeling van de mogelijkheid, werkelijkheid en waarde van het opstandingswonder aan den lezer over. Wij

---

[1]) Plato. In het X boek van de *Republyke.*

[2]) Heraclides Ponticus. Zie Plinius in zijn VII Boek in 't 32 cap. en Diogenes Laërtius in de voorrede van *Empedokles' Leven.*

[3]) Herodotus in zijn boek genoemd *Melpomene.*

[4]) Plutarchus. In zijn Boek *van de traagheit of langsaamheit der goddelyke straffe.*

ontkennen niet, dat er eenige aanmerkingen op zouden te maken zijn. Zoo b.v. zouden wij wel gewenscht hebben, dat de Groot er op gewezen had, dat het geloof aan de mogelijkheid van het wonder der opstanding zich niet alleen voldoende laat rechtvaardigen door het Christelijk Godsbegrip, maar dat het niet minder gewaarborgd wordt door de persoonlijkheid des Heeren zelven, die onmogelijk van den dood gehouden kon worden [1]). Voorts bejammeren wij het, dat hij ook niet op den verrezen Heer zelven gewezen en de aandacht der lezers gevestigd heeft op enkele feiten, die, zoo men zijne verrijzenis ontkent, niet verklaard kunnen worden, zooals het ledige graf, de houding der vijanden, het ontstaan bovenal der Chr. kerk; zaken, die bij eene verwerping van het opstandingswonder onoplosbare raadselen zijn. Ook hadden wij meer uitvoerigheid gewenscht in de ontwikkeling van het apologetisch belang van 't opstandingsfeit niet alleen voor den persoon en het werk des Heeren, maar ook voor zijn Evangelie en voor de geheele Christelijke wereldaanschouwing. Noode missen wij eveneens de ontvouwing van het soteriologisch belang van 's Heeren verrijzenis; zoo zou eene uiteenzetting van het verband tusschen de opstanding en onze verwachting voor de toekomst, onze hoop op onsterfelijkheid en eeuwig leven niet ongepast geweest zijn, vooral niet daar er opzettelijk over de onsterfelijkheid is gesproken. Ook had aangewezen kunnen worden, hoe de kracht van ons nieuwe leven wortelt in den persoon van den levenden Christus [2]).

---

[1]) Zie Hand. II : 24. Rom. I : 4.

[2]) Zie 1 Tim. III : 16. 1 Cor. XV : 12 en vlg.

Wij drukken echter niet op deze opmerkingen; zij zijn niet van dien aard, dat wij ons daardoor genoopt zouden gevoelen aan de Groot onzen lof te onthouden; veeleer gelooven wij, dat men met ons zal erkennen, dat zijne ontwikkeling van het wonder der opstanding, hoewel zij hier en daar eene wijziging of aanvulling behoeft, over het algemeen op eene billijke waardeering aanspraak mag maken; en waar wij haar vergelijken met die, welke door zijne voorgangers, meer bepaaldelijk door Mornay geleverd werd, aarzelen wij niet te verklaren, dat hij hen ten deze verre achter zich laat.

Met het wonderbewijs of het bewijs der kracht vereenigde de Groot dat des geestes of dat uit de profetiën. Van dezen tweeden geloofsgrond wordt, gelijk wij gezien hebben, in het tweede en derde boek zijner Apologie slechts in 't voorbijgaan gewag gemaakt; in het eerste boek echter is daarvan overvloedig gesproken, terwijl het opzettelijk ontwikkeld werd bij de bestrijding van de Joden en Heidenen.

Het kwam bij de Groot niet op om aan de mogelijkheid der profetiën te twijfelen; hij erkent, dat er genoegzaam duidelijke, door de uitkomst gestaafde aankondigingen zijn van toekomstige openbaringsfeiten, die door het bloot natuurlijk verstand niet te berekenen en slechts ten gevolge van hooger voorlichting bepaald te voorzien waren.

De Groot meent niet slechts voorspellingen te mogen aannemen binnen den kring der gewijde schriften, maar ook daarbuiten. Zoo wijst hij b.v. op vele en beroemde godspraken bij de Mexicanen en Peruanen, waarin de komst der Spanjaarden en de daarop gevolgde rampen voorspeld zijn geworden. Wij vreezen, dat hij in dit opzicht wel wat al te lichtgeloovig is ge-

weest; aan die lichtgeloovigheid meenen wij het ook te moeten toeschrijven, dat hij van droomen en spookverschijningen gewag maakt [1]). Meer critiek verraadt echter zijn oordeel over de godspraken der Heidenen, waarin hij geene voorzeggingen wil vinden [2]): terecht wijst hij op de dubbelzinnigheid, als het eigenaardig karakter der heidensche mantiek; terwijl, zoo er iets bepaalds voorspeld is, het nog volstrekt niet bewezen is, dat zulks uit een alwetenden geest moet voortkomen, daar men de toekomst uit bestaande feiten ook wel eens kan raden of berekenen; kan men eene bepaalde profetie noemen, zooals die slechts door hooger voorlichting kan uitgesproken zijn, dan kan zij niet dienen tot staving, maar strekt zij veeleer tot ondermijning van het Heidendom: zoo wordt o. a. een koning voorspeld, die uit het Oosten zal komen, en over alles zou heerschen, terwijl Virgilius evenzeer de komst van Christus en zijne weldaden, zonder het zelf te weten, voorzegd heeft. Wat dit laatste betreft, wij betreuren het, dat de Groot daarop gewezen heeft: die verwijzing toch naar Virgilius en de Sibyllijnsche boeken verraadt weder eenigermate gebrek aan critiek [3]). Doch wij mogen hem daarover niet al te hard vallen, daar hij in deze een kind van zijn tijd toonde te zijn; de atmosfeer, waarin hij leefde en ademde, was hem vaak nog te machtig om zich

---

[1]) Zie de Latijnsche bewerking van de Apologie, boek I. § 17. In het gedicht wordt van een en ander geen melding gemaakt. Vgl. Jer. de Vries t. a. p. blz. 23 en vlg.

[2]) Vgl. Jer. de Vries, t. a. p. bl. 108. Zie de Lat. uitgave, IVe b. § 9.

[3]) Zie hierover o. a. Heyne, in zijne voorafspraak bij het vierde *Herdersdicht* van Virgilius, waarop in dezen gedoeld wordt. Edit. Londini. T. I. p. 72.

geheel van den geest zijner tijdgenooten en voorgangers los te rukken.

Met meer talent gaat hij te werk, waar hij de bijbelsche profetiën bespreekt; men behoeft slechts de verschillende plaatsen na te gaan, waarin hij ze behandelt, om aanstonds te ontwaren, dat hij ze met zorg ontwikkeld heeft [1]). De onderscheidene profetiën omtrent de opbouwing van Jericho, het beleg van Jeruzalem, het rijk der Perzen en Meden, omtrent Alexander, Antiochus en anderen worden met talent meegedeeld, terwijl tegenover den Jood met kracht op de Messiaansche profetiën gewezen, en daarbij aangetoond wordt, dat de Messias reeds gekomen is, geleden heeft en gestorven is, gelijk de ouden het voorspeld hebben. Of hij echter in de ontwikkeling van dit een en ander zijne voorgangers, b. v. een Ficinus en Mornay overtroffen heeft, durven wij niet beweren; veeleer zijn wij geneigd hem met dezen gelijk te stellen. Hier en daar meenen wij zelfs ook tot afkeuring gerechtigd te zijn. Zoo is b. v. zijne bewijsvoering tegen Porphyrius, dat de profetiën niet na de uitkomst zijn gesteld, geheel van kracht ontbloot. Beweert men, zegt hij, dat de profetiën van Daniël na de uitkomst geschreven zijn, dan is dat even zooveel als of iemand ontkent, dat de schriften, die onder den naam van Virgilius bekend staan en altijd voor die van Virgilius gehouden zijn, door hem geschreven zijn ten tijde van Augustus. Want nooit is meer over Daniël's profetiën onder de Hebreën getwijfeld, dan over Virgilius bij de Romeinen [2]). De

[1]) Zie Jer. de Vries, t. a. p. bl. 23 en vlg.; 132 en vlg. Vgl. de Lat. uitgave, Ie b. § 17; Ve b. § 13 en vlg.

[2]) Men vindt deze redeneering alleen maar in de Latijnsche uitgave. Zie aldaar boek I. § 18.

Groot's redeneering is hier blijkbaar onjuist; het was toch de vraag niet: of een zeker boek op naam van Daniël bestaan heeft, maar wel of de profetie, die hij uitgesproken had over de overgave des rijks eerst aan de Assyriërs en Meden, daarna aan de Grieken, eerst na de uitkomst gesteld is, en alzoo aan een ander dan aan Daniël zou moeten worden toegeschreven.

Bij de bewijsvoering voor de geloofwaardigheid der gewijde schrijvers beroept de Groot zich mede op de profetiën, die in hunne geschriften vervat zijn [1]). Zoo wijst hij o. a. op den snellen en ontzaglijken voortgang des Christendoms, die hij in Matth. XIII, 33, Lucas X, 18, Joh. XII, 32 voorspeld vindt. Wij gelooven echter, dat de bedoelde profetie slechts ten deele daarin vervat is, en alleen in de beide eerstgenoemde plaatsen. Maar deze fout, zoo het eene fout is, vermindert in geenen deele de kracht van het bewijs, omdat de Groot tevens een groot aantal andere profetiën aanhaalt, die in de Evangeliën worden vermeld en allen vervuld zijn.

Gewichtiger bedenking hebben wij tegen zijne beschouwing van de waarde, die aan de profetiën moet worden toegekend; wij betwijfelen het, of de Groot daaraan wel even groote bewijskracht toekent als aan de wonderen. De laatsten schijnen bij hem van meer gewicht te zijn. In het vijfde boek zijner Apologie lezen wij deze merkwaardige woorden, tot de Joden gericht:

„De seekerheit des loons, de suyverheit der paden,
Die Jesus ons wijst aen, met syne wonderdaden,
Behooren u voorwaer te zijn genoegh, jae meer,
Om met een nedrigh hart t' ontfangen syne leer [2]).”

---

[1]) Zie Jer. de Vries, t. a. p. bl. 78. Vgl. de Lat. uitgave, IIIe b. § 8.
[2]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 140. Vgl. de Lat. uitgave, Ve b. § 18.

Geven deze regelen, die wij midden onder de ontwikkeling der profetiën aantreffen, reeds grond tot het vermoeden, dat de Groot aan de profetiën niet even hooge waarde toekent als aan het bewijs aan de zedeleer van Jezus en de wonderen ontleend: wij worden daarin versterkt, wanneer wij bedenken, dat in het tweede boek der Apologie, waarin meer bepaald de geloofsbrieven des Christendoms worden ontwikkeld, niet opzettelijk eene plaats aan de profetiën wordt ingeruimd. Ons vermoeden verandert echter in zekerheid, waar wij elders de gewichtige uitspraak vernemen, dat de Apostelen tegenover de Joden zich zeer weinig beriepen op de profetiën als getuigenis dat Jezus in waarheid de Messias was, doch dat zij voornamelijk op de wonderen en de opstanding des Heeren wezen: uit welke omstandigheid de Groot afleidt, dat al de plaatsen, die de Apostelen uit het Oude Testament aanhalen, eigenlijk niet zoozeer zijn bijgebracht als bewijzen, dan wel om te steunen wat reeds aangenomen is [1]: d. i. de profetiën hebben slechts eene geringe waarde, om niet te zeggen, dat zij minstens nutteloos zijn. Wij kunnen deze meening niet beamen, doch wij mogen de Groot ook hierover al wederom niet hard vallen. Zijne zienswijze toch laat zich voor een goed deel uit zijne Arminiaansche richting verklaren [2]. En bovendien, konden

---

[1]) GROTIUS, *Comment. in Matth.*, cap. I : 12.

[2]) „Les Arminiens", zegt de hoogl. T. LAURENT in zijne „*Études sur l'histoire de l'humanité*" vol. XIV, p. 34, „les Arminiens abondaient dans ces sentiments; d'après eux, les prophéties rappelées dans les Evangiles sont des *allégories;* il est contraire au bon sens, dit Episcopius, de les prendre à la lettre, alors que les apôtres eux-mêmes les entendaient dans un sens mystique".

wij, gelijk wij reeds aanduidden, ons niet geheel vereenigen met de te hooge beteekenis, die hij aan het wonderbewijs hecht, wij zouden het afkeuren, zoo men in de profetiën de hechtste steunsels van het Christelijk geloof wilde zien; niet daarin moeten wij nevens de wonderen de belangrijkste, of laten wij liever zeggen de eenige fondamenten voor ons geloof zien, evenmin als zij als hinderpalen voor dat geloof aangemerkt mogen worden. Beiden — wij herhalen de reeds vroeger gebezigde uitdrukking — beiden behooren zij tot de schatten van ons geloof: een beroep daarop, met andere bewijzen vereenigd, staaft de gegrondheid van dat geloof, en nog voortdurend kan de beschouwing der wonderen en profetiën dienen, om het geloof te versterken.

Met andere bewijzen vereenigd — voegen wij er met opzet bij. Niet van het isolement moet men hier veel heil verwachten. Eerst in de vereeniging niet alleen van de gronden, aan de wonderen en profetiën ontleend, maar ook van deze met andere ligt de kracht der apologie van het Christelijk openbaringsgeloof. Dit gevoelden de Apologeten der eerste tijden en van later eeuwen; dit gevoelde ook de Groot, die nevens het beroep op het bewijs des geestes en der kracht ook andere gronden voor zijn geloof aanvoerde. Door het eene, dat bewezen was, zocht hij het andere, dat bewezen moest worden te steunen Zoo versterkte hij, gelijk wij reeds zeiden, het betoog van de geloofwaardigheid der wonderen door de opmerking, dat zonder die feiten te erkennen de aanneming, de spoedige uitbreiding van het Christendom door eenvoudige en ongeleerde menschen eene onmogelijkheid zou geweest zijn. Maar die uitbreiding en snelle voortgang van den nieuwen gods-

dienst werd door hem verder ook als een op zich zelf staand en krachtig bewijs gebezigd [1]).

Dezen geloofsgrond, door de Groot op 't voorbeeld van het meerendeel zijner voorgangers in zijne Apologie overgenomen, behoeven wij niet in het breede te karakteriseeren. Over het algemeen heeft hij dien op onberispelijke wijze ontwikkeld. Met talent worden ons in enkele trekken de spoed en de verbazende snelheid geschetst, waarmede het Christendom zich had verspreid ondanks de vele hinderpalen, die het op zijn weg vond, terwijl daarbij den lezers herinnerd wordt, dat het niet alleen barbaren, onwetenden of eenvoudige zielen geweest zijn, die het ontvangen hebben, maar dat ook wijzen, geleerden en machtigen het hebben aangenomen, ja, dat het juist in het meest verlicht en bloeiend tijdperk van Rome's grootheid is ontstaan en gekweekt geworden. Op eigenaardige wijze wordt uit de geschiedenis aangewezen, dat geene school of sekte ooit zulk eene duurzaamheid heeft kunnen verkrijgen, dat eene kleine vervolging steeds toereikend is geweest om deze te doen uiteen stuiven als kaf voor den wind. En met het oog op dit een en ander wordt aan den lezer zelven overgelaten om te beslissen, waarvandaan het Christendom, dat door geene machtigen naar de wereld, maar door ongeleerde visschers en tollenaren was gepredikt; dat nooit eenige menschelijke hulp of ondersteuning had genoten, maar aanhoudend gedwarsboomd en vaak zoo wreed vervolgd was geworden, in weerwil daarvan niet bezweken is, maar zich staande hield, bewaard bleef en zich telkens

---

1) Zie Jer. de Vries, t. a. p, bl. 60 en vlg. Verg. de Lat. uitg. IIe b. § 20, 21 en 22.

verder uitbreidde; of dat alles niet als een geheel eenig feit aangemerkt moet worden, als een verschijnsel, onmogelijk door toeval of menschelijk vermogen te verklaren; of hier het oog niet hooger opzien moet, m. a. w. of het Christendom niet Gods werk is?

De Groot gaf aan dit historisch bewijs nog grooter kracht door daarbij in herinnering te brengen, dat, terwijl het onbeschermde Christendom ondanks alle hinderpalen telkens zegevierde, het Heidendom, ofschoon de bescherming van de machtigen der aarde genietende, meer en meer wegkwijnde en week voor het licht, door den Nazarener ontstoken. Op welsprekende wijze doet hij ook de tegenstrijdigheid uitkomen tusschen de krachten, waardoor het Christendom en die waardoor de Islam is verbreid: het eerste door overtuigende prediking, de tweede door de kracht des gewelds. Nooit hebben de volgelingen van Mohammed er naar gestreefd, om door een zacht onderwijs hunne leer ingang te doen vinden, maar waar hun standaard vliegt en men hun „trompet en tromlen hooren kan", dáár volgt ook hunne wet [1]).

Voorts vergeet de Groot niet, mede op het lot en den toestand der Joden te wijzen. Dat de gave der Profetie en der wonderen onder die natie had opgehouden, dat stad en tempel verwoest lagen, waardoor de profetie vervuld is, dat alle pogingen om ze te herbouwen, mislukken zouden, dat dit volk, weleer het uitverkoren volk Gods, vergeten en verlaten zoo als geene natie ter wereld, zou rondzwerven, terwijl de stem der profetie het niet meer zou sterken en verkwikken —

[1]) Vgl. JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 109 en vlg.; 158 en vlg. Zie de Lat. uitg. IVe b. § 10; VIe b. § 7.

dit alles stelt onze Apologeet in het helderste licht, terwijl hij voor dit opmerkelijk feit geene andere oorzaak weet op te geven dan eene zware misdaad der Joden zelve, de kruisiging en verwerping van den Messias [1]).

En welk een Messias was het, dien zij verwierpen en nog voortdurend blijven verwerpen? De Groot stelt zich niet tevreden met alleen de buitengewone wijze te ontwikkelen, waarop het Christendom gesticht, bewaard en voortgeplant is geworden in vergelijking met het Islamisme en met terugblik op het lot van het Joden- en Heidendom — hij plaatst ons ook voor het beeld van den Stichter der nieuwe bedeeling [2]). Dit beroep op de geheel eenige persoonlijkheid des Heeren wordt vooral in de bestrijding van het Mohammedanisme op den voorgrond gesteld, en, wij voegen er gaarne bij, niet zonder talent en waardigheid. De lezer oordeele zelf uit de volgende dichtregelen, of de Groot niet op bondige en treffende wijze Mekka's profeet, gelijk zijne volgelingen zelven hem schilderen, met onzen Heer vergelijkt, gelijk de Mohammedanen erkennen, dat Jezus geweest is, om uit de stichters tot hunne stichting te besluiten.

„Gy self den onsen noemt, Gods wijsheit, woord en geest,
Daer Mahumet alleen is een bloot mensch geweest.
Den onsen had geen mensch soo gy bekent tot vader,
Daer Mahumet quam voort gelyk wy allegader.
Den onsen, soo gy segt, niet uwen Mahumet,

---

[1]) Vgl. JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 135 en vlg. Zie de Lat. uitg. Ve b. § 16.

[2]) Zie JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 57 en vlg. Vgl. de Lat. uitg. IIe b. § 19.

Was de Messias Gods, belooft in d' oude wet.
Den onsen was altijt heel reyn en vroom van leven,
Daer Mahumet heeft rooff en overspel bedreven.
Den onsen is gevoert ten hemel als gy segt,
Daer Mahumet als nogh in 't graft besloten legt.
Naerdien de wet nu schilt, segt my by wie van beyden
Zigh liever een wijs mensch behoort te laten leyden?
Doet hier de werken by die Jesus heeft gedaen:
Hy deê de blinden sien, hy deê de kreplen gaen,
De siekten hy verdreeff en de melaetsche vlekken:
Jae selfs men heeft hem ook de dooden sien verwekken,
Gelyk gy ook bekent: daer uwen Arabier
Braght (soo hy selve seyt) geen wondren, dan 't rapier [1])".

Deze redeneeringen zijn ongetwijfeld niet van kracht ontbloot; wij gelooven zelfs, dat men tot bekeering der ongeloovigen veel mag en kan verwachten van zulk eene schoone welsprekendheid als de Groot hier ten toon spreidt. Intusschen mogen wij ons leedwezen niet verbergen, dat hij niet meer heeft gedrukt op de goddelijke en menschelijke persoonlijkheid des Heeren; ons althans komt het voor, dat hij Jezus' menschelijke grootheid en bovenmenschelijke waardigheid niet genoeg op den voorgrond gesteld, noch in zulk een licht geplaatst heeft, dat het den vijanden des Heeren in het oog stroomt en hen verblindt en den Redder der wereld of het Lam Gods met goddelijke majesteit omhult. Gaarne hadden wij gewenscht, dat hij met meer kracht en uitvoerigheid het verheven beeld van den Godmensch had geschetst en duidelijker had doen uitkomen, hoe het ideaal der menschheid werkelijkheid is geworden in Hem, in wien slechts grootheid te aanschouwen is zonder

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 157 en 158. Verg. de Lat. uitg. VIe b. § 4.

ellende. Daardoor zouden zijne beschouwingen ook niet, gelijk nu, zoover behoeven achter te staan bij het *„Mystère de Jésus"*, dien treffenden en zielaangrijpenden dialoog van Pascal, waarin men de grootste overeenkomst vindt met de schoonste bladzijden van het beroemde werk van Thomas à Kempis *„Over de navolging van Christus"*.

De Groot staat echter niet alleen bij de groote persoonlijkheid van Jezus stil, maar rondom dat verheven beeld groepeert hij ook de verhevene gestalten der Apostelen met die der eerste discipelen en belijders van het Christendom. Terecht vindt hij in hen niet te verwerpen steunsels voor zijn geloof. Hun karakter, het niet verzwijgen van eigen gebreken en zwakheden, hun eenvoud, de naïviteit van stijl en ontwikkeling, en zoo veel meer, zelfs de groote verscheidenheid hunner getuigenissen, gelijk men die in het Evangelie ontwaart, wettigen geenszins de vooronderstelling eener onderlinge overeenkomst om de wereld te bedriegen omtrent zaken des eeuwigen levens. Bovendien hebben zij hun geloof bezegeld met hun bloed. In het bijzonder wijst de Groot hierbij ook op de rij der martelaren, wier bloed het zaad der kerk werd. Hunne heldhaftige getuigenissen overtuigen den Apologeet van de goddelijkheid van den godsdienst, en het voorbeeld van hun moed versterkt hem in de belijdenis van zijn geloof [1]).

Bovenal echter ontleent de Groot aan den godsdienst zelven, door hen beleden en verkondigd, een krachtig bewijs. Uitvoerig is hij in de ontwikkeling van de v o o r-

---

[1]) Vgl. Jer. de Vries, t. a. p. bl. 158 en elders Zie de Lat. uitg. VIe b. § 6.

treffelijkheid der Christelijke leer en voorschriften boven die van andere godsdiensten [1]). Die voortreffelijkheid wordt, gelijk wij zagen, eerst aangetoond uit het loon, dat het Christendom aan zijne belijders belooft, in vergelijking met wat de wijsgeeren der oudheid en andere godsdiensten toezeggen; voorts wordt gewezen op de aanbevolen Godsvereering tegenover de vaak schandelijke feesten, die de Heidenen ter eere van hunne goden vieren, en op den uitwendigen eeredienst van het Jodendom, terwijl de hoogere waarde van het Christendom eindelijk blijkt uit zijne voorschriften omtrent de liefde tot den naaste, het huwelijk, het gebruik van de goederen dezer aarde en meer anderen.

Wij veroorloven ons hierbij eene bedenking en eene opmerking te maken.

Eene bedenking. Bij de aanwijzing van het loon, dat Jezus aan zijne oprechte belijders belooft, heeft de Groot één punt ontwikkeld op eene wijze, die, naar wij meenen, niet volkomen juist is: wij bedoelen zijn betoog omtrent de mogelijkheid van de opstanding onzer lichamen. De lezer herinnert zich, dat de Groot, van de opstanding der lichamen in het toekomend leven sprekende, de bedenking beantwoordt, dat het onmogelijk is, dat een menschelijk lichaam opsta, nadat het door een dier verteerd is, welk dier vervolgens zelf weder tot voedsel van andere menschen gediend heeft. Dit bezwaar wordt door hem opgelost met de bewering dat God kan verhinderen, dat de deelen van het door het dier verteerde lijk zich vereenigen met

---

[1]) Jer. de Vries, t. a. p. bl. 39 en vlg. Vgl. de Lat. uitg. IIe b. § 9—18.

de substantie van den mensch, die zich met dat dier voedt. Moeilijk kunnen wij ons met deze beschouwing vereenigen. Het beginsel, waarop de Groot's antwoord rust, is blijkbaar, dat ons tegenwoordig lichaam hetzelfde zal zijn als het verheerlijkt lichaam, waarmede wij in het volgend leven bekleed zullen zijn. Wij gelooven, dat de Groot ten deze anti-schriftuurlijk is. De H. Schrift, het Nieuwe Verbond toch getuigt juist het tegendeel. Raadpleegt men het onderwijs der N. T. schrijvers, dan moet men door opstanding der dooden evenmin onsterfelijkheid des geestes alléén, als eene materiëele herstelling des vleesches verstaan; het tegendeel van dit laatste wordt zelfs duidelijk uitgesproken in 1 Cor. 6 : 13; 15 : 50. Ten gevolge van de herstelling van den geheelen mensch ontvangt de bevrijde geest een hemelsch lichaam (2 Cor. 5 : 1), dat in wezen hetzelfde is als het aardsche, maar toegerust met geheel verschillende eigenschappen (1 Cor. 15 : 42—44). Er zal eene belangrijke verandering plaats hebben, opdat het natuurlijk lichaam, *σῶμα ψυχικόν*, naar de uitdrukking van Paulus, een geestelijk lichaam worde, *σῶμα πνευμαντικόν*, eene verandering die de hypothese niet wettigt, dat God de deelen van het tegenwoordig lichaam, waar zij zich ook mochten bevinden, zal bijeenbrengen, om daarvan een nieuw lichaam te scheppen, en door eene nieuwe schepping de deelen, die reeds tot het wezen van een ander lichaam behooren, te vervangen.

De opmerking, die wij ons veroorloven, heeft betrekking op de ontwikkeling der Christelijke zedeleer. Het heeft ons getroffen, dat de Groot omtrent sommige plichten zwijgt, op andere daarentegen met eenigen nadruk wijst. Zoo worden de plichten van den mensch

jegens zichzelven ontegenzeglijk stiefmoederlijk behandeld. Ook zwijgt hij, om een ander punt te noemen, over den plicht der reinheid in het algemeen, terwijl hij uitsluitend gewaagt van de getrouwheid en reinheid in het huwelijk, waardoor hij aan dezen en genen aanleiding zou kunnen geven om de opmerking te maken, dat het Christendom ontrouw en onkuischheid buiten den echtelijken band schijnt toe te laten. Het is waar, in de bergrede heeft Jezus bovenal op het overspel het oog gehad, maar even waar is het, dat Hij en zijne Apostelen in hunne brieven telkens ook vermaningen hebben doen hooren betreffende den plicht der reinheid in het algemeen; zoo waarschuwt bijv. Paulus bijna altijd bij zijne optelling van de verschillende ondeugden tegen de ontucht nevens het overspel.

Wij wijzen slechts op dit een en ander, maar wij mogen er de Groot geen verwijt van maken. Tot zijne verschooning, zoo al niet tot zijne rechtvaardiging, zou men kunnen aanvoeren, dat het zeker niet in zijn plan lag, om de geheele Christelijke moraal te ontwikkelen. Om de voortreffelijkheid eener zedeleer te doen uitkomen, is het dan ook niet noodzakelijk, om al hare voorschriften, of zelfs een groot aantal er van, mede te deelen, veel minder ze allen te ontwikkelen, maar is het voldoende om enkele der voornaamste voorschriften te berde te brengen. En is deze opmerking juist, dan gelooven wij ten opzichte van de Groot's ontwikkeling van de Chr. zedeleer te kunnen beweren, dat hij eene juiste keuze uit het groot aantal harer voorschriften heeft gedaan. De verschillende punten, waarop hij wijst, en die hij met kennelijke voorliefde behandelt, moeten herinnerd worden tegenover den Mohammedaan, die droomt van de wellustige genietingen, die hem

in de toekomst wachten; zij raken den Heiden en den Jood, die meenen genoeg gedaan te hebben voor de vereering Gods, wanneer zij Hem een offerande hebben gewijd; zij treffen den Heiden en Mohammedaan, bij wie de echtelijke trouw onbekend is; zij wekken, eindelijk, de belangstelling op van den Heiden, Jood en Mohammedaan, wier wetgeving in sommige opzichten de liefde tot den naaste verbiedt, en die een plicht meenen te vervullen door hunne vijanden van alles te berooven. Door juist die punten der Christelijke zedeleer op den voorgrond te stellen, die bij de belijders van andere godsdiensten òf niet bekend òf niet behartigd en geschat worden, heeft de Groot geen vruchteloozen arbeid verricht, terwijl hij ook door de wijze, waarop hij daarbij te werk is gegaan, zich tot zekere hoogte verdienstelijk heeft gemaakt. Levendig en krachtig is over het algemeen zijne bewijsvoering; zelden overschrijdt hij de grenzen eener goede logica. Toegerust met eene grondige kennis van de oudheid en van de dwalingen, die hij te bestrijden had, kon hij een tal van paralellen trekken tusschen de voorschriften des Christendoms en die van andere godsdiensten, en telkens den vinger leggen op de velerlei ondeugden en grove zonden der oude volken; door die paralellen biedt hij tevens eene groote verscheidenheid in zijn werk aan, waardoor hij de lezing daarvan boeiend, soms hoogst aantrekkelijk maakt.

Hiermede meenen wij al de gronden besproken te hebben, die door de Groot tot staving der waarheid van het Christelijk geloof zijn aangevoerd. Wij mogen echter hierbij de pen niet neêrleggen. Bij de ontwikkeling dier verschillende geloofsgronden hebben wij ons reeds meer dan eenmaal bewogen op het terrein

der bestrijding van de niet-christelijke godsdiensten. Willen wij derhalve in de karakteriseering onzer Apologie volledig zijn, dan rest ons thans nog om meer rechtstreeks op die bestrijding zelve de aandacht te vestigen.

Wij kunnen het in de Groot niet dan waardeeren dat hij niet, gelijk de meeste latere Apologeten, er zich toe bepaald heeft om het Christendom aan te bevelen, maar dat hij, naar het voorbeeld van de oude Kerkvaders en van zijne naaste voorgangers, ook eene bestrijding der niet-Christelijke godsdiensten geleverd heeft. Alle bezwaren, die men tegen het Christendom kan of wil inbrengen, zóó te weêrleggen, dat aan de weêrspraak een einde komt, is moeilijk, schier ondoenlijk zelfs. Bij den strijd op geestelijk gebied geldt ook de regel der krijgskunde, dat wie zich goed wil verdedigen, ook moet aanvallen, en dat de aanvallers in een gevecht veelmeer de zege behalen dan de verdedigers. En dien aanval heeft de Groot, zooals trouwens wel te verwachten was, meesterlijk geleid. Reeds door de voorafspraak, waarmede hij het negatief-critisch deel zijner Apologie aanvangt, moest hij de harten zijner lezers voor zich winnen.

„'T Lust veelen staend' op strand een ander aen te schouwen
Die in een felle storm de holle zee moet bouwen:
't Lust veelen op een burgh, van alle vrees bevrijd,
Twee legers aen te sien in 't heetste van den strijd:
Maer ons door 's waerheyds kraght ten hemel toe verheven,
Van waer wy andren sien gaen tastende nae 't leven
In eenes doolhofs strik, waer van de kromme paen
Argistlyk omgeleit weer in hare selven gaen
Betaemt eer dat wy ons, inwendelyk bewogen,
Erbarmen over 't volk in haren wegh bedrogen,

En nemend in de hand de toorts van 't helder light,
God bidden dat hy wil verklaeren haer gesight.
Hoewel hier toe genoegh gearbeid is voor desen,
Alsoo de leugen blijkt daer waerheit is bewesen,
Soo syn wy nogh bereyd te nemen wegh t' belet,
't Welk eygentlyke spruyt uit eenigh andre wet,
En met den Heyden, Jood' en Sarasijn te spreken,
Toepassende 't behulp nae yder eens gebreeken,
Met vrundelyk versoek aen allerley geslaght,
Den welke oit dit werk sal werden toegebraght,
Dat sy in 't ondersoek 't hart geven aen de reden,
Ontbloot van haet, en gunst en aengewende zeden.
Want alle dit gedroght door muitende gewoel
Het redlyk oordeel stoot uit sijne reghterstoel [1])."

Aan den geest van liefde en van hoogen ernst, die deze schoone dichtregelen ademen, beantwoordden de drie laatste boeken van de Apologie volkomen. Wij weten niet, wat daarin meer onze sympathie en bewondering opwekt, de welwillende en waardige wijze, waarop de Groot de meeningen van andersdenkenden weêrlegt, dan wel de grondige kennis van de verschillende godsdiensten en in het algemeen van de dwalingen, waartegen hij optreedt.

Wij behoeven dit deel der Apologie niet in bijzonderheden te ontleden; voor een goed deel zouden wij niets anders doen dan het overzicht, dat wij daarvan reeds geleverd hebben, herhalen. Slechts hier en daar willen wij ons enkele opmerkingen veroorloven.

Wat dan allereerst de ontleding van het Heidendom betreft, zij verdient ongetwijfeld den lof van elken onpartijdige. Wellicht zou men de opmerking kunnen maken, dat de Groot met meer nadruk dan hij ge-

---

[1]) JER. DE VRIES, t. a. p. bl. 95.

daan heeft [1]), de zedeloosheid en wreedheid van sommige Heidensche voorschriften en godsdienstige verrichtingen in het licht had kunnen stellen. De bewijsvoering zou daardoor gewis in kracht gewonnen hebben, want eene leer, die zulke afdwalingen vertoont als het Heidendom te aanschouwen geeft, soms ook ergerlijke tooneelen niet alleen duldt, maar zelfs voorschrijft, vernietigt zich zelve.

Ook zou het bewijs, dat de Heidenen daemonen, kwade geesten vereeren, beslissender zijn geweest, zoo de Groot, met gebruikmaking van het woord des Apostels: „wij weten dat een afgod niets is in de wereld (1 Cor. 8 : 4)", het dilemma gesteld had: een afgod is niets òf wel hij vertegenwoordigt eenig wezen. In het eerste geval aanbidden de Heidenen niets; in het andere vereeren zij daemonen, want de wezens, die door de afgoden vertegenwoordigd worden, zijn noodwendig kwade geesten, eene stelling, die, gelijk de lezer zich herinneren zal, op uitvoerige wijze gestaafd wordt [2]). Op dit een en ander willen wij echter niet drukken. Wij vinden overigens zooveel voortreffelijks, dat wij ons niet ergeren aan enkele fouten of leemten, die men hier en daar zou kunnen aanwijzen. Niemand zal toch ontkennen, dat het Heidendom, zooals wij het vinden bijv. bij de Egyptenaren, Romeinen en Grieken, door onzen Apologeet weêrlegd wordt op afdoende gronden, die òf aan het gezond verstand òf aan dat Heidendom zelf ontleend zijn, terwijl met niet minder kracht en

---

[1]) Vgl. JER. DE VRIES t. a. p. bl. 97 en vlg. en de lat. uitg. IVe b. § 3.

[2]) Vgl. JER. DE VRIES t. a. p. 97 en vlg. en de lat. uitg. IVe b. § 1—4 en § 9.

talent betoogd wordt, dat al wat het Heidendom waars en schoons oplevert, ook door het Christendom wordt verkondigd. Kortom, wij gelooven niet te veel te zeggen, wanneer wij beweren, dat de Groot in het vierde boek zijner Apologie zijn doel volkomen bereikt heeft, en ook zeker kon zijn, dat zijne bestrijding vruchten dragen zou. Reeds a priori zou men ook zijn succès hebben kunnen voorspellen. Immers, een man als hij, die in de heidensche oudheid zich zoo t' huis gevoelde, zulk een grondig kenner was van de geheele letterkunde, die zij ons aanbiedt, en die bovendien doordrongen was van de waarheid des Christendoms, moest wel zegevierend optreden in den strijd, dien hij te voeren had, en al de kracht doen gevoelen van eene diepgevestigde overtuiging, verlicht door een buitengewonen schat van kennis.

Niet minder kracht openbaart de Groot in zijne weêrlegging van het Jodendom. Hij volgt zijne tegenstanders niet in al de onderdeelen van hunne anti-christelijke bewijsvoering; maar hij zoekt de voornaamste punten van hunne leeringen te bestrijden door een beroep op die leeringen zelve. Allereerst betoogt hij, dat de Joden noodwendig aan de wonderen van Jezus Christus moeten gelooven, omdat zij andere, minder schitterende teekenen als waar hebben aangenomen. Zij verwachten nog een Messias, maar volgens hunne eigene profetiën, door de geschiedenis gestaafd, is die Messias reeds gekomen; en zij mochten Hem ook niet verwerpen, omdat Hij geleden en een smadelijken dood ondergaan heeft; want hunne Profeten hebben dat lijden en dien kruisdood voorspeld. Evenmin is er reden tot verwerping van den Heer, omdat Hij de wet van Mozes niet onderhouden heeft: immers, die

wet kon door eene betere vervangen worden, terwijl bovendien alleen datgene daarin veranderd of afgeschaft is, wat van tijdelijken aard was. Ziedaar de drie voorname punten, die, gelijk wij gezien hebben, de basis van de geheele bewijsvoering uitmaken. Ieder zal bij kennisname daarvan erkennen, dat zij over het algemeen gelukkig geslaagd is. Hier en daar kan zij wel tot eenige bedenkingen aanleiding geven. Tegen de ontwikkeling van het bewijs, aan de profetiën ontleend, brachten wij reeds hierboven onze bezwaren in. Wij wijzen hier nog o. a. op de beschouwing van den Sabbath [1]). De Groot's bewering, dat de Sabbath vóór de Wetgeving niet bestaan heeft in een volkomen rustdag, kunnen wij moeilijk vereenigen met Exod. XVI : 23, dat het tegendeel bewijst; immers, daarin beveelt Mozes aan het Israëlitische volk om den dag vóór den Sabbath dubbel brood te verzamelen, want de Heer had gezegd: „Morgen is de rust, de heilige Sabbath des Heeren! wat gij bakken zoudt, bakt dat, en ziedt wat gij zieden zoudt; en al wat overig blijft, legt het op voor u in bewaring tot den morgen [2])". — Eveneens schijnt het ons twijfelachtig toe, of er wel een onderscheid te vinden is tusschen het gebod omtrent den Sabbath in Exod. XXXI : 13 en dat in Exod. XX : 1, gelijk de Groot meent. Bij lezing dier beide plaatsen komt het óns althans voor, dat de in-

---

[1]) Vgl. JER. DE VRIES, t. a. p. blz. 129 en vlg., en de Lat. uitg. Ve b. § 10.

[2]) Eveneens oordeelt SIMON EPISCOPIUS: „De Sabbatho quod dicitur, videtur in dubium vocari posse, propterea quod ante latam legem expresse legatur populo mandatum, ne in Sabbatho Man colligerent, addita hac ratione, si bene memini: est enim Sabbathum Dei vestri." Zie *Praest. et erud. virorum epist. eccles. et theol.* p. 673 no. 407.

stelling volkomen dezelfde is, en dat zoowel op de eene als op de andere plaats een volkomen rust wordt bevolen.

Aan bedenking achten wij mede onderhevig wat de Groot heeft gezegd omtrent de offers [1]), waarmede ook Episcopius zich niet konde vereenigen [2]). Volgens de Groot's meening waren de offers Gode niet aangenaam; zij waren ingesteld om aan de begeerte der Joden naar vele ceremonieële instellingen te voldoen zoowel als om hen niet te doen vervallen tot den dienst der valsche goden; en toen hunne nakomelingen die offeranden meer dan behoorlijk op den voorgrond stelden, daarin zelfs een deel zagen van den waren godsdienst, werden zij door de Profeten berispt. Wij gelooven dat de Groot hier twee zaken niet scherp genoeg van elkaâr onderscheiden heeft: de instelling namelijk van het offer als hebbende eene wezenlijk typische beteekenis, en het misbruik, dat de Joden er van gemaakt hebben, door aan het offer de magische kracht toe te kennen om de zonde weg te nemen. Alléén tegen het laatste, tegen het misbruik dier instelling verhieven de Profeten zoo krachtig hunne stem. Aangeboden met het geloof aan de offerande van Jezus Christus konden en moesten de offers Gode welgevallig zijn. De offers van het Oude Verbond, bepaaldelijk het zoenoffer, zijn de typen van het volkomen offer des Nieuwen Verbonds. In Jezus Christus vond de instelling van het offer haar natuurlijk einde.

---

[1]) Vgl. JER. DE VRIES, t. a. p. blz. 124 en vlg. en de Lat. uitg. Ve b. § 8.

[2]) De bedenking van EPISCOPIUS (t. a. p.) luidt aldus: „Judicatur, sacrificia non esse primitus a Deo profecta, sed ab hominibus adinven-

Maar genoeg ten bewijze, dat niet alles wat in het vijfde boek der Apologie aangevoerd wordt in allen deele juist is. De gemaakte opmerkingen mogen ons intusschen niet verleiden om den lof, dien wij er reeds over uitspraken, terug te nemen. Integendeel, wij waardeeren de uitgebreide en grondige kennis van het Oude Testament, die de Groot in dit deel van zijn arbeid verraadt, terwijl het gebruik, dat hij er van gemaakt heeft, in meer dan één opzicht onze bewondering verdient. Over het algemeen zijn ook de bewijzen, waarvan hij zich bedient, onwederlegbaar, even talrijk en, naar ons inzien, even goed ontwikkeld als in andere apologetische geschriften, die men wellicht in andere opzichten boven de Apologie van de Groot zou willen of kunnen stellen.

En wat zullen wij, eindelijk, zeggen van het zesde of laatste boek, waarin wij de bestrijding van het Mohammedanisme vinden? Onzes inziens overtreft het de vijf voorgaande boeken, en levert het ons het onwraakbaar bewijs, dat de Groot zich hoogst gemakkelijk beweegt op het terrein der bestrijding. Wij laten gaarne iederen onpartijdige beslissen, of hij niet met volkomen juistheid de inconsequentie van het Mohammedanisme aangetoond; met een goeden critischen geest de leer, door Mekka's Profeet verkondigd, ontleed; niet naar waarheid sommige ongerijmdheden, die de Koran bevat, in het licht ge-

ta. Videndum est, utrum hoc verum sit; et si verum sit, utrum tuto dicatur. Si ex ipsis Judaeorum libris evinci possit, id ab ipsorum magistris adsertum olim fuisse, tum id optime adhibetur ad retundendum argumentum, quod pro aeterno eorum sacrificiorum ritu confirmando adferre solent; aut saltem ad indicandum, religionem Messiae perfectissimam esse posse, quae sacrificiis istis careat".

steld, en bij dit alles eindelijk ook al de opmerkingen, waarmede de Mohammedanen tegenover de Christenen optreden, met waardigheid in hare zinledigheid vernietigd heeft. Wellicht wijst men ook hier op eenige zaken, omtrent Mohammed en zijne volgelingen vermeld, die men als met de waarheid in strijd zou kunnen achten. Met name zou men hiertoe de fabelen kunnen rekenen, die de Groot zonder onderzoek, op gezag van Scaliger, heeft opgenomen. Wij zullen dit niet verdedigen, waar de Groot zelf, door Pococke daarop opmerkzaam gemaakt, aan dezen volle vrijheid gaf om in zijne vertalingen weg te laten wat z. i. min juist is [1]). Hier zij echter herinnerd, dat de sprookjes van de gespleten maan en dergelijke mirakelen onder het volk, en vooral onder de Sjiïten zeer verbreid zijn [2]).

Maar hoe dit zij, niemand, die onbevooroordeeld het zesde boek van de Groot's werk leest, zal beweren dat aan de daarin vervatte bewijsvoering veel ontbreekt. Aan eene bewonderenswaardige kortheid paart zij over het algemeen groote nauwkeurigheid, en wij gelooven niet, dat het mogelijk is om bondiger, meer afdoende en met meer succès de leer van Mohammed te bestrijden, dan zulks door de Groot gedaan is.

Wij eindigen hiermede de karakteriseering van hetgeen wij in het *„Bewijs van den waren godsdienst"*

---

[1]) Vgl. *The Theolog. Works of* POCOCK. Vol. I. p. 18 sq. 56 sq.; ED. POCOCK, *Specimen historiae Arabum* etc. Oxon. 1650. 4o. p. 186 sqq.; HADR. RELANDI *de religione Mohamm. libri duo.* Traj. ad Rh. 1717. 8o. p. 260.

[2]) Vgl. G. WEIL, *Mohammed der Prophet*, Stüttg. 1843. 8o. §. 65 sq. 85; *The life and Religion of Mohammed* etc. bij Rev. JAMES L. MERRICK. Boston, 1850. 8o. p. 155 sqq. G. K. NIEMANN, *Inleiding tot de kennis van den Islam.* Rotterd. 1861. 8o. p. 131 sq.

vinden. Men vergeve ons de uitvoerigheid waartoe wij hier en daar vervallen zijn; het hooge belang van sommige onderwerpen lokte ons soms onwillekeurig daartoe uit, terwijl wij, ten einde den lezer den weg te doen overzien, waarlangs de Groot beproeft den ongeloovigen mensch te overtuigen en den Christen tot vast- en klaarheid te voeren, niet beter wisten dan hem van tijd tot tijd weder zelf te doen spreken. Met vrijmoedigheid, doch tevens met een gevoel van eerbied voor de uitnemende persoonlijkheid van den Apologeet hebben wij ons dikwerf op- en aanmerkingen op zijn werk veroorloofd. Ten eenre zijde is er veel, wat wij niet dan noode missen, veel, wat wij anders zouden gewenscht hebben; doch ter andre hebben wij niet weinig gevonden, wat inderdaad verdient gewaardeerd en geroemd te worden. Intusschen, na hetgeen wij aangevoerd hebben, zal, naar wij ons vleien, niet licht iemand de waarheid betwisten van de stelling, die wij aan het einde van het vorige hoofdstuk hebben uitgesproken, dat namelijk de bijval, die aan de Groot als Apologeet geschonken werd, vooral ook als een gevolg moet beschouwd worden van de innerlijke waarde van zijn werk zelf. Met het oog op hetgeen ons daarin aangeboden wordt, aarzelen wij althans niet het woord van den Abt Houtteville over te nemen: „Il n'est pas surprenant que ce Livre ait été traduit en tant de langues; toutes les Nations avoient intéret à se l'approprier [1]."

---

[1]) t. a. p.

§ 4.

De invloed van het Bewijs van den waren godsdienst.

Gelijk ieder mensch — wij spreken hier natuurlijk van hen, die in de geschiedenis eene belangrijke rol hebben gespeeld of eenig spoor hebben nagelaten — gelijk ieder mensch van den atmosfeer, waarin hij leeft, zich niet geheel kan losrukken, voor een deel in de voetstappen treedt der personen, die in tijd hem het naast zijn — zoo oefent hij ook wederkeerig invloed uit niet slechts op zijne omgeving, maar ook op hen die na hem komen. Deze opmerking dringt ons om, eer wij van onze historisch-critische beschouwing van den apologetischen arbeid van de Groot afstappen, ook nog na te gaan, wat beteekenis hij voor de behandeling der latere Apologetiek heeft gehad. Wij ontveinzen het niet, dat het altijd eene hoogst moeilijke zaak is, om van een belangrijk verschijnsel op het gebied van het denken bepaaldelijk de gevolgen aan te wijzen; intusschen meenden wij aan het bespreken der hier gestelde vraag ons niet geheel te mogen onttrekken: immers, indien iemand, de Groot heeft een overwegenden — wij durven tevens niet onvoorwaardelijk bijvoegen, gezegenden invloed op zijne opvolgers uitgeoefend.

Reeds a priori zou men het wel hebben kunnen voorspellen, dat het „*Bewijs van den waren godsdienst*" niet geheel zonder vrucht zou geweest zijn. Men herinnere zich den verbazenden opgang die er aan ten deel viel; aan welke omstandigheden het ook moet worden toegeschreven, het is een onbetwistbaar feit,

dat de aandacht, die er aan geschonken werd, buitengewoon was; schier overal werd het gretig gelezen, terwijl door tal van uitgaven of vertalingen er voor gezorgd werd, dat velen er kennis van konden nemen. In één woord, al de natiën — om het hierboven aangehaald woord van den abt Houtteville te herhalen — al de natiën wilden het zich gaarne toeëigenen. Onder die omstandigheden kon het wel niet anders, of men raakte allengs geheel met de geleverde Apologie vertrouwd; de gedachten, daarin vervat, werden, zoo niet het eigendom van velen, dan toch allerwegen besproken en getoetst. Wonder zou het daarom zijn, zoo zij zonder gevolg gebleven ware, althans niet eenig spoor hadde nagelaten.

En inderdaad, waar wij de geschiedenis der Apologetiek raadplegen, laat het tegendeel zich gemakkelijk aanwijzen [1]).

Op de ontwikkeling allereerst der Nederlandsche Theologie ten aanzien der Apologetiek bleef het voorbeeld van de Groot niet zonder invloed. Verreweg de meeste Apologeten in ons vaderland gingen in wezenlijkheid den door hem gebaanden weg op. Zoo schreef in zijn geest Phil. a Limborch in 1687 zijn gesprek met een Jood over de waarheid van den Christelijken godsdienst, en onder de lateren o. a. IJsbrand van Hamels-

[1]) Vgl. FABRICIUS, t. a. p,; BUDDEUS, *Isagoge*, p. 1205 en vlg.; de *Inleiding* van VON HAHN's vertaling der Apologie van ABBADIE, Karlsruhe 1776, 1r. Th.; STÄUDLIN, *Geschichte der theol. Wissenschaften*, 2r. Th.; HEUBNER, in ERSCH und GRUBERS *Encyclopädie*, voce *Apologetik;* THOLUCK, *Vermischte Schriften*, Th. I. p. 163—373; Dr. O. ZÖCKLER, *Ueber Stand und Bedeutung der heutigen Apologetik*, in het apologetisch tijdschrift *Der Beweis des Glaubens*, 3r Bd. 1867. s. 1—11. Wij verwijzen voorts naar onze Verhandeling over *Pascal*, bl. 269 en volg. en de daar aangehaalde litteratuur.

veld, die in zijn „*De Bijbel verdedigd*," eene bekorting gaf van T. C. Lilienthal's „*Die gute sache der göttlichen offenbarung*", in 1752—1789 in zestien deelen uitgekomen. Voorts wijzen wij op onderscheidene geschriften van het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders, dat veilig als „een middelpunt van apologetiek voor de binnen- en buitenlandsche vrienden des Evangelies" kan beschouwd worden [1]). Verhandelingen, als die over de bevestiging van de geschiedenis des N. Vs. uit de Grieksche en Rom. schrijvers (1799); over de onontbeerlijkheid der daadzaken in het Christendom (1807); over de onmisbaarheid van Jezus' opstanding (1796); over de zekerheid Zijner hemelvaart (1809) en van de wonderen aan en door Hem geschied (1800 en 1820); over de waarheid van Lazarus' opwekking (1808), en meer anderen leveren het afdoend bewijs op, dat men in den geest van de Groot werkzaam bleef. Doch waartoe ons bij enkele geschriften bepaald? Wie met de apologetische litteratuur van onze vaderlandsche Godgeleerden in de zeventiende, achttiende, voor een deel zelfs nog in onze eeuw vertrouwd is, zal gaarne toegeven, dat de arbeid van de Groot niet zonder invloed daarop is gebleven [2]).

Evenals in ons vaderland is ook in Engeland het voorbeeld van de Groot niet zonder vrucht geweest. De meeste Apologeten der Engelsche Kerk van de zeventiende en achttiende eeuw, die het Christendom

[1]) Den geest van dit Genootschap leert men kennen uit de *Feestrede, ter viering van het vijftigjarig bestaan des Genootschaps uitgesproken, met aanteekeningen en bijlagen*, door H. J. Roijaards, 's Hage 1836.

[2]) Men vgl. over dit onderwerp o. a. het artikel van Prof. P. Hofstede de Groot, *Verdediging en bestrijding des Christendoms*, in de *Gesch. der Chr. Kerk in Nederl. in taf.* bl. 488 en vlg.

tegen de aanvallen der vrijdenkers en deïsten trachtten te verdedigen, gaven in hunne werken nevens algemeene religieus-wijsgeerige beschouwingen voornamelijk de bekende gronden voor de echtheid en geloofwaardigheid der Heilige Schrift aan. Zoo traden Butler [1]) en Paley bij hunne physico-theologische beschouwingen in een bijbelsch-isagogische ontwikkeling. In het door de Engelschen en Duitschers zoo hoog vereerde werk van eerstgenoemden stonden de historische bewijzen vooraan; het wonderbewijs werd zelfs schier overdreven door Paley, die, in afwijking van Butler, de Christelijke geloofsleer geheel ter zijde liet, terwijl hij de zedeleer onder de nevenbewijzen aanvoerde, en voorts met scherpzinnigheid en juistheid op de inwendige gronden voor de geloofwaardigheid der gewijde schrijvers wees. Ook in de „*Essay on the truth of the Christian religion*" van Addison worden, gelijk Tholuck zeer juist zegt „wie die englischen Evidences in der Regel", de historische gronden voor het Christelijk openbaringsgeloof ontwikkeld. Uitvoerig en op waardige wijze worden de historische bronnen des Christendoms, hare echtheid en geloofwaardigheid, door Rath. Lardner [2]) besproken, die mede de feiten des Christendoms uit de getuigenissen der Joodsche en Heidensche schrijvers gestaafd heeft [3]), waarop, gelijk wij zagen, ook de Groot gewezen heeft. Van enkele historische geloofsgronden, zooals o. a. van het wonder, bezitten wij de

---

[1]) *The analogy of religion natural and revealed to the constitution and course of nature*, Lond. 1736; in het Duitsch vertaald door SPALDING en SCHREIJER.

[2]) *The credibility of the Gospel-history.* Vol. XII 1741, in het Duitsch vertaald, Berl. 1749.

[3]) *A large collection of ancient jewish and heathen testimonies to the truth of the christian religion*, London 1764—1767, 4 voll.

treffende monographie van Campbell, die tegen Hume optrad; het feit van Jezus' opstanding werd door Ditton, West, Cherlock gehandhaafd, terwijl de waarde der voorspellingen door Newton en Hurd in onderscheidene geschriften werd aangetoond. — Wij zouden nog meer kunnen aanvoeren, doch bepalen ons bij het gezegde. Uit de medegedeelde geschriften blijkt genoegzaam, dat de methode, door de Groot gevolgd, ook door verreweg de meeste Engelsche Apologeten, den beroemden Chalmers zelfs niet uitgezonderd, werd gehuldigd en in practijk gebracht. Zulks kan ons voorzeker niet bevreemden, vooral met het oog op het realistisch karakter der Engelsche Theologie en Apologetiek; over het geheel vinden wij hier een streven meer om, bijna zeiden wij mathematische evidentie, dan om moreele convictie te bereiken.

Ook in Frankrijk ging men in wezenlijkheid den door de Groot beschreven weg op. In zijn geest schreef Jacob Abbadie in 1684 te Rotterdam zijne Apologie [1]), waarin echter meer dan door onzen Landgenoot gedaan was op de positief-christelijke dogmen werd gewezen. Schier op denzelfden leest is het apologetisch geschrift van Joh. Alph. Turretin geschoeid [2]), dat de grondslag werd van Jac. Vernet's verdediging des Christendoms [3]). Op eigenaardige wijze zocht Bonnet het geloof aan de wonderen te rechtvaardigen [4]), terwijl ook bij Huet

---

[1]) *Traité de la vérité de la religion chrétienne*, Rott. 1684, 2 voll., in het Eng. en Duitsch vertaald. Vgl. de Duitsche vert. van VON HAHN, Karlsruhe 1776, 2. Thl.

[2]) *Theses de veritate religionis Christianae*, Gen. 1735.

[3]) *Traité de la vérité de la religion chrétienne*, *tiré principalement du Latin de* Mr. J. ALPH. TURRETIN. A Genève 1748.

[4]) *Recherches philosophiques sur les preuves du Christianisme*, Genève 1770.

het bewijs, aan de wonderen en profetiën ontleend, niet op den achtergrond geplaatst werd; de ontwikkeling der gronden voor de echtheid en geloofwaardigheid der Heilige Schrift neemt daarbij eene niet geringe plaats in [1]). Ook bij de overige Apologeten uit de Katholieke Kerk, zoo als bij le Vassor, Bernh. en Franz Denyse, d'Aguesseau, Bergier, en vooral bij Houtteville werd de historische bewijsmethode op den voorgrond gesteld [2]), die ook bij voorkeur bij de Duitsche Apologeten in gebruik bleef. Men vergelijke b. v. de apologetische geschriften van Lilienthal, Köppe en Les, de „*Apologetik*" van Stein, Leipzig 1824, met de „*grundliche Untersuchung*" van Planck „*über den Werth des historischen Beweises, u. s. w.,*" Götting. 1821, waarin het opmerkzaam oor ongetwijfeld nog een naklank van de tonen van de Groot kan vernemen [3]).

Men zal ons echter toestemmen, dat hierbij het zoogenaamde inwendige bewijs voor de goddelijkheid des Christendoms niet tot zijn recht kwam, althans op het einde der 18e en in het begin der 19e eeuw maar al te veel uit het oog werd verloren. Terecht is opgemerkt [4]), dat de Scholastieke vorm, waarin de kerkelijke Dogmatiek als werd ingeregen, natuurlijk

---

[1]) Vgl. zijne *Demonstratio Evangelica*, Paris 1679 (later herhaaldelijk uitgeg.) en *Alnetanae quaestiones, sive de concordia rationis et fidei libri* III. Cadomi 1691. Leipzig 1692, 1719.

[2]) De titels der werken van al de genoemde Apologeten, en een critisch overzicht van den inhoud van elk dier werken vindt men bij THOLUCK, t. a. p. p. 247 en vlg.

[3]) Vgl. ook over deze Duitsche Apologeten inzonderheid THOLUCK, t. a. p. p. 311—373.

[4]) Zie *Jaarb. voor Wetensch. Theol.* I dl. bl. 1 en vlg., waarin met algemeene trekken door Prof. J. J. VAN OOSTERZEE de hoofdzakelijke gang der Apologetiek in haar jongstverloopen tijdperk wordt geschetst.

ook influenceeren moest op de wijze, waarop de gronden voor het Christelijk geloof werden ontwikkeld en verdedigd. De Wolfiaansche demonstreermethode ging nog voort, ook in dit opzicht op de Theologie invloed uit te oefenen. Iets dergelijks kan aangaande verre de meesten der Engelsche Apologeten gezegd worden, voor zoover deze rechtstreeksch of zijdelingsch de kracht van het Lockiaansch Empyrisme moesten openbaren. Wel werden door de critische wijsbegeerte van Kant zoowel aan het Dogmatisme als aan het overdreven Scepticisme gevoelige wonden toegebracht; maar het uit deze school ontstane Rationalisme had eene te eenzijdige voorliefde voor de uitspraken van het redeneerend verstand, dan dat de stem des gevoels hare rechten kon laten gelden. Ook het supranaturalisme, uit reactie tegen deze richting geboren, kon weinig toebrengen tot de handhaving dezer rechten, daar het juist het kenmerkende der openbaring in hare verhevenheid boven de uitspraken der menschelijke zelfbewustheid stelde, en ten hoogste de geschiedkundige geloofwaardigheid en ingeving harer oorkonden, maar geenszins de innerlijke waarheid van wat voor geopenbaard en ingegeven gehouden werd, trachtte te staven. Vandaar, dat het dan ook in de eerste plaats trachtte, toestemming des verstands voor het Christendom te winnen, en alzoo door het verstand op het harte te werken.

Het ontbrak intusschen niet aan stemmen, die een anderen weg aanbevalen, en de behoefte uitspraken om zich meer en meer aan te sluiten aan de onmiddellijke Christelijke ervaring. Luide en krachtig spreekt hier de naam van Lessing, die de oorzaak van Rousseau's klacht: „Que d'hommes entre Dieu et moi!" zocht

weg te nemen door de waarheid van den Christelijken godsdienst niet langer te doen rusten op uitwendige bewijzen, maar op inwendige, welker juistheid ook de ongeleerde kon doorzien.[1]) Men denke hierbij ook aan den steun, dien Schleiermacher door zijn „*Reden über die religion*" aan het godsdienstig geloof gegeven heeft. Met zijn naam mogen die van Sack, Stirm, von Drey en anderen genoemd worden. Maar bovenal moeten wij hier op Pascal wijzen, wien wij wel voor en boven al de anderen hadden mogen vermelden. In onderscheidene apologetische geschriften laat zich toch eene merkwaardige overeenkomst met de methode van dezen Apologeet van Port-Royal ontdekken. Wij noemen hier slechts de brieven van Albrecht von Haller en de werkzaamheid van Tholuck met die van Neander, die Pascal met den eernaam van den „Wijze voor alle eeuwen" vereerde; wij denken verder aan Twesten met Luthardt, wiens „*Apologetische Vorträge*" uit de „*Pensées*" zijn „herausgewachsen"; men voege hierbij ook den naam van zoo menig vaderlandsch godgeleerde, terwijl men zich, eindelijk, herinnere, welk een beduidenden invloed het voorbeeld van Pascal op de ontwikkeling der Apologetiek in Frankrijk en Fransch-Zwitserland heeft gehad.

Men zal ons echter toegeven, dat deze invloed van Pascal, hoewel niet te miskennen, toch niet zoo overwegend is geweest als die van de Groot. Gingen betrekkelijk velen den weg op, door eerstgenoemden aanbevolen, grooter is ontegenzeglijk het aantal van hen, bij wie zich eene sterke ingenomenheid, of, wil

---

[1]) Vgl. Lessing, *Samtliche Schriften*, XVI 305—311.

men, homogeneïteit met de apologetische methode van zijn tijdgenoot en tegenhanger openbaarde. Het geschrift van den Loevesteinschen Apologeet werd — om met Tholuck te spreken — voorbeeld en aanleiding voor tal van andere apologetische geschriften der Engelschen, Franschen en Duitschers, en, wij voegen er bij, niet het minst ook der Nederlanders. Intusschen meenen wij te mogen betwijfelen, of deze overwegende invloed van de Groot voor de behandeling der Apologetiek weldadiger is geweest dan het voorbeeld van Pascal. Door de werkzaamheid toch van den ontwerper der „*Pensées*", en niet door die van den schrijver van het „*Bewijs van den waren godsdienst*" werd der Apologetiek de weg gebaand om het Christendom ook in zijn zedelijk, inwendig en eeuwig verband met den menschelijken geest te doen kennen. In de plaats van een geheel onvoldoend philosophisch betoog of van eene bloot geschiedkundige methode, zooals in de apologetische geschriften van Vives, de Mornay, de Groot en van zoo velen, die na dezen optraden, heerscht, werd het bewijs des geestes en der kracht ontwikkeld [1]).

---

[1]) Vgl. 1 Cor. II : 4.

DERDE HOOFDSTUK.

De voortdurende waarde van het Bewijs van den Waren Godsdienst.

Een niet onbelangrijk deel der taak, die wij op ons namen, blijft ons thans nog ter vervulling over. Mochten wij tot dusver aantoonen, hoe de Groot Apologeet geworden, en wat hij als Apologeet geweest is, als van zelf rijst thans de vraag, of zijn arbeid ook nog waarde bezit voor de verdediging des Christendoms in onzen tijd.

Bij het onderzoek dezer vraag zij voor alle dingen herinnerd, wat wij reeds vroeger hebben opgemerkt, dat de Apologetiek ons nooit een absoluut, een voor alle tijden geldend stelsel van verdediging behoort te willen aanwijzen, daar met de tijden ook de wijze van verdediging veranderen moet. Terecht is opgemerkt, dat elke apologie goed is, zoolang zij duurt, d. i. zoolang zij zedelijk zegepraalt, zoolang zij de tegenpartij òf wint òf ontzag inboezemt. Maar evenzoo is

het waar, dat iedere Apologie volkomen belachelijk wordt, zoodra zij bij de tegenpartij in het geheel geen invloed meer uitoefent. Het is met de apologie als met de kanonnen. Bij iedere uitvinding, waardoor het kanon van den vijand verder draagt, zijn de kanonnen, die naar een vroeger stelsel vervaardigd werden, geheel of zoo goed als nutteloos [1]).

Met het oog op deze opmerking kan ons antwoord op de gestelde vraag niet twijfelachtig zijn. O. i. is er in de Groot's geschrift niet weinig, waarvan de Apologeet onzer dagen nog met vrucht zou kunnen gebruik maken, en waarvan hij niet zonder groote schade voor zich zelven onkundig zou kunnen blijven. Maar daartegenover is er ontegenzeglijk veel, wat ons belet aan het „*Bewijs*" thans nog die waarde toe te kennen, die het voor twee eeuwen had.

Tot staving dezer stelling behoeven wij hier zeker niet in een uitvoerig betoog te treden na het historisch-critisch overzicht, dat wij in het vorige hoofdstuk geleverd hebben, en waaruit de lezer de voortreffelijke eigenschappen onzer Apologie, zoowel als de gebreken die haar aankleven, heeft kunnen leeren kennen. Terwijl wij daarnaar verwijzen, kunnen wij hier met enkele wenken volstaan, ten einde meer bepaald te doen uitkomen, wat de Apologeet van onzen tijd voortdurend van de Groot heeft te leeren, en waarin hij van hem moet afwijken.

Beginnen wij met het eerste boek of de Inleiding. Het kan gewis geene vermetelheid heeten, als wij zeggen niet alles, wat daarin geleverd is, te kunnen goedkeuren Reeds

---

[1]) Vgl. Dr. A. PIERSON in den *Tijdspiegel*, afl. Juli, 1865. bl. 44.

Episcopius bracht zijne bezwaren in tegen de Groot's bewijzen voor de eenheid Gods en tegen de eeuwigheid der stof, terwijl hij zich mede aankantte tegen de gronden, voor het bestaan eener Voorzienigheid aangevoerd, welke ontleend zijn aan de vernietiging van sommige rijken en de vestiging van andere, door een onderscheid te maken tusschen hetgeen God beveelt en wat Hij toelaat [1]. — De natuur- en sterrekundige onzer dagen zal evenmin vrede kunnen hebben met de wijze, waarop de waarheid gestaafd wordt, dat God de schepper der wereld is, en niets aan het toeval zijn ontstaan te danken heeft. Hij zal het aan den onvoldoenden staat, waarin zich toen zijne wetenschap nog bevond, wijten, dat de Groot, ten bewijze zijner stelling zich er op beroept, dat het water, dat, volgens zijne natuur, eene plaats moest innemen tusschen de lucht en de aarde, en bijgevolg deze geheel bedekken, in zekere plaatsen verzameld is. Overeenkomstig den geest van dien tijd is het almede, om het bestaan van het heelal geene vrucht van het toeval te noemen, omdat eene blinde oorzaak onmogelijk zoovele werelden met zoo ingewikkelden en echter zoo regelmatigen loop zou kunnen scheppen, terwijl bovendien de ronde gedaante der wereld het bewijs zou leveren van een verstandigen en goeden Schepper.

Voorts mogen wij ten opzichte van het eerste boek der Apologie de juiste opmerking van Tholuck niet voorbijzien, dat de Groot bij de behandeling der dusgenaamde „capita religionis naturalis" zoo te werk gaat, dat het blijkt, dat hij het artikel van God, Voor-

---

[1]) *Praest. et erud. vir. epist, eccles. et theol.* p. 673. N°. 407.

zienigheid, Vergelding, als eene algemeene redewaarheid beschouwt, welke men ook afgescheiden van het Christendom zou kunnen vinden, gelooven en goed verstaan.

Eindelijk, om niet meer te noemen, moet de vraag ernstig worden overwogen, in hoever men met de Groot en het meerendeel der Apologeten den ongeloovige mag uitnoodigen, om voor alle dingen een betoog omtrent het bestaan van God en Zijne eigenschappen, omtrent de onsterfelijkheid der ziel te volgen, en of men niet veeleer zich aan de zijde van Pascal moet scharen, die in zijne Apologie niet wilde aanvangen met de ontwikkeling van wat men den natuurlijken godsdienst noemt [1]).

Ziedaar een en ander, op grond waarvan wij het eerste boek van onze Apologie niet onvoorwaardelijk zouden durven aanbevelen. Het zij echter verre van ons te willen beweren, dat de kennisneming daarvan ten eenemale overbodig zou zijn. In den loop onzer beschouwingen hebben

---

[1]) De „*Pensées*" van Pascal zijn hier inzonderheid te vergelijken. „Non seulement", zegt de abt MAIJNARD in zijne studie over Pascal, t. II. p. 233, „non seulement il ne voulait pas commencer, ainsi que l'avaient fait et que le font encore tous les apologistes de la religion, par une démonstration métaphysique de Dieu; mais il ne devait pas en démontrer directement l'existence dans tout son apologétique. Étienne Perier dit positivement dans sa préface qu'il n'avait pas dessein de prouver l'existence de Dieu, l'immortalité de l'âme, ni plusieurs autres articles de la foi chrétienne; qu'il voulait n'employer que des preuves morales allant plus au coeur qu'à l'esprit. Il ne pouvait donc commencer, comme la plupart des apologistes, par démonstrer ce qu'on appelle la *religion naturelle*: car elle n'était pour lui que le christianisme même qui seul a refait notre nature et lui a fait voir et sentir ce qu'avant lui elle ne voyait ni ne sentait, ce que sans lui elle ne verrait ni ne sentirait encore. Est-ce que les Apôtres et les premiers prédicateurs de l'Evangile posaient cette prétendue religion naturelle comme prémisses du Christianisme? Non; ils disaient immédiatement: Croyez à Jésus-Christ ressuscité qui vous donnera toute religion."

wij reeds op menig punt gewezen, dat voor onzen tijd niet geheel verouderd mag heeten. Wij herinneren o. a. aan die uiterst zeldzame vertrouwdheid met de ongewijde oudheid, waarvan de Groot reeds in dit gedeelte van zijn geschrift blijk geeft, en die voor vele Apologeten nog een voorbeeld mag zijn. Hoe behartigenswaardig is ook nog steeds die ontwikkeling van het Christelijk theïstisch godsbegrip, waardoor de telkens herhaalde betuiging, dat het wonder onmogelijk is, krachtig wordt weêrlegd!

Dit laatste brengt ons van zelf tot een ander punt, waarop wij de aandacht willen vestigen. Het betreft de ontwikkeling der uit- en inwendige gronden, waarop het geloof aan de goddelijkheid der Christelijke openbaring zich laat rechtvaardigen. De lezer herinnere zich, dat de Groot hierbij voornamelijk een beroep gedaan heeft op de door Jezus verrichte wonderen, terwijl inzonderheid de waarheid en waardij van Zijne lichamelijke opstanding wordt aangetoond; het bewijs, aan de profetiën ontleend, wordt, hoewel niet overschat, toch niet vergeten; ook op de grootheid van Jezus zelven en Zijne Apostelen en eerste belijders, op de martelaren, zoomede op de voorspoedige verspreiding, zichtbare bewaring en handhaving Zijner leer wordt er gewezen, terwijl voorts aan het wezen en de voortreffelijkheid der leer zelve een voornaam bewijs wordt ontleend. Ongetwijfeld kan een en ander voortdurend den Apologeet onzer dagen worden aanbevolen.

Wat toch allereerst de profetiën betreft, wij hebben er reeds op gewezen, dat men bij eene verdediging des Christendoms zich niet uitsluitend daarvan moet bedienen; doch men mag ze evenmin verzwijgen. Zij verliezen gewis alle beteekenis voor wie niet eene bovennatuur-

lijke tusschenkomst Gods tot verlichting en zaliging der menschheid erkennen, doch hare belangrijkheid laat zich evenmin betwijfelen voor wie aan een levenden God en aan de mogelijkheid Zijner rechtstreeksche werkzaamheid vasthouden, als zij te loochenen is met het oog op de duidelijke uitspraken van den Heer en Zijne Apostelen [1]).

Hetzelfde geldt van de wonderen. Men wijst ons telkens op het voorbeeld van Jezus zelven, die, wel verre van ze als een bewijs voor de waarheid Zijner prediking aan te nemen, daaraan geene waarde zou toegekend hebben. Gaarne erkennen wij, dat er eenige waarheid in de aangevoerde stelling kan liggen. Indien het geloof, bij het bloote wonderfeit blijvende staan, daarin slechts een teeken ziet, dat getuigenis geeft van de macht van hem die het verricht, dan zou er in die overtuiging, hoe krachtig zij ook wezen moge, niets zedelijks, niets godsdienstigs zijn; het zou geen geloof wezen. Ook weigert Jezus standvastig om zich van dit soort van bewijsvoering te bedienen tegenover hen, die daarnaar vragen in eene vleeschelijke of vijandige gesteldheid des harten. Somwijlen zelfs deed de Heer met weemoedigen ernst zich hooren, waar Hij ervaarde, dat men tot Hem zijne toevlucht nam om door Zijne macht verlost te worden van de aardsche lasten en nooden, zonder zich te kunnen verheffen tot Zijne geestelijke zegeningen, het hoogste doel Zijner zending. „Tenzij gijlieden teekenen en wonderen ziet, zoo zult gij niet gelooven", sprak Hij tot den hoveling van Capernaum, die voor de herstelling van zijn zoon

[1]) Vgl. o. a. Joh. V. 47; XIII. 19; XIV. 30; Matth. V. 17; Hand. X. 43; XVII. 3. 1 Cor. XV. 3.

tot Hem kwam. — „O ongeloovig en verkeerd geslacht! — riep Hij elders uit, — hoe lang zal Ik nog met ulieden zijn? hoe lang zal Ik u nog verdragen?" [1]) En intusschen, nauwelijks had Hij die ernstige waarheden uitgesproken, of Hij reikte aanstonds weder Zijne genezende hand aan de ongelukkigen, die tot Hem kwamen.

Wij beamen derhalve volkomen wat er waars kan liggen in de aangevoerde bedenking betrekkelijk Jezus' getuigenis omtrent Zijne wonderen. Maar met eene des te levendiger overtuiging beweren wij van de andere zijde, dat Jezus overal, waar Hij zich bevond tegenover verhevener gemoederen, overal waar Zijne werken konden dienen om Zijne heerlijkheid te openbaren, om het geloof te wekken, om voor Hem een weg tot de zielen te banen, wel verre van zich niet op Zijne wonderen te beroepen, integendeel met nadruk daarop gewezen heeft. Enkele voorbeelden slechts ten bewijze.

Het is niet zeldzaam den Heer de opmerkzaamheid van hen, die Hem omringden, te hooren vestigen op het godsdienstig gewicht der goddelijke openbaring, waarvan zij getuigen zouden zijn. Zie Hem tegenover den blindgeborene, wien Hij het gezicht gaf; Hij weigert de uit nieuwsgierigheid gedane vraag Zijner discipelen te beantwoorden omtrent de oorzaak der zware beproeving van den ongelukkige; maar hen wijzende op het werk Gods, dat Hij ging vervullen en dat voor hunne oogen de Voorzienigheid Gods ten volle zou rechtvaardigen, zeide Hij hun: „Dit is geschied, opdat de werken Gods in hem zouden geopenbaard worden." [2]) — Een ander maal vernam Jezus, dat

---

[1]) Joh. IV. 48. [2]) Joh. IX. 3.

Lazarus krank was, waarop Hij het merkwaardig woord sprak: „Deze krankheid is niet tot den dood, maar ter heerlijkheid Gods; opdat de Zoon Gods door dezelve verheerlijkt worde [1]". — Ziedaar de machtige en godsdienstige invloed, dien de Heer van het wonder te Bethanië verwachtte, zelfs eer Hij het had verricht.

Meer rechtstreeks nog hooren wij den Heer zich op het getuigenis Zijner wonderen beroepen. Niemand kan voorzeker de duidelijkheid en de kracht ontkennen van het woord van Jezus, waar Hij op de vraag der discipelen van Johannes den Dooper: „Zijt Gij degene die komen zoude? of verwachten wij een ander"? met een beroep op Zijne wonderen veelbeteekenend zeide: „Gaat henen en boodschapt Johannes weder hetgeen gij hoort en ziet; blinden worden ziende en kreupelen wandelen; melaatschen worden gereinigd en dooven hooren; dooden worden opgewekt en aan armen wordt het Evangelie verkondigd". Elders beklaagt de Heer zich over den twijfel en over de koelheid, welke Hij ontmoet: „Wee u, Chorasin, wee u, Bethsaïda! want waren te Tyrus of te Sidon de wonderen gedaan, welke in uw midden gedaan zijn, reeds lang zouden zij in zak en asch zich bekeerd hebben [2]." — Jezus Christus gelooft ten volle in zich zelven, zoo in Zijne wonderen als in Zijne leer. Het is bovenal in het Evangelie van Johannes, dat wij Hem het meest een beroep hooren doen op het getuigenis Zijner werken. Duidelijker kon Hij zich wel niet uitlaten, dan waar Hij tot de Joden sprak: „Ik heb het u gezegd, en gij gelooft het niet. De werken, die Ik doe in den naam mijns Vaders, deze

---

[1]) Joh. XI. 4.

[2]) Matth. XI. 2—6. vgl. 20—24.

getuigen van Mij". Voorts: „Gelooft Mij, dat Ik in den Vader ben, en de Vader in Mij is; en indien niet, zoo gelooft Mij om de werken zelve". — „Indien Ik niet doe de werken Mijns Vaders, zoo gelooft Mij niet; maar indien Ik ze doe, en zoo gij Mij niet gelooft, zoo gelooft de werken, opdat gij moogt erkennen en gelooven, dat de Vader in Mij is en Ik in Hem". „Indien Ik de werken onder hen niet had gedaan, die niemand anders gedaan heeft, zij hadden geene zonde; maar nu hebben zij ze gezien, en beide Mij en Mijnen Vader gehaat [1])."

Ziedaar slechts enkele uitspraken van Jezus, die wij nog met tal van anderen zouden kunnen vermeerderen, ook met vele getuigenissen van tijdgenooten en Apostelen, die blijk geven aan de wonderen eene hooge waarde te hechten [2]). Om hunne rechtstreeksche betrekking tot het geloof te ontkennen, zou men o. i. die allerduidelijkste uitspraken en een tal van feiten uit onze Heilige Schriften moeten lichten. Geen bijbelsch onderwijs kunnen wij ons denken zonder wonderen en zonder profetiën. Veeleer moet tegenover hen, die meenen, dat de openbaring zonder die feiten volledig zou kunnen zijn, het woord van den onpartijdigen R. Rothe herhaald worden, dat men alsdan staan zou tegenover een raadsel, tegenover eene contradictio in adjecto, tegen-

---

[1]) Joh. X. 25, 37, 38. XIV. 11. XV. 24. Het gaat niet aan de wonderen te willen uitsluiten van de werken, die het geheel van 's Heeren leven vormen en van Hem getuigen. Wat Johannes door *werken* verstaat, zegt hij duidelijk, waar hij het woord soms vervangt met dat van *teekenen* of *wonderen*. Joh. XII. 37.

[2]) Vgl. o. a. Matth. IX. 5—8; XII. 28; Joh. V. 36; XI. 41; II. 22, 23; III. 2. IX. 31, 32; Luc. VII. 17; Hand. II. 22. X. 38, Hebr. II. 3, 4.

over eene openbaring, die een karakter mist, niet waardoor men haar kan herkennen, maar waardoor zij het is [1]).

Een beroep op die feiten kan derhalve niet overbodig zijn, en allerminst in den tijd, waarin wij leven, en waarin men niet in gebreke blijft, voortdurend van die zijde hevige aanvallen te richten. Het zou eene lacune zijn in eene hedendaagsche verdediging des Christendoms, zoo men verzuimde daarbij de wonderen en de profetiën te bespreken. Nog steeds moet en mag de Apologeet zich achter deze bolwerken der orthodoxie verschansen, die, naar wij gelooven, niet licht vernietigd zullen kunnen worden, hoe hevig ook de mokerslagen zijn, die de dusgenaamde moderne theologen telkens daartegen richten.

Is nu dit een en ander juist, en kan de handhaving van het bewijs, aan de wonderen en profetiën ontleend, naar de behoefte des tegenwoordigen tijds, nog altijd met vrucht beproefd worden: de ontwikkeling dier gronden, gelijk wij die bij de Groot gevonden hebben, kan dan ongetwijfeld den Apologeet, die zich er van bedienen wil, nog steeds goede diensten bewijzen. Wij ontveinzen niet, dat op het door onzen Landgenoot aangevoerde enkele aanmerkingen te maken zijn; de lezer heeft reeds kunnen zien, dat wij ons veroorloofd hebben, op enkele leemten en gebreken te wijzen; doch al is er ook een en ander, dat, met het oog op de eischen en behoeften

---

[1]) In zijn hoogst belangrijk geschrift: *zur Dogmatik* s. 66 u. ff. geeft deze Heidelbergsche Hoogleeraar eene deductie en vindicatie van het wondergeloof op christelijk-theïstisch standpunt, waarvan de kennisneming met nadruk moet aanbevolen worden inzonderheid aan hen, die steeds beweren, dat slechts duisterlingen en onwetenden nog aan wonderen vasthouden.

van onzen tijd, aanvulling of verbetering noodig heeft, toch gelooven wij, dat men wèl zal doen, met hetgeen de Groot over de meergemelde geloofsgronden gezegd heeft, niet ongebruikt, althans niet ongelezen te laten; zelfs durven wij beweren, dat men onzen Landgenoot daarbij vaak van stap tot stap kan volgen.

Evenzeer zouden wij het bejammeren, zoo men de andere door hem aangevoerde gronden geheel ter zijde wilde laten. De bewijzen toch, waarvan hij zich bedient, om de voortreffelijkheid van het Christendom boven andere godsdiensten te doen uitkomen, eene voortreffelijkheid, welke aangetoond wordt door die van zijn Stichter, diens discipelen en eerste belijders, in onderscheiding van die van andere godsdiensten, door de wijze, waarop het zich verbreid heeft onder allerlei volken, aangenomen is onder de Joden, voortgeplant door eenvoudige visschers en tollenaars, en dat wel door louter geestelijke middelen, te midden van eindeloozen tegenstand; al deze en meer andere bewijzen, die wij vroeger hebben medegedeeld, wij overschatten ze niet, wij achten ze niet van dien aard, dat zij uit en door zich zelve eene onbedriegelijke en onwankelbare overtuiging van de goddelijkheid des Christendoms teweeg kunnen brengen, maar wij willen ze ook in geenen deele als uitgediend beschouwd hebben. En waar wij meenen ze nog altijd met vrucht te kunnen aanvoeren, daar zal ook de ontwikkeling, die de Groot er van geleverd heeft, ons nog goede diensten bewijzen; zij bevat nog vele bruikbare elementen, hoewel hier en daar eene verandering wenschelijk zou zijn; men zou veel verzuimen, zoo men van de bladzijden, daaraan gewijd, geene notitie meer wilde nemen.

Minder vrede kunnen wij hebben met de ontwikke-

ling van het bewijs, aan het wezen der Christelijke leer ontleend. Wij hebben reeds vroeger gezien, welke de dogmata zijn, waaruit de Groot de voortreffelijkheid van den godsdienst bewijst. Zij zijn geene andere, dan waarop ook de rationalist kan wijzen. Bij de ontwikkeling van het loon, dat het Christendom belooft, wordt de leer van de zaligheid ontvouwd, in tegenoverstelling van de denkbeelden, die de belijders van andere godsdiensten, Mohammedanen en anderen daaromtrent koesteren; en, waar van de voorschriften sprake is, wordt er op gewezen, dat het Christendom geen uitwendigen eeredienst vordert, maar geloof, hoop en liefde, met welke voorschriften gewis ook de rationalist vrede kan hebben. Van de Christelijke anthropologie, van de verlossing, wij merkten het reeds vroeger op, geen enkel woord. Uitgezonderd de wonderen, de profetiën, de zedeleer en de geschiedenis des Christendoms schijnt het, alsof het Nieuwe Testament niets wezenlijks meer bijdraagt tot bevestiging van de Christelijke geloofsovertuiging, terwijl de kennis van de leer der erfzonde, der verlossing en van zoovele andere waarheden niet zou kunnen dienen om het geloof van den Christen te versterken.

Een en ander doet ons aarzelen dit gedeelte der Apologie onvoorwaardelijk aan te bevelen. Intusschen, na al hetgeen wij vroeger daaromtrent gezegd hebben, mogen wij ook de kennisneming daarvan niet geheel ontraden; integendeel, wij houden ons er van overtuigd, dat ook deze niet vruchteloos zal zijn.

Onder de niet verouderde stukken mogen wij al verder de bewijsvoering voor de echtheid, ongeschondenheid en geloofwaardigheid van het Oude en Nieuwe Verbond noemen. Voorzeker, ook daarin komt veel voor, wat bij den tegenwoordigen toestand der Inleidings-

wetenschap òf niet in allen deele aan de behoeften kan voldoen, òf geen doel meer treffen zou. Wij zijn geenszins blind voor de gebreken en leemten, die dit deel van de Groot's arbeid aankleven: wij hebben er het bewijs van geleverd, door ze opzettelijk te vermelden. Intusschen, wie het nog in onzen tijd ter hand wil nemen, het overzicht en de critiek, die wij er van geleverd hebben, geven ons vrijmoedigheid om te voorspellen, dat zijne moeite beloond zal worden, en hij kostbare bouwstoffen zal vinden, die ook thans voor de Apologie des Christendoms niet van belang ontbloot zijn; en, al ware het alleen opdat men zou kunnen zien, welke schatten de ongewijde oudheid ten dienste der Apologetiek aanbiedt, en hoe men daarmede woekeren kan, zouden wij de lezing van het derde boek der Apologie met nadruk durven aanbevelen.

Niet minder belangrijk is in het bijzonder ook het negatief critisch deel der Apologie. De bestrijding, allereerst, van het Heidendom draagt gewis den stempel van den tijd, waarin zij geschreven werd. Veel van hetgeen de Groot aangevoerd heeft, bevat niets bijzonders meer met het oog op de kennis, die wij van het Heidendom bezitten; zelfs is er veel, wat beter en meer doeltreffend kan gezegd en gestaafd worden. Immers, ook zonder eenige nadere aanwijzing zal men ons gaarne toegeven, dat door het aanmerkelijk voortgeschreden onderzoek der laatste jaren aangaande de kenbronnen, het karakter en het organisch verband van alle vormen van het Heidendom meer licht is opgegaan. De Groot's ontwikkeling daarvan heeft daardoor niet die waarde meer, die zij in zijne dagen bezat. Doch wij durven haar niet als g e h e e l uitgediend beschouwen; want, al heeft zij voor de Apolo-

getiek geen overwegend belang meer, toch verdient zij als bijdrage voor de kennis van de Groot's buitengemeene vertrouwdheid met de Heidensche oudheid en van de kracht zijner overtuiging van de waarheid des Christendoms voortdurend in eere gehouden te worden.

Wat, voorts, de, bestrijding van het Jodendom betreft, ook daarin zijn enkele punten, wij hebben ze aangestipt, waarmede wij ons niet kunnen vereenigen, maar het grootste deel daarvan is toch verre van verouderd. Veeleer zeggen wij met een welbekend vaderlandsch Godgeleerde, dat er wellicht na den apostolischen tijd nooit eene beknopter, bondiger en meer afdoende toespraak tot de Joden gehouden is, dan die het vijfde boek onzer Apologie bevat. De genootschappen tot bekeering van Israël deden misschien wijs, zoo zij dit gedeelte van de Groot's werk met enkele ophelderingen uitgaven en onder Israël verspreidden. De toon maakt het daartoe ook zeer geschikt [1]).

Met opzicht, eindelijk, tot de wederlegging van den Islam, mogen wij, na het door ons aangevoerde, veilig beweren, dat ook zij nog niet kan gezegd worden, haar tijd te hebben gehad. Integendeel, wij zouden haar nog thans in veler handen wenschen, inzonderheid van hen, die zich aan den zendingsarbeid onder de Mohammedanen wijden; het is aan geen twijfel onderhevig, of de bondige en eenvoudige vergelijking van Mekka's profeet en zijne leer met den Stichter des Christendoms en diens onderwijs, de treffende aanwijzing van de tegenstrijdigheid der krachten, waardoor het Christendom en waardoor de Islam ver-

---

[1]) Dr. P. HOFSTEDE DE GROOT in de *Gesch. d. Chr. Kerk in Ned.* in Tafer. bl. 484.

breid is, en nog zooveel meer, wat in het zesde boek wordt aangetroffen, kan bij het bekeeringswerk onder de Mohammedanen nog steeds onschatbare diensten bewijzen. Door de Arabische vertaling, die er van het geheele werk is geleverd, kan de kennisneming daarvan reeds aan velen aanbevolen worden. Voor de eer onzer landgenooten, in wier kostbare overzeesche bezittingen de Islam nog de heerschende godsdienst is, zouden wij gewenscht hebben, dat er, zoo niet van het geheele werk van de Groot, althans van zijne bestrijding van het Mohammedanisme eene Maleische vertaling ware verschenen, waardoor zij voor velen toegankelijk zou zijn gemaakt, die er tot dusverre van verstoken bleven.

Zoo zien wij, dat, waar wij het „*Bewijs van den waren godsdienst*" in het licht van onzen tijd beschouwen, daarover geenszins het vonnis der veroordeeling mag worden uitgesproken. Wij erkennen gaarne, dat het niet meer die hooge beteekenis bezit, die het in de 17[e] eeuw had; de verdienste der actualiteit heeft het verloren. O. i. moet hier de middelweg worden bewandeld. Het zou van den eenen kant uiterst eenzijdig zijn, om de Groot's methode en argumentatie geheel verouderd te verklaren, doch men wachte zich ook, van den anderen kant, om hare blijvende belangrijkheid op overdreven wijze te roemen. Nog steeds mag de Apologeet onzer dagen bij de Groot ter schole gaan, en zal hij veel leeren, wat ook in onze dagen bij eene apologie des Christendoms van gewicht is. Hij zou echter het doel, dat hij zich voorstelt, missen, zoo hij zich enkel en uitsluitend van de wapenrusting van onzen Landgenoot mocht willen bedienen. Met billijke waardeering daarvan verzuime hij vooral niet ook de

methode van een anderen Apologeet te volgen en aan te bevelen.

Men vermoedt wellicht aanstonds, dat wij hierbij de methode van Pascal op het oog hebben. En terecht. Onzes inziens moet, bij de hedendaagsche apologie des Christendoms, nevens de Groot vooral Pascal gehoord worden, den getuige, gelijk hij genoemd wordt, van de in een onmiddelbaar bewustzijn gegronde en boven alle bespiegelingen verhevene zekerheid van den godsdienst.

Wij hebben onze voorliefde voor de Apologetische methode, in de onsterfelijke „*Pensées*" gevolgd, elders reeds duidelijk genoeg uitgesproken, al verklaarden wij toen, het oordeel over de blijvende waarde dier „*Pensées*" aan anderen over te laten en in geene critiek daarvan te willen treden. Van zekere zijde heeft men gezegd, zich die sympathie ook zeer goed te kunnen verklaren. Daar men den schrijver voor rechtzinnig hield, achtte men het volkomen begrijpelijk, dat hij, even als zijne geestverwanten, uit een theologisch oogpunt met Pascal's „*Pensées*" ingenomen is. De ondervinding, zoo beweerde men, leert dit trouwens. Men wees op den zwaren strijd, die er eenige jaren geleden over de waarde van Pascal's Apologie is gevoerd. Rambert, Scherer, Sainte-Beuve ter eenre zijde ontkenden die waarde; Ernest de Naville en Edmond de Pressensé ter andere poogden haar te handhaven [1]).

Wij zijn dankbaar voor het brevet van rechtzinnigheid, ons zoo welwillend uitgereikt, en erkennen tevens gaarne, dat wij van ons standpunt op godsdienstig ge-

---

[1]) Vgl. M. A. PERK in de *Vad. Letteroefeningen* 1866. afl. Mei. bl. 292.

bied onmogelijk onze ingenomenheid met Pascal's methode konden verbergen, terwijl wij, in het vereerend gezelschap, waarin men ons heeft willen plaatsen, ons waarlijk daarvoor niet behoeven te verontschuldigen. Het berouwt ons ook niet, onze overtuiging te hebben uitgesproken. Integendeel, voortgezet onderzoek heeft ons daarin versterkt, en, na de beschouwing der tegenovergestelde methode van de Groot, is onze sympathie voor Pascal eer toegenomen dan verminderd. Zelfs aarzelen wij niet te beweren, dat de Apologeet van Port-Royal verre de voorkeur verdient boven dien van Loevestein. Een enkel woord moge volstaan, om onze voorliefde voor Pascal tegelijk te verklaren en te rechtvaardigen.

Al aanstonds wijzen wij op het opmerkelijk verschijnsel, dat Pascal's persoon en werk in onzen tijd meer sympathie vinden dan die van de Groot. Terwijl de naam van den Loevesteinschen Apologeet bij velen nauwelijks meer genoemd wordt, en zijn „*Bewijs van den waren godsdienst*" door velen zelfs in het stof der bibliotheken wordt gelaten, mag Pascal daarentegen zich in eene steeds toenemende belangstelling en populariteit verheugen. Wij behoeven slechts op de vele geschriften te wijzen, die er met betrekking tot of over dezen Apologeet zijn uitgegeven, terwijl de vele uitgaven zijner „*Pensées*" telkens haar weg hebben gevonden. De „Académie Française" bekroonde in 1842 Faugère en Bordas Demoulin voor hunne welsprekende „*Éloges de Pascal*". Eerstgenoemde bracht sedert dat jaar achtereenvolgens de merkwaardige gedenkstukken van Pascal aan het licht; met de uitgave van diens „*Pensées, Fragments et Lettres*" ving hij aan, waarop hij spoedig de brieven en geschriften liet volgen van

de verschillende leden van Pascal's familie, waaronder die treffende, vaak hartverscheurende „*Vie de Pascal*" van de hand van de „trouwe Gilberte", die ons in een aantal bijzonderheden inwijdt omtrent het leven, het karakter en de werkzaamheid van haren broeder. Op meesterlijke en benijdenswaardige wijze zien wij voorts door S^te^. Beuve, den nog onovertroffen geschiedschrijver van Port-Royal, de grootsche familie der Arnaulds, hun werkplaats en aanhang voor ons geteekend, terwijl, meer bepaald in het derde boek van zijn meesterwerk, de persoonlijkheid van Pascal, ook als Apologeet, geschetst en beoordeeld wordt, en al kan men met de daarin geleverde beschouwingen zich niet geheel vereenigen, ongetwijfeld hebben zij er toe geleid, om krachtig de aandacht te vestigen op Pascal's apologetische werkzaamheid, die voorts ook door Cousin en Saisset, van hun eigenaardig standpunt, in onderscheidene opstellen en geschriften besproken werd. Nog onlangs wijdde de talentvolle en geestrijke Prévost-Paradol in zijne serie van studiën over de Fransche moralisten ook een belangrijk opstel aan den schrijver der „*Provinciales*" en den ontwerper der „*Pensées*". Vergeten wij bovendien niet, dat, gelijk wij reeds vroeger hebben opgemerkt, er eenige jaren geleden in Frankrijk en Fransch-Zwitserland over de waarde van Pascal's Apologie een warme strijd is gevoerd, waarvan wij elders een beknopt verslag hebben geleverd. Ook in Duitschland gaf men belangrijke bijdragen tot waardeering der „*Pensées*". Mocht Tholuck reeds vroeger er op wijzen, in 1865 gaf Weingarten zijne historische studie over Pascal als Apologeet in het licht, terwijl in datzelfde jaar Fr. Merschmann de aandacht van „die gebildeten unserer Zeit" op diens „Gedanken über die

Religion" vestigde, waarbij hij tevens beloofde eene schets van zijn „Leben und Denken" te zullen geven. En wat eindelijk ons vaderland betreft, wij hebben reeds vroeger herinnerd aan den onmiskenbaren invloed, dien Pascal's denkbeelden op de richting van sommige Godgeleerden van onzen tijd uitoefenen; opzettelijk wees o. a. de eerwaarde Toorenenbergen op de voortreffelijkheid van de door Pascal gevolgde methode, terwijl ook Dr. Pierson in een belangrijk opstel op den heldhaftigen Apologeet de aandacht vestigde; jammer slechts dat hij hem enkel als een der coryfeeën op het gebied der Fransche litteratuur geschetst, en bij zijne ontleding der *„Pensées"* ons niet tevens de beteekenis aangegeven heeft, die zij nog voor de hedendaagsche Apologie des Christendoms hebben [1]).

Zoo blijkt ons, dat zoo min de persoon als de arbeid van Pascal op den weg ter vergetelheid is. Wellicht wordt Pascal thans meer dan ooit gelezen en bestudeerd; telkens treedt hij als opnieuw op den voor-

---

[1]) Over een en ander zie men ons geschrift over *Pascal*, passim, inzonderheid de in Bijlage I aangehaalde litteratuur. De heer PERK vraagt, hoe het komt, dat wij, die zoo nauwkeurig alles opgegeven hebben, wat over Pascal in verschillende talen, ook in tijdschriften, uitgegeven is, met het opstel van Dr. A. PIERSON in den *Tijdspiegel* onbekend schijnen gebleven te zijn. Wij antwoorden met de wedervraag, of het voor den Hr. PERK mogelijk is in een geschrift, dat 1° Juli 't licht zag, melding te maken van een opstel, dat in Augustus en September in een tijdschrift voorkomt? Den anonymen Recensent in de *Godgel. Bijdragen* danken wij voor zijne mededeeling, dat in het *Conversations Lexikon*, bij BROCKHAUS uitgegeven, het getal der uitgaven van de *Lettres Provinciales* op meer dan 60 wordt berekend, terwijl wij slechts een 40tal noemden. Het verwondert ons, dat hij er niet op gewezen heeft, dat ons ook eene monographie van Pascal is ontsnapt, getiteld: *Blasii Pascalis vitae commentarios orditur Mag.* G. E. BECKERUS, *rector.* Dresdae, 1752, 53. Zie ADELUNG *Fortsetz. zu Jöcher*, Th. I, 1. 1583,

grond. De naam van de partij, waartoe hij behoorde, trekt bij velen, hoewel ten onrechte, niet bijzonder de aandacht; de schare der volgelingen van Jansenius neemt eer af dan toe; het schijnt dat zij zelve aan eene toekomst voor hunne richting wanhopen; alléén Pascal wekt bij voortduring sympathie; men zou soms wel meenen, dat hij onder de nieuwere schrijvers behoorde, zoodanig is hij voor ons het voorwerp van eene voortdurende ingenomenheid en altijd nieuwe belangstelling.

Vanwaar toch die sympathie? Men wijst ons op het litterarisch talent en de litterarische verdiensten van den eenzamen denker van Port-Royal. Wij zullen daaraan niets te kort doen; integendeel, ook bij ons, en, naar wij gelooven bij ieder, staat Pascal, als letterkundige beschouwd, ontzaglijk hoog aangeschreven; wij erkennen in hem een der meesters van de Fransche litteratuur, een dier helden van den stijl, een dier koningen van de taal, wier macht blijven zal, zoolang onze maatschappelijke toestand duurt; als zoodanig verdient hij gewis ieders belangstelling en zal hij die ook blijven ondervinden. Daarin ligt voorzeker ook voor een niet gering deel de verklaring van zijne voortdurende populariteit. Maar zij wordt daardoor niet geheel verklaard. Wij wijzen slechts op het voorbeeld van de Groot zelven, wien men gewis geen litterarisch talent en litterarische verdiensten zal willen ontzeggen, doch wiens Apologie, in vergelijking met die van Pascal, stiefmoederlijk behandeld wordt.

Men wijst verder wellicht ook op de schrijvers, die door het talent, den gloed, waarmede zij Pascal en Port-Royal hebben geschilderd, de vernuften van onzen tijd belangstelling voor hun onderwerp hebben inge-

boezemd. Wij erkennen gaarne, dat ook dit er toe medegewerkt heeft, om Pascal populair te doen worden. Maar waar men op de vele schrijvers over Pascal wijst, kan de vraag niet uitblijven, wat hen toch kan bewogen hebben om juist aan dien Apologeet hunne ernstige studiën te wijden. Zij gevoelden zich toch niet uit bloote nieuwsgierigheid tot hem getrokken. Iets anders was het, dat hen boeide. Laat een der schrijvers zelven het ons verklaren. „Ce qui leur a mis entre les mains Jansenius et Saint-Cyran et Pascal," zegt Émile Saisset, „ce sont ces problèmes que les querelles éteintes du Jansénisme et des jésuites n'ont pas étouffés, que la charrue passée sur Port-Royal et Arnauld exilé n'ont pas résolus; ce sont ces contrariétés étonnantes que Pascal a fait ressortir avec de si sombres couleurs et une si pathétique véhémence, entre la raison et la foi, la chair et l'esprit, la réflexion et le sentiment, l'amour de la vie avec ses joies et ses séductions, et l'aspiration secrète de tout noble coeur à cette mort chrétienne, qui doit être le commencement d'une vie meilleure. Voilà ce qui ramène les hommes du XIXe siècle à Port-Royal et à Pascal [1])."

Saisset heeft hier echter, naar wij gelooven, niet alles gezegd. Er is meer, waarop hier vooral de aandacht moet gevestigd worden. Pascal is in waarheid een modern denker. Evenals Baco wijst hij den weg der ervaring aan, als die tot wijsheid leiden zou. Evenals Cartesius vangt hij in zijne nasporingen aan met den twijfel. Hij twijfelt, hij neemt waar; zijne methode is die der

---

[1]) Zie het art. van ÉMILE SAISSET over *Jacqueline Pascal*, uitgeg. in de *Critique et histoire de la philosophie, fragments et discours*. Paris, 1865. p. 1 et 2.

nieuwere wetenschap. Hij past ze op den mensch toe; op het eerste gezicht zou het schijnen, dat dit onderwerp zijner overpeinzingen eene aantrekkelijkheid had, waaraan niemand weêrstand zou kunnen bieden. Men dwaalt echter, zoo men dit gelooft. Pascal zelf bekent, dat hij ook in die dwaling verkeerd heeft. „Langen tijd, zegt hij, had ik mij in de studie der abstracte wetenschappen verdiept, en de weinige vertrouwdheid, die men daarmede kan hebben, had mij er van afkeerig gemaakt. Toen ik met de studie van den mensch begon, heb ik ontwaard, dat die abstracte wetenschappen hem niet eigen zijn, en ik heb het aan anderen vergeven, dat zij er weinig van wisten; maar ik dacht ten minste vele medearbeiders in de studie van den mensch aan te treffen, en hield dit voor de ware studie, die hem eigen is. Ik heb mij bedrogen. Er zijn er nog minder die den mensch dan die de geometrie bestudeeren [1])".

Intusschen, niets zal den mensch zoodanig bezig houden, dat hij zich zelven geheel en al uit het oog verliest. En zoolang de mensch het voorwerp zal zijn van 's menschen studie, zullen de *„Pensées"* telkens weder ter hand genomen, gelezen en overdacht worden. Het is waar dat anderen, sedert Pascal, het veld zijner waarnemingen hebben uitgebreid; maar velen hebben den weg der onmiddellijke waarneming verlaten, om die der bespiegeling te betreden of den stroom der logica te volgen; ook hebben velen, die in gestadige aanraking met de menschen leefden, meer om de menigte dan om de waarheid gedacht; zij zijn niet, evenals

---

[1]) *Pensées*, edit. van ASTIÉ, t. II, p. 130.

Pascal, getrouw geweest aan de psychologische methode. En wie is er onder hen, die ze met zooveel volharding, diepte en oprechtheid toegepast heeft? Wie heeft, evenals hij, zijn onderwerp zoo doorgrond, en den mensch aan den mensch zelven geopenbaard, zooals hij het heeft gedaan? Om die reden blijft Pascal, hoewel zwak op enkele punten, ten aanzien van het essentiëele, de man van alle tijden, van onzen tijd en van de toekomst.

Wij vreezen geen tegenspraak, als wij beweren, dat de vroegere Apologeten, en niet het minst de Groot, er meer aan dachten de heidensche godsdiensten te vernietigen, dan de onveranderlijke zijde van het Christendom op den voorgrond te stellen. Wanneer zij — wij hebben het vooral bij onzen Landgenoot gezien — wanneer zij in eene ontwikkeling traden van de getuigenissen voor hun geloof, beriepen zij zich steeds op zijne oudheid, zijne wonderen, zijne profetiën; met kracht wezen zij op het gezag, de heiligheid der H. Schrift, op de wonderbare geschiedenis van het godsrijk in de wereld, op de uitwendige onbetwistbare gronden, veel meer dan dat zij de aanknoopingspunten in het licht zochten te stellen, die het in de menschelijke natuur heeft, m. a. w. de harmonie aantoonden, die het heeft met de onveranderlijke behoeften der menschelijke natuur. Zonder het eigenaardig goede dier methode te willen miskennen, gelooven wij, dat men zich aan het gevaar blootstelt, dat de tegenpartij de kracht der aangevoerde bewijzen zal ontkennen: zoo zou zij de wonderen onzeker noemen, de profetiën problematisch. Wij verblijden ons daarom, dat wij ons niet uitsluitend daarop behoeven te beroepen, nu Pascal een anderen weg voor de nieuwere apologie geopend heeft,

door met juistheid den g r o n d s l a g van het Christendom te onderscheiden van hetgeen hij zijne gronden genoemd heeft. De gronden behooren tot de geschiedenis, en de ontwikkeling der historische wetenschappen kan ze onder nieuwe gezichtspunten te voorschijn doen treden. De grondslag verandert daarmede niet. Deze berust op onze natuur, op de inwendige zekerheid, op het getuigenis van ons verstand en hart, verlicht door den Geest der waarheid. Pascal is altijd nieuw, omdat hij, gelijk Vinet het zoo juist heeft uitgedrukt, mensch is geweest in de theologie, en bij den godsdienst steunde op de natuurlijke geschiedenis, terwijl Augustinus en Tertullianus steun zochten in de rampen der toenmalige maatschappij en de onmacht van het polytheïsme [1]).

En wat is zijn taal in haren eenvoud, bijzonder geschikt voor alle tijden! En wat is hij altijd natuurlijk! Hoe doorgrondt hij steeds de zaken! Hooren wij hem in het onderhoud met de Sacy, dat door Havet met recht de waardige inleiding van de *„Pensées"* genoemd wordt; wij zien hem krachtig optreden, krachtig door het gezag, dat hij ontleent aan de diepten der menschelijke ziel. In weinige woorden leeren wij Pascal geheel kennen, want dat onderhoud bevat zijne wijsbegeerte, zijne zedeleer en zijn godsdienst.

De mensch, zegt hij, vindt in zichzelven twee wetten, waarvan de een evenveel gezag heeft als de ander: wij zijn zoowel voor de deugd als voor het geluk geschapen. Wij kunnen niet ophouden, het geluk te zoeken, zonder ons zelven den dood aan te doen, noch

---

[1]) A. VINET, *Etudes sur Blaise Pascal.* p. 192 et 186.

de deugd natejagen zonder ons het leven onwaardig te maken. Intusschen, die twee wetten zijn meestal met elkaâr in strijd. Wat te doen als de plicht gebiedt, en de hartstocht ons tot het tegenovergestelde medesleept! Welke van die beide stemmen moet ons besturen, aan welke moeten wij gehoorzamen?

Verwaarloozen wij de genietingen, dan dalen wij in onze eigene achting en verliezen wij onze menschenwaarde. Achten wij de wet van den plicht onze hoogste wet, wij worden dan ongevoelig, ons wezen wordt koud, en de hoogmoed, die ons aankleeft, bederft wat wij meenen goed te doen. Onze opgewondenheid gaat over in moedeloosheid, ons dwaas vertrouwen in mismoedigheid en wanhoop.

En echter openen zich voor ons geene andere dan die twee wegen. Al zochten wij in en om ons, wij zouden geene andere vinden. Zullen wij wellicht beproeven, om, naar omstandigheden, van den eenen op den anderen weg over te gaan? Maar dat zal juist het middel zijn om tegelijk ons geluk en onze waarde te verliezen. Wij zullen evenmin de voldoening smaken, die een goed geweten verschaft, als die welke men geniet door zich instinktmatig aan het genot over te geven. Ontrouw aan de bekoring der zinnen, ontrouw aan God, zullen wij de ongelukkigste der menschen zijn.

Wat in dien toestand te doen? Wat blijft ons anders over dan een beginsel op te zoeken, dat hooger is dan die, welke wij onvereenigbaar hebben geacht? eene macht, die de twee polen vereenigt, waarop de bewegingen van ons wezen zich balanceeren, en welke die wetten tot één brengt, wier onvereenigbaarheid ons evenmin den vrede in het genot als het geluk in den plicht zou doen smaken?

Zoo brengt Pascal ons op den weg des geloofs, zooals het in het Evangelie is, van dat geloof, dat alléén in ons kan doen wonen den vrede met opoffering, het geluk met de deugd. Hij brengt ons daartoe langs natuurlijken weg, uitgaande van de beginselen, die hij in ons vindt, en door eene bewijsvoering, die nooit verouderen zal, omdat de mensch van alle eeuwen haar steeds in den mensch zal vinden. Allen hebben wij ze in ons. Allen kunnen wij haar juistheid bevestigen door onze eigene ervaring, die, of wij er ons van bewust zijn, ja dan neen, zich gedurig vernieuwt. Zelf drukt Pascal het uit: „Il est des choses que l'on ne prouve qu'en obligeant tout le monde à faire réflexion sur soi, et à trouver la vérité dont on parle. C'est en cela que consiste la force des preuves que je dis".

Inderdaad, de taal der Kerkvaders moge verouderd heeten; de werken der Apologeten, die in den loop der tijden tot ons gekomen zijn, mogen veel van hunne waarde verloren hebben: Pascal, die tot de conscientiën de eeuwige taal van het geweten spreekt, zal gewis zijn invloed behouden; en, naar de juiste uitdrukking van Nisard, geeft hij ons de hand over het hoofd van Bossuet. Hij ziet verder dan Bossuet, verder dan Descartes, verder dan de achttiende eeuw, en ons geslacht mag zich gelukkig achten hem nog als een der zijnen te mogen erkennen. Het boek der „*Pensées*" vindt nog altijd veel sympathie, en het zal voortdurend levendige belangstelling wekken, wellicht langer nog dan het „*Bewijs van den waren godsdienst*". Moge Pascal in meer dan één opzicht, bijv. in de kennis van het Oud en Nieuw Verbond, in de historische critiek lager staan dan de Groot, ongetwijfeld staat hij

boven dezen in de levende opvatting van het Christendom en in het practisch begrip van het Evangelie; en waar wij in de hedendaagsche verdediging van het Christendom een meer helder inzicht aantreffen in de psychologische zijde van dezen godsdienst en in de betrekkingen van het Evangelie tot de onvergankelijke behoeften der menschelijke ziel: wij moeten zulks voor een groot deel toeschrijven aan het voorbeeld van Pascal, le génie de la mélancolie, gelijk hij genoemd wordt, na wiens weeklacht de Werther van Goethe, de René van Chateaubriand, de Manfred van Byron ons nauwelijks meer belangstelling kunnen inboezemen.

Wij bepalen ons tot deze weinige wenken [1]). Zij zullen,

---

[1]) Uitvoeriger betoog mag hier gewis overbodig heeten na de belangrijke geschriften van VINET, NAVILLE, DE PRESSENSÉ, ASTIÉ, FELIX KUHN en anderen, waarin tegenover velerlei weêrspraak op o. i. nog niet weêrlegde gronden de blijvende belangrijkheid der „*Pensées*" krachtig wordt gehandhaafd. De kennisneming dier geschriften kan den belangstellenden lezer niet ernstig genoeg aanbevolen worden, inzonderheid aan hen, die niet moede worden te beweren, dat, evenals de Groot, ook Pascal zijn tijd heeft gehad. In de geschriften dezer tegenstanders kan men intusschen menige uitspraak of belangrijke concessie ten gunste van Pascal aantreffen. Zoo zegt o. a. de geachte recensent van onze proeve over *Pascal* (*Vad. Lett.* t. a. p.): „Pascal heeft als apologeet zijn tijd gehad. Hoe ontzaglijk hoog ook zijn boek uit een litterarisch oogpunt bij mij aangeschreven staat, een ongeloovige bekeeren, zal het, naar mijn bescheiden meening, nooit. Methode en argumentatie zijn verouderd. Daarenboven is het bestemd de menschen niet alleen tot christenen, maar ook tot catholieken te maken". Sterker veroordeeling kan men wel niet uitspreken, maar dadelijk daarna worden wij verrast door de onverwachte mededeeling: „Alleen het hoofdstuk, waarin Pascal de conscientie plaatst tegenover den reinen, eenigen menschenzoon en diens heerlijk beeld met schitterende verven maalt, kan den mensch tot zelfbewustzijn brengen en in hem den honger en de dorst naar gerechtigheid doen ontwaken, die hem den weg ten eeuwigen leven baant". Waarlijk geen geringe zaak!

Men vergunne ons hier ook nog op eene uitspraak te wijzen van

naar wij ons vleien, eenigermate kunnen verklaren, waarom wij de apologetische methode van de Groot en allerminst die van Pascal voor verouderd kunnen verklaren. Dat dit resultaat allen bevredigen zal, mogen

---

ST. BEUVE, op wien de tegenstanders zich zoo gaarne beroepen, eene uitspraak, die wel eene lofspraak op de „*Pensées*" mag heeten. „Il est bien vrai, en effet", zegt hij, „que le jour où soit machinalement, soit à la réflexion, l'aspect du monde n'offrirait plus tant de mystère, n'inspirerait plus surtout aucun effroi, où ce que Pascal appelle la perversité humaine, ne semblerait plus que l'état naturel et nécessaire d'un fonds mobile et sensible; où, par un renouvellement graduel et par un élargissement de l'idée de moralité, l'activité des passions et leur satisfaction dans de certaines limites sembleraient assez légitimes; le jour où le coeur humain se flatterait d'avoir comblé son abîme; où cette terre d'exil, déjà riante et commode, le serait devenue au point de laisser oublier toute patrie d'au-delà et de paraître la demeure définitive, — ce jour-là l'argumentation de Pascal aura fléchi". Terecht merkt hierbij ASTIÉ op, in zijne uitgave der „*Pensées*" (*Préface* p. 24): „On ne saurait, à notre sens, faire un plus magnifique éloge des „*Pensées*", car c'est dire que leur sort est indissolublement lié à celui du christianisme sur la terre. En effet, l'argumentation de Pascal n'aura fléchi que le jour où l'humanité dépouillée de tout reste du sentiment du péché, aura, en s'arrachant la conscience, rénoncé à l'organe qui seul lui permet d'apercevoir la vérité morale et religieuse. Mais ce jour-là les *Pensées* et le christianisme n'auraient pas seuls vieilli: l'idéal, la poésie, la moralité auraient aussi fait leur temps, et il est permis de croire que l'humanité n'aurait plus à compter de longs jours. Fort heureusement, le christianisme ne nous permet pas d'être pessimistes à ce point-là. Un tel état d'atonie morale deviendrait difficilement universel et permanent; sans doute plusieurs individus paraissent condamnés à aller se briser contre les récifs du matérialisme, qui pointe de tous côtés dans notre monde moderne; mais, pour ce qui concerne la société elle-même, ce n'est pas impunément que la bonne nouvelle a retenti dans son sein. Aujourd'hui cette voix du ciel a trouvé de l'écho dans nos coeurs, et nous sommes devenus difficiles. Il n'est plus permis d'être véritablement heureux en dehors de l'idéal dont nous sommes redevables à Jésus-Christ; l'Evangile a fait naître des besoins qui, mal gré qu'on en ait, réclament satisfaction, et les vers du poète resteront vrais jusqu'au moment suprême où aura sonné la dernière heure de notre race:

wij evenmin verwachten als voorspellen. Maar wat hiervan ook zij, wat oordeel men ook over de blijvende belangrijkheid van beider Apologiën moge uitspreken: wij mogen wel de hoop koesteren, dat beider persoonlijkheden steeds waardige voorwerpen van aandachtige beschouwing zullen zijn en blijven. Of zal men het in waarheid beneden zich achten om met diepen eerbied hunne beeltenissen gade te slaan, al is het dat men met hunne wapenrustingen geen vrede meer kan hebben? Apologeten, die aan een uitnemend talent oprechte en innige vroomheid paren, kunnen gewis niet dan levendige belangstelling inboezemen. De Groot en Pascal zijn niet slechts uitstekende geleerden, vermaarde schrijvers, maar in de eerste plaats Christenen. Wat zij gaven, zijn werken des geloofs, ingegeven door eene vurige liefde voor het Evangelie, werken, waarin, al kunnen wellicht de grootschheid der schepping, de rijke ontwikkeling, de overvloed en kracht der bewijzen dezen en genen niet boeien, zeker de diepte van religieus gevoel, de uitdrukking van een krachtig geloof en van een energiek karakter aller bewondering moeten afdwingen. De vroomheid van de Groot en Pascal steekt gunstig af bij de onverschilligheid van zoovele getuigen van Christus in onze dagen, en heeft van de andere zijde ook geen gelijkenis met

---

Quand Horace, Lucrèce et le vieil Epicure,
Assis à mes côtés, m'appelleraient heureux,
Et quand ces grands amants de l'antique nature
Me chanteraient la joie et le mépris des dieux;
Je leur dirai à tous: — quoi que nous puissions faire,
Je souffre, il est trop tard: le monde s'est fait vieux.
Une immense espérance a traversé la terre;
Malgré nous vers le ciel il faut lever les yeux.

die ziekelijke vroomheid, die wij thans zoo dikwerf aantreffen; maar, gevoed door het Woord van God, wijkt zij niet voor de stormen van den twijfel, noch voor die van het leven. Ook wij mogen ons wel een overvloedig deel van dien geest, die kracht en dat geloof toewenschen, waar wij geroepen worden voor de heiligste zaak op onze beurt in de gelederen te treden!

BIJLAGE I.

De allereerste uitgave van de Apologie in rijm.

Ten onrechte wordt er gesproken van eene eerste uitgaaf te Delft bij Bruijn Harme Schinkel in 1619. Dit gevoelen wordt alleen gevonden bij den Uitgever der Overgeblevene Rijmstukken van en op Jan, Huijg, Willem en Pieter de Groot in 1722, „een man", zegt Jer. de Vries t. a. p. bl. VIII, „van weinig gezag of smaak". Volgens alle andere schrijvers verscheen onze Apologie in rijm het eerst in 1622, in 4to. Vgl. den Schrijver van het werk: Hugonis Grotii *Belgarum Phoenicis Manes ab iniquis obtrectationibus vindicati. Accedit scriptorum eius tum editorum tum ineditorum conspectus triplex.* 1727. p. 800 en vlg.; de *Hist. v. h. leven des Heeren* H. de Groot, *door* Caspar Brandt, *en verv. door* Adr. v. Cattenburgh, Dordr. en Amst. 1727. f°. Ie dl. bl. 237; Gerardt Brandt, Hist. d. Reform. IV. p. 819; Koecher, *Hist. Libr. Grot.* cap. II. § 1, en zijne *Addenda*, achter genoemd werk, bl. 589 en vlg.; Niceron, t. a. p.; Dr. J. T. Bergman, t. a. p. bl. II en III; H. C. Rogge, *Biblioth. der Remonstr. geschriften*, Amst. 1863. bl. 249 en vlg.; Fred. Muller's *Bibliotheek v. Ned. Pamfletten*, *gerangschikt en be-*

schreven door P. A. Tiele, n°. 1942, en *Suppl. van den Catal. v. h. Magazijn v. godgel. werken*, bl. 74. N°. 693.

In het bezit der allereerste zeer zeldzame uitgave, zijn wij in staat daaromtrent enkele mededeelingen te doen.

De titel, dien wij er in aantreffen, is dezelfde als dien David Algoewerus, overeenkomstig de voorlichting van Jo. Georgius Pritius, aan Koecher had meêgedeeld; hij luidt nam.: *Bewys van den waren Godsdienst in ses Boecken gestelt by Hugo de Groot. Gedruckt in 't Iaer onses Heeren* MCIↃCXXII. 4°. (VIII) en 112 blz. In deze uitgave wordt allereerst gevonden: *De verdeelinge der boecken*, en wel als volgt:

Het Eerste Boeck, Van God ende den Godsdienst.

Het Tweede, Van de waerheyd ende treffelicheyd van den Christelijcken Godsdienst.

Het Derde, Van de geloofwaerdicheyd der heylige schriften.

Het Vierde, Tegen het Heydendom.

Het Vyfde, Tegen het Jodendom.

Het Seste, Tegen de Mahumetisterije.

Hierna volgt de bekende *Vermaninge tot vrede aen alle Christenen*, geteekend met de zinspreuk: *Wie doet goed?* ook overgenomen in de uitgave van Jer. de Vries, bl. XXV—XXVIII, en waarover men vgl. Mr. H. Vollenhoven, *Broeders Gevangenisse, Dagb. v. W. de Groot* enz. bl. 83—85.

Vervolgens treffen wij er aan: eene *Waerschouwinghe aen de eenvoudighe Christenen*, geteekend wederom door een zinspreuk: *Veritas superat omnia*, waarna een gedicht van den volgenden inhoud:

Coomt hier ghy Heyden, Iood, ghy Turck, end' Atheist,
End' ghy die vuylder schuylt selfs onder naem van Christ,
Coomt uyt dit kort begryp nu eens te degen leeren,
Hoe ghy in 't generael voor eerst u moogt bekeeren.
Nae in 't particulier men sal u wysen aen
Hoe ghy der Christenen leer volkomen moogt verstaen;
V leven stellen recht, end' sulcke dwalingh wachten
Dat ghy niet voor een Jood, Turck, Heyden zyt te achten.

Na dit opwekkend gedichtjen volgen de zes boeken der Apologie, terwijl in margine telkens het beloop van het werk wordt opgegeven.

Gerardt Brandt vermeldt t. a. p., dat de Apologie in 1622 tweemalen in rijm is uitgegeven, en dat aan de eene uitgave door zekeren Rosaeus, een contra-remonstrant en predikant te 's Hage, eene voorrede of vermaning is toegevoegd, die in de andere van gemeld jaar weggelaten is. Die voorrede of vermaning kan, naar het schijnt, geene andere zijn dan de straks gemelde *Waerschouwinghe aen de eenvoudighe Christenen.* Zij komt weinig overeen met het onderwerp van de Apologie, zelfs is zij daarmede eenigermate strijdig te achten. Ziehier haar inhoud:

„De onderwijsinge dergeener die alreede tamelijck in de kennisse Godes, ende de H. Schrift, ofte in de Christelijcke Religie toegenomen hebben, gheschiet in 't bysonder, stuck voor stuck: Maar degeene die eerst aenkomen, oft niet en weten, ofte oock alles ontkennen, werden in 't generael door natuerlijcke redenen, ofte uyt haer eyghen bewijsredenen onderwezen; waerinne verscheyden ouden als nieuwe treffelijck hebben gheschreven: als Arnobius teghens de Heydenen, Justinus Martyr tegens de Joden, veele andere, van de waerheyd der Christelijker Religie, als Raimundus Sebondus, doch wat particulierder ende nae dien tijd H. Savanarola, Ludovicus Vives, Augustinus Steuchus *de perenni Philosophia*, ende Philippus Mornaeus Heere van Plessis (ick slae over veel oude ende nieuwe) die uyt Steucho veel genomen heeft, hoewel hij hem niet eens verhaeld, ende den welcken schijnt desen Autheur in 't kort meest ghevolcht te hebben; dese ende diergelycke hoewel sy seer heerlyck gheschreven hebben, werden (God beterd) nu ter tijd by sommige menschen, die onder malkanderen selver niet konnen accorderen, misbruyckt, ende daer toe voort ghebracht: *Dat het genough sy alles in 't generael slechts te ghelooven; de Apostelen seggen sy, waren*

wel tevreden met die geene die alleen maer het Symbolum ofte gelove geloofden, etc., sonder dat sy eens aenmercken, dat ten tijde der Apostelen sooveel secten niet en waren, alsser, eylacen, by onsen tijd zijn; ende soo daer eenige waren datse de Apostelen wel degelijck tegenstonden: doen de Ebioniten op quamen, die de Arrianen genoechsaem gelick zijn, schreef niet den Evangelist Johannes sijn gantsche Evangelium daer tegen? doender questie quam onder de gemeente, hielden sy niet het *Synodum* te Jerusalem? stond Paulus niet Petrum tegen in 't aensit? wat souden sy nu doen?

Ende alsmen slechts soo in 't ghenerael alles wil stellen, sonder banden van eenicheyd, wat soudet sijn inde Christelijcke gemeente? een papist sal komen voorstellen uyt dese woorden: *Dit is mijn lichaem*, etc. sijn grove afgoderije, een Arriaen uyt dese woorden: *De Vader is meer als ick*, etc. sijn grouwelijcke ketterijen, ende soo voorts met de Mennoniten, met de grove Ubiquitisten, ende veel meer andere, etc. Doch om de waarheyd te seggen, wat verscheelt een papist met sijn grove afgoderije van de Heydenen? doende meer afgoderije als oyt Heydenen gedaen hebben? wat verscheelt een Arriaen, die de eeuwige Christi godheyt versaeckt, van de Joden? ontkennende hem te sijn den waren Soone Godes? wat verscheelt een Mennonijt van de Turcken, ontkennende Christi ware menscheyd? die de Mahumetisten bekennen? siet ghy wel, dat den strijt is niet sooseer tegen Christenen, als tegens de Heydenen, tegens de Joden, ende Mahumetisten selver; hoe seer sy hun soecken met den uytterlijcken naem Christi te verbloemen, 't welck oock noch dies te erger is. Jae seggen se noch: *sy meenen dat se oock recht hebben, dat wy voor laster houden, houden sy voor Godes eere;* wel wats dat geseyd? de Joden meenden oock gelijck te hebben, doen sy onsen Salichmaker kruysten, de Heydenen doen sy de Apostelen ende de Christenen vervolchden, de Mahumetisten, datse Christum verlatende, Mahumet aenhanghen, maer hebben se daerom ghelijck? Sijnse niet, inson-

derheyd de Joden, van Gode wel degelijck, ten exempel van de gantsche wereld gestraft? Sy seggen: *men kan soo wel dwalen aen ons zijde, als syluyden, etc.* O! is dan de heylige schrift, die een licht ende lanteerne is onser voeten, soo duyster gewerden, dat men niet kent licht uyt duysternisse? afgoderije van den suyveren godsdienst? etc. Voorwaer dit is een blasphemie tegens Godes H. Woord, uytgespogen van sulck volck die altijts weerhanigh, met alle winden als een riet waeyen, nimmermeer vast gaen, maer altijts twijffelen, *veri Pirrhonij et Sceptici*, etc. Jae die wel derven rondelijck uyt-seggen: *Dat het nu wel van noode is, als ten tijde Eliae, dat God de Heere wederom openbaerlijck uyt den Hemel verklare wie gelijck heeft*: soo vast staen se in den geloove. Noch seggen se: *men moet den vrede soecken, men moet de liefde hebben, om malkanderen te dulden*, etc. maer op wat conditie? dat men vooral de waarheyd hebbe ende behoude: Want sonder de waerheyd en is het geen vrede, en is het geen liefde; maer slechts een schaduwe ende schim van vrede ende liefde, 't is maer de opinie daer van, ende niet de waerheyd, ofte de daed selve, etc. Wij verstaen seer wel, dat men alles moet lijden ende dulden, om vrede, liefde ende eenicheydswille, maer voor al moet men de waerheyd behouden, wat soudet anders zijn voor een Religie? geen Religie! verbied de ceremoniale wet de onreyne beesten? Sal men dan de onreynigheyd in de suyvere bruyd Christi vinden? Sal men 't licht met de duysternisse mengen, Christum met Belial! 't is onmogelijck! hadden soo onse voorouderen ende de outvaders ghedaen, wij en hadden nu van geen Christelijcke Religie meer weten te spreecken; evenals of wy gehad hadden het *Evangelium aeternum* van den Roomschen Antichrist (ô uytsterste jae duyvelsche goddeloosheyd!) die moetwilligh een valsch Evangelium heeft gemaeckt, om het rechte ('t was al langh voor den druck (Anno 1250) gäntsch uyt te roeyen, ende het valsche de Christenen in de handt te steken; maer God Almachtigh heeft het niet belieft, *Wilhelmus de*

sancto amore, ende noch eenige, heefter expresselijck tegen geschreven, daerom hy oock levendigh, eylacen, van den Antichrist ende sijn adhaerenten, verbrand is, etc. Wy en houden van geen schelden als sommige veel doen, jae ordinaris gewoonte daer van maecken, ende nochtans veel liever met de afgodendienaers (die haer selver toch altijts dan daer nae onderdrucken) overeenkomen, als met de ware dienaers Godes: Wij soecken in alles vrede, liefde ende eenigheyd, behoudende slechts de waerheyd. Siet, dit hebben wy den eenvoudighen Christelijcken leser kortelijck ende eenvoudelick willen waerschouwen ende vermanen, om met onderscheyt des te meerder vrucht uyt desen boeck te genieten, verhopende dat den *Auteur* oock van sulck een meeninge ende gemoet is, Amen. Vale."

Een exemplaar dezer zeldzame eerste uitgave berust ook in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, en is aldaar te vinden gebonden in één band met de Groot's „*Der Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt Godtsdiensticheyt*, *'s Gravenhaghe*, 1613", en zijne „*Verantwoordingh van de Wettelycke Regieringh van Hollandt ende West-Vrieslant*, *Parijs*, 1622."

BIJLAGE II.

De verschillende uitgaven van de Apologie in rijm.

Nog in hetzelfde jaar, waarin de eerste druk van het gedicht het licht zag, verschenen er twee andere uitgaven. De eene is geheel gelijk aan de straks besproken eerste uitgave; alleenlijk mist men er het opwekkend gedichtjen en de medegedeelde voorrede van Rosaeus. Een exemplaar daarvan is ons welwillend ter hand gesteld uit het Museum Meermanno-Westreenianum; het is gebonden met tal van andere stukken van en over Hugo de Groot. Vermoedelijk is deze uitgave eene van die, welke Brandt t. a. p. bedoelt.

De andere, mede van 1622, heeft een eenigszins anderen titel, namelijk: *Bevvys van den waren Godsdienst in ses Boecken ghestelt by Hugo de Groot. Ghedruckt in 't Jaer onses Heeren* 1622. 4°. (IV) en 112 blz. Zoowel in de Koninklijke Bibliotheek als in het Museum Meermanno-Westreenianum hebben wij daarvan een exemplaar aangetroffen. In een der twee exemplaren, die wij er van bezitten, staat verkeerdelijk als bijzonderheid gemeld: „Haec est celeberrima ista editio princeps raritatis stupendae. Bauer *Biblioth. libror. rar. unio.* p. 59. *Bibl. Solger.* II. p. 78". De voorrede van Rosaeus komt hier mede niet voor, ook niet het gedicht. De inhoud dezer

editie is overigens gelijk aan de twee reeds genoemde. Druk en spelling zijn eenigszins gewijzigd. Vgl. Rogge, t. a. p. en Fred. Muller's aang. *catal.* N⁰. 694.

Deze uitgave komt bij Rogge t. a. p. als een tweede druk voor; ook zou zij herdrukt zijn in 1648 in 8⁰. (Amst. bij de Wed. Rieuw. Dircksz. v. Baardt), met de *Uytleggingе op het Gebedt o. H.*, *de 't Samensprake over den doop*, *enz.* Zie ook Fred. Muller's *catal.* N⁰. 695. Dr. F. A. Snellaert t. a. p. meent, dat de 2e dr. is uitgegeven door jufvr. M. J. van Dorp, en wel te Amsterd. in 1648, in 8⁰., terwijl Jer. de Vries t. a. p. gelooft, dat de tweede druk van het „*Bewijs*" bij A. de Wees te Amsterdam in 1652 verscheen, *mitsgaders Nederduitsche Dichten en Christelijke Gezangen*, terwijl in 1648 in het licht kwam de *Uytlegging der algemeene Sendtbrief van den Apostel Johannes*, *mitsgaders eenige Geestelijke Gedichten en Gesangen nooit voor dezen in druk geweest.* „Beide uitgaven, zegt hij, zijn in kl. 8⁰., meestal bij elkander en komen zeldzaam voor."

In de Kon. Bibliotheek hebben wij de uitgave van 1648 gevonden, waarvan Rogge e. a. spreken, terwijl die van 1652, welke Jer. de Vries noemt, in ons bezit is. Eerstgenoemde is getiteld: *Bewijs van de Ware Godtsdienst*, *gestelt in ses Boecken. Alsmede: Een uytlegginge op 't Gebedt onses Heeren Jesu Christi .... Noch is hierachter bij gevoeght*, *een uytlegginge des Algem. Sendbriefs Johannis .... Alles op rijm gebracht door den Hooghgeleerden Mr.* Hugo de Groot, *t'Amsterdam*, bij de Weduwe van Rieuw. Dircksz. van Baardt. 1648. De uitgave van 1652 draagt ten titel: *Bewys van den waerachtigen godtsdienst*, *mitsgaders de Nederduitsche Dichten en Christelijcke Gezangen van zijne Excel.* Huigh de Groot, *Gezant der Koninginne en Kroone van Sweden*, *bij den Allerchristelijcksten Koning*, *Louys den XIII*, gedrukt *t'Amstelredam*, *voor* Abraham de Wees, *Boeckverkooper op den Middeldam*, *in 't Nieuwe Testament.* 1652. Dat wij hier met een 2en druk van het „*Bewijs*" te doen hebben, vinden wij in de beide

editiën niet medegedeeld. In beiden treffen wij de opdracht „aen de Edele, Godtvruchtige, en deuchtrijcke Vrouwe, Mevrouwe Jacoba de Waerdt, Vrouwe van Krabbendijck, ende inde St. Aechtenkerck, etc. Weduwe wijlen den Heer Johan van Reygersberg, in sijn leven Heer van Couvverve, ende Rentmeester Generael van de Graeflijcke Domeynen van Zeelandt Bevvesterscheldt" door hare „alldernederighste ende toegeneyghde Dienaresse M. J. van Dorp", die in de *Toeeygeninge* zich noemt eene „bedroefde Weduwe, die daer in volght het voornemen ende begeeren van haren stervenden Man, in wiens levens den druck van dit boeksken al was voltrecken."

Na deze opdracht vinden wij in beide uitgaven allereerst een woord *Aen den Leser*, waarin hoofdzakelijk de inhoud van de zes boeken der Apologie wordt medegedeeld; voorts de bekende *Vermaninge tot Vrede aen alle Christenen*, *De verdeelinge der Boecken*, waarop de zes boeken volgen, zonder eenige aanteekeningen; slechts in margine wordt het beloop des werks opgegeven.

De *Nederd. Dichten en Christelijcke Gezangen*, die hierop volgen, zijn: *Uytlegginge van het Gebedt ons Heeren Jesu Christi; genaemt het Vader ons; Samensprake over den Doop, tusschen* M. Hugo de Groot, *ende sijne dochter* Cornelia de Groot. *Door Vragen ende Antwoorden; Aendachtige betrachtinge des Lijdens Christi, op den goeden Vrydagh. Door M. H. D. G.;* voorts *Christelicke Gesangen, Getrocken uyt het Oude ende Nieuwe Testament*, waaronder *De tien geboden beschreven by Moses; De geboden onses Heeren Jesu; De uyterste wille van onsen Heere Jesus Christus; Gebedt der geloovigen; Beschrijvinge van de wedergeboorte; 't Onse Vader; 't Geloof; Morgen Gebedt; Avondt Gebedt; Gebedt voor den eten; Gebedt na den eten*; *Lofsangh van de Jonckvrouw Maria; Zacharias Lofsangh; Den Lofsangh der Engelen; Simeons Lofsangh* en *'t Gebedt van den Vorst Nehemias.*

Beide uitgaven worden besloten met de *Laetste Afscheydtsreden*

van Hugo de Groot, *gehouden met* Johannes Quistorpius, *Doct. ende Profess. in de Theologi*, *ende Dienaer des Godtlicken woordts in Rostock.*

Zoowel in ons exemplaar als in dat der Kon. Bibliotheek wordt eindelijk nog toegevoegd de: *Uytlegginge des Algemeynen Sendtbriefs*, *van den Apostel Johannes. Mitsgaders eenige geestelijcke Gedichten ende Gesangen; noyt voor desen in druck geweest. Alles op Rijm gestelt door* Mr. Hugo de Groot. *t' Amsterdam*, *Bij de Weduwe* van Rieuvvert Dircksz. van Baardt. Anno 1648.

Geheel verkeerd wordt door E. J. Brill in zijn *Catalogue de livres anciens et modernes*, vol. I. *Théologie.* 1860, p. 60, het exemplaar in ons bezit als de „*première édition*" van het „*Bewijs*" aangeduid.

Na raadpleging der verschillende eerste uitgaven van ons gedicht komt het ons voor, dat de *eerste* editie in hetzelfde jaar, waarin zij verscheen, *herdrukt* is, terwijl mede in 1622 een *tweede* druk het licht zag, ook in 1648 en 1652 herdrukt in 8⁰. bij verschillende uitgevers.

Eene nieuwe uitgave van het „*Bewijs*" is door den geleerden Gerard Brandt bezorgd en in 8⁰. te 's Gravenhage in 1683 uitgegeven. Hier vinden wij de voorrede van G. Brandt *Aan den Leezer*, gedagt. in *Amst.* 1 *Juni* 1683; den „inhoudt van 't geen begreepen is in de zes boeken van de waarheit der Christelyke Religie"; de bekende *vermaninge tot vrede*, waarop de zes boeken zelve volgen. De andere *Stichtelyke gedichten en gesangen*, die vervolgens worden meêgedeeld, zijn dezelfde als die in de genoemde uitgaven van A. de Wees en de Wed. Rieuw. Dircksz. v. Baardt gevonden worden. Alleen is hier nog bijgevoegd: *'t Samenspraek tusschen Vader ende Soon*, *over de deught van weynig spreken;* en terwijl de laatste afscheidsreden van de Groot, gehouden met den Leeraar J. Quistorpius, hier niet voorkomt, worden daarentegen meêgedeeld *Twee brieven van wylen den Hooggeleerden* Gerardus Joannes Vossius, *in welke van*

des Heeren H. de Groots *Onderwysingh der Gedoopte Kinderen met lof gewagh wordt gemaekt*, *aan Mejuffvrouw* de Groot *geschreven.* Eindelijk is deze uitgave verrijkt met eenige kleine ophelderingen en belangrijke aanwijzing van de schriftuurplaatsen. Zij is aanwezig o. a. in de Kon. Bibliotheek, in de Bibliotheek der Leidsche Hoogeschool, terwijl wij haar ook hebben gevonden in de rijke boekerij van de Maatschappij der Ned. Letterkunde. Zie haar *Catal.* II. bl. 524.

Dat deze uitgave als de derde druk moet worden aangemerkt, blijkt uit de woorden in Brandt's *Voorrede*, dat „de tweede druk overlang uitverkocht" is: „'t welk den Boekverkooper Johannes Tongerloo bewoog tot het aanleggen van dezen nieuwen druk". Vgl. *Biblioth. Grotian. in Manibus Grotii ab obtrectat. vindic.* p. 800; Niceron, Jer. de Vries, Rogge, allen t. a. p.

In ons bezit is voorts eene uitgave, die op haren titel „de vierde druk" wordt genoemd, in 8°. te Amsterdam verschenen, bij de Wed. van B. Visscher, *Boekverkoopster*, *in de Dirk van Hasseltsteeg*, 1720. Deze uitgave is vermeerderd met een portret van de Groot (M. Mierevelt pinx.) en diens *Leven*, uit het Latijn vertaald door David van Hoogstraten, terwijl men er nog aantreft een brief van de Groot aan zijne kinderen Kornelis, Pieter en Diederik, voorts Gedichten van Heinsius, Hooft, Vondel, Anna Roemer Visscher, Gerard en Kasper Brandt op de Groot, alsmede een register. Overigens is deze editie geheel gelijk aan de vorige. Vgl. ook Jer. de Vries t. a. p.

In 1728 kwam te Amsterdam en in hetzelfde jaar ook te 's Hage „de vyfde druk" in groot 8°. uit, die van de voorgaande niet verschilt. Vgl. Jer. de Vries en Rogge t. a. p. Fred. Muller, *catal.* N°. 696.

Latere uitgaven sedert dat jaar tot 1844 zijn mij niet voorgekomen. In laatstgenoemd jaar echter verscheen de editie, door D^r. Snellaert t. a. p. ten onrechte de 4e dr. genoemd, getiteld: Hugo de Groot's *Bewijs van de ware*

godsdienst, met zijne overige Nederduitsche Gedichten, uitgeg. door Mr. Jer. de Vries, Amst. bij R. Stemvers. Bij deze uitgave, die in *de Navorscher* Deel XI. bl. 267 met *Van de waarheid d. Christel. godsdienst* verward is, heeft de Schrijver hoofdzakelijk den door Brandt in 1683 bezorgden druk gevolgd. Al wat daarin en ook in de andere editiën is, kan men in de uitgave van de Vries vinden. Behalve een *gedicht van* D. Hurant, med. doct., worden nog bij het „*Bewijs*" en de bereids uitgegevene Stichtelijke zangen voor het eerst gevoegd de gedichten: *Klachte der Vrouwe van Mechelen, over de Min des Princen van Oranje; October* VII *'s Jaars* CIↃIↃCXIX (op de verjaring zijner Gade); *Aen Maria van Reygersbergh, over mijne verlossingh uit d' eeuwige gevangenis; Versoekschrift van* Maria van Reygersbergh *om Louvesteyns uitgang; Aenspraeck van* Hugo de Groot, *aen de kist, in dewelcke hy uyt de gevanckenisse is gedragen; Hetzelfde anders; Bijschrift van* de Groot, *geschreven in seeker stamboek van* Daniel Kempenaer; *Op den Zeylwagen van Prins* Maurits; *Op hetzelfde onderwerp; Bijschrift op den Zeylwagen; Op hetzelfde onderwerp; Aan den gevangen Admirant.*

De waarde dezer schoone uitgave wordt bovendien verhoogd door den schat van aanteekeningen, die, onder die van G. Brandt gesteld en daarvan kennelijk onderscheiden, vele woorden of zaken ophelderen en den lezer grooten dienst bewijzen.

BIJLAGE III.

De verschillende uitgaven der Apologie in Latijnsch proza.

Weinige werken uit den nieuweren tijd mochten zulk een overgroot getal uitgaven beleven, als *„het Bewijs van den waren godsdienst"*. Nauw was het uit Hollandsch dichtmaat, waarin het, gelijk wij zagen, herhaalde malen werd uitgegeven, in Latijnsch proza bewerkt, of een aantal uitgaven werd er van gevorderd om in de behoefte daaraan te voorzien. Ziehier wat wij gevonden hebben.

Op voorgang van den schrijver der *Manes* noemt van der Aa, *Biograph. Woordenb.* in voce Grotius, eene Latijnsche uitgave te Amsterdam in 1634, in 12°. O. i. ten onrechte. De eerste Latijnsche uitgave, die door G. J. Vossius bezorgd werd, verscheen in 1627 in 12°. onder den titel: *Sensus librorum sex, quos pro veritate Religionis Christianae Batavice scripsit* Hugo Grotius, *Lugd. Batav. ex officina* Jo. Maire, terwijl in hetzelfde jaar eene andere, volkomen daaraan gelijk, *Parisiis apud* Jac. Ruart het licht zag; wellicht dezelfde editie, doch waarin alleen de naam van den uitgever op het titelblad veranderd schijnt. Deze editie hebben wij uit de Leidsche Bibliotheek geraadpleegd, en be-

rust aldaar *ex legato cl. viri* Prosperi Marchandi. Zie Koecher en Bergman t. a. p.

In 1629 verscheen, eveneens in 12o., de tweede uitgave: H. Grotius *de Veritate rel. Christi. Editio secunda*, *priore auctior et emendatior. L. B. ex off.* Jo. Maire. Zie Koecher t. a. p. en de door hem meêgedeelde brieven van en aan de Groot.

De derde uitgave zag het licht in 1633, *prioribus auctior et emendatior. Lugd. Bat. ex off.* Joh. Maire, mede in 12°. Vgl. Koecher en Rogge t. a. p.

Eene *editio nova*, *additis annotationibus*, *in quibus testimonia*, kwam in 1640 te Parijs, *sumptibus* Seb. Cramoisy, *Cum Privilegio Regis* in het licht, die gevolgd werd door twee andere in hetzelfde jaar, waarvan de eene *juxta exemplar Parisiense* s. l. et a., de andere te Leiden bij Jo. Maire. Zie Koecher en Bergman t. a. p.

In 1650 verscheen: Hugo Grotius *de veritate rel. christianae ad verum ampl.* Hier. Bignonium. *Editio novissima, in qua eiusdem annotationes suis quaeque paragraphis ad faciliorem usum subjectae sunt.* Par. 1650. f°. Merkwaardig vooral door de korte opdracht aan H. Bignonius, get. „*Lutetiae* 27 *Aug.* 1639", die daarin opgenomen is. Vgl. Koecher, t. a. p., bij wien deze uitgave de *zevende* heet. — Als de *achtste* noemt hij die van 1662. 8°. *Oxonii*, *Typis W. H. Impensis* Ric. Davis, *Assign.* I. *Webb.*, terwijl J. Fr. Foppens, *Biblioth. Belg.* 1739. Tom. I. p. 492—495, eene andere van Oxford noemt „*e theatro Scheldoniano*". 1675. 12°.

In 1662, 1669, 1675 en 1680 is, zoover ons bekend is, in 12°. het „*Bewijs*" uitgegeven te Amst. „*ex officina Elseviriana.*" Deze vier exemplaren hebben wij in de Koninklijke Bibliotheek mogen aantreffen. Zie de juiste beschrijving daarvan bij Koecher t. a. p. Brunet in zijn *Manuel du Libraire* noemt de edit. van Elsevier, 1662, pet. in 12°. te *Leiden* uitgegeven. Zeker eene vergissing. Overigens karakteriseert hij ze zeer juist als „la plus belle des 4 éditions de ce traité,

données par les Elsevier, vend. 8 fr. *mar.* Duriez; celles de 1669, 1675 et 1680 ont peu de valeur; celle qu'on a annoncée comme étant de L. Elsevier, sous la date de 1640, nous paraît être de Jean Maire." Verg. ook Ebert, *Allgem. Bibliogr. Lexicon in voce* Grotius. Bij Rogge t. a. p. vinden wij alleen de edit. Elseviriana van 1680; daarentegen wordt bij hem opgegeven eene *editio noviss., in qua eiusdem annot. ipsius textus verbis subjectae sunt. Amst.*, *ap* H. Wetstenium 1684. 8⁰. Zie Koecher t. a. p., die terecht nog eene uitgave *a.* 1696 *apud* Wetstenium in 8⁰. noemt benevens eene *Amsterdamsche* in 12⁰. van 1674, terwijl in zijne *Addenda ad Hist. Libri Grot.* cap. II. § 25 de uitgaven vermeld worden: Par. 1637 en 1648 en 's Hage, 1652 en 1661 in 8⁰.

Bij al deze uitgaven moeten nog de volgende belangrijke en critisch bearbeide gevoegd worden:

1⁰. Twee van Cyprianus, *Lipsiae ap.* Gleditschium, van 1709 en 1726. 8⁰. Die van 1709 wordt ook door Niceron t. a. p. opgegeven. Vgl. over beiden Koecher en Bergman t. a. p.

2⁰. Onderscheidene van J. Clericus. De eerste *edit. accuratior*, *quam recensuit notulisque adjectis illustravit* J. Clericus, *cuius accessit de eligenda inter dissentientes Christianos sententia*, *liber unicus. Amst.*, *ap.* Francisc. van der Plaats. 1709. 8⁰., is opgedragen aan Thomas, aartsbisschop van Canterbury. Met *praef.* Achteraan „*Testimonia de* Hug. Grotii *adfectu erga eccl. Anglicanam*". Eene tweede *editio*, *quam secundum recensuit etc.*, *Hagae Comitis ap.* Is. Vaillant 1717. 8⁰. De laatste *editio*, *quam tertium recensuit .... cuius accessere de eligenda inter Christianos dissentientes sententia*, *et contra indifferentiam religionum libri duo. Hagae Comitis*, *ap.* Frr. Vaillant *et* Prevost, 1724. 8⁰. Vgl. over deze drie uitgaven Koecher en Bergman t. a. p.; Clericus, *Bibliothèque choisie*, T. XVIII. Art. VI. p. 228. sqq.; J. Fr. Foppens, Paquot, Fred. Muller en Rogge, allen

t. a. p. Haag vermeldt ook de uitg. van 1717 en 1724 (Hagae), in welke laatste eene verhandeling van Clericus in twee boeken: *Contra indifferentiam religionum.* Cattenburgh maakt slechts in het voorbijgaan van Clericus uitg. gewag. Hij spreekt ook nog van eene uitgave *„addito septimo libro adversus pontificios, conscripto a rev.* Sim. Patrick, *episc. Eliensi".* Vgl. de hollandsche vertaling van 1686. Niceron noemt de uitg. van 1709, 1717 en 1724. 8°. Nog vinden wij melding gemaakt van latere uitg. van Clericus: eene *edit. noviss. cum notulis. Accesserunt ejusdem De eligenda inter Christianos dissentientes sententia, et Contra indifferentiam religionum libri duo. Hag. Comitis, ap.* Is. van der Kloot. 1729. 8°. met opdracht van Clericus, d°. 1 Maart 1724 *„veritatis et virtutis amantibus"*, en eene andere, evenzeer te 's Hage, *ap.* Anth. van Dole, 1734. 8°., gelijk aan de vorige. Vgl. Bergman en Rogge t. a. p. Daaraan gelijk is nog eene latere in ons bezit, *editio novissima, ex collatione optimorum exemplarium emendata. Londini, apud* Jo. Nourse. 1755. in 8°.

3°. Twee uitgaven van Jo. Christoph. Koecher, de eerste *Jenae, ap.* Ernst Cl. Bailliar, 1727. 3 voll. 8°., en de tweede *Halae Magdeb., imp. Orphanotrophei*, 1734, 1739 et 1740. 3 voll. 8°. Vgl. hierover Koecher zelven en Bergman en Niceron, t. a. p.

4°. De uitgave Dr. Jo. Theod. Bergman: Hugo Grotius *de Veritate Religionis Christianae. Edit. novam curavit et selecta annotatione instruxit. Vol. I. Lugd. Batav., ap.* C. G. Menzel et J. C. Cyfveer. 1831. 8°. Met belangrijke *praef.* en *indices.* 't Is jammer dat hiervan nooit het 2 dl. is verschenen.

Hiermede zijn wij echter nog niet ten einde. Raadplegen wij den reeds genoemden schrijver der *Manes*, dan vinden wij, behalve de door ons genoemde, door hem nog de volgende uitgaven vermeld: Lugd. Bat. 1627. 8°., 1637. 12°., 1647. 12°., Amst. 1641, 1654, 1663, 1666, 1680, 1684 allen in

12o., en 1669, 1694, 1724. 8°.; Par. 1627, 1640 in 8°. en 1627, 1646 in 12°.; Oxonii 1639, 1660, 1668, 1685 in 8o.; Lond. 1660., item 1687 en eindelijk Hag. Com. 1718. 8°. Vergelijk over deze opgave het juiste oordeel van Koecher t. a. p. Deze opgave werd door vele latere schrijvers geheel of wel ten deele overgenomen. Zoo vinden wij bij van der Aa t. a. p., behalve de reeds vermelde Amsterd. uitg., op vrij slordige wijze opgegeven de edd. Lugd. Bat. 1627, 1629, 1633, 1637, 1640, 12o., 1662, 12o. ibid. 1663, 12°.; Amst. 1709. 8°. Halae 1726 (Edit. accuratior cum not. Clerici). Paris 1640. 8o Oxon. 1675. 12°. — In den *Navorscher* dl. XII. bl. 333 vinden wij door H. M. C. v. O. medegedeeld, dat de latijnsche text onzer Apologie het eerst is uitgegeven in 1627, later te Leiden in 1629 en 1633, te Amsterdam in 1631 en met aanteekeningen te Parijs in 1640 en 1650, te Amst. in 1657, 1662, 1674, 1684, 1696, te Oxford in 1660, en „misschien nog meermalen afzonderlijk". Voorts wordt nevens de uitg. van Clericus, Cyprianus, Koecher en Bergman die van Fischer, *Coburg* 1734, genoemd. — Robert Watt, *Bibliotheca Britannica; or General Index to British and Foreign Literature*, *Edinburgh* 1824. in voce Grotius, teekent uitgaven aan: Lugd. Bat. van 1627. 8°. en 12°. en 1629 in 8o., en met noten Par. 1640. 8°. L. B. 1640. 12°. Par. 1650 cum versione Arabica E. Pocockii. Oxon. 1660. 8°. 1678. 12°.; voorts noemt hij de Amst. uitg. van 1662, 1669. 12°. *apud Elsev.* 1674 in 12o., van J. Clericus Amst. 1709. 8°. en van Koecher *Jen.* 1726. 2 tom. 8°. Vgl. ook nog Niceron t. a. p., die, behalve de door ons opgegevene, ook gewaagt van de ed. Lugd. Bat. 1637, 1640 in 12°.; Oxon. 1639. 12°. Par. 1640. in 12°.

In later tijd, bepaaldelijk in onze eeuw, is het „*Bewijs*" behalve door Bergman in 1831, nog meermalen uitgegeven. In *The Bibliographer's Manual of English Literature — bij* W. Th. Lowndes, *Lond.* Henry G. Bohn, 1859, in voce Grotius, vinden wij: „*De veritate Religionis Christianae Liber*

cum notis Jo. Clerici. Numerous editions. — Lond. 1678. — 1754. 8°. — ed. J. Middleton, 12o. Lond. 1849, 6 s. — Oxon. 1807." — Nauwkeurig worden ook de latere uitg. opgegeven in *The English Catalogue of Books published from January* 1835 *to January* 1863. *Compiled by* Sampson Low. *London* Sampson Low, Son, *and* Marston, 1864 in voce Grotius, alwaar wij vinden de uitg. 12°. J. H. J. Parker, 1858; by Middleton, 12°. Rivington, 1849; by Valpy, 12°. Whittaker, 1839; Bks 1 to 5, lit. trans., 8°.; Bks 3 and 4, 8°. Whittaker 1855—'6. — Ook vinden wij eene Fransche uitgave vermeld: *De verit. rel. Christ. Editio novissima, curante G. G.* In 8°. 1845. Loisel, 5 fr. Zie *Catalogue général de la librairie française pendant* 25 *ans* (1840—1865), *rédigé par* O. Lorenz. Paris 1868. voce Grotius.

Eindelijk vermelden wij, dat de latijnsche text met de *Opera Theologica* van de Groot mede werd uitgegeven te Parijs in 1646, en later in de Amsterdamsche, Bazelsche en Frankfortsche uitgaven dier *Opera*, ook vereenigd met andere werken van den geleerden schrijver. Zie den schrijver der *Manes* t. a. p. en Koecher t. a. p. cap. II. § 26.

BIJLAGE IV.

Opgaven van en mededeelingen omtrent de verschillende vertalingen der Apologie.

Het uitvoerigst is het vraagstuk der vertalingen door Koecher behandeld in het IIIe hoofdstuk van zijne letterkundige geschiedenis van de Groot's geschrift. Hoewel deze Duitsche geleerde soms de bestaande duisterheden niet voldoende opgehelderd heeft, en door misverstand nog nieuwe daarbij heeft doen ontstaan, heeft toch zijn onderzoek, waarbij vooral het werk van Jo. Alb. Fabricius en den onbekenden schrijver der *Manes* gevolgd is, nog voortdurend hooge waarde voor hem, die eenig licht zoekt te erlangen omtrent de vele vertalingen, die er van de Apologie in den loop des tijds zijn uitgegeven of gezegd worden te bestaan. De belangstellende lezer zal daarin nog een schat van opgaven en mededeelingen vinden. Terwijl wij daarnaar verwijzen, willen wij hier nog een en ander mededeelen.

Bij het raadplegen van het litterarisch overzicht van Koecher zal men aanstonds ontwaren, dat er reeds voor en tijdens het leven van dien geleerde groot verschil bestond in de opgaven van de talen, waarin het „*Bewijs*" is overgezet. Na dien tijd ontdekken wij een niet minder groot verschil. Men oordeele zelf.

Vrij onbepaald heet het in de *Nouvelle Biographie générale*,

publ. sous la direction de M. le Dr. Hoefer, T. 22. Paris, 1858. 8°. p. 313: „on en a publié des traductions dans presque toutes les langues". Zoo ook in de *Bekn. gesch. d. Ned. Lett.* door M. Siegenbeek, die bl. 117 zegt, dat het „*Bewijs*" „in bijna alle talen overgezet, en door geheel Europa verspreid is". In navolging wellicht van dezen geleerde, doch minder stout, getuigt Mr. Jer. de Vries in zijne meergemelde uitgave, bl. III, dat het „in bijna alle *bekende* talen overgebracht" is. Meer bescheiden, schoon mede onbepaald, drukt ook, om geen meerderen te noemen, de Vlaamsche Letterkundige, Dr. T. A. Snellaert zich uit, waar hij in zijne *Schets eener Gesch. d. N. Letterk.* bl. 136 zegt, dat het voortreffelijk werk van de Groot in het latijn is vertaald, „langs waar het in verscheidene europeesche en aziatische talen overging."

Niet tevreden met deze onbestemde uitdrukkingen gaan anderen verder, en noemen bepaalde vertalingen. Tot deze categorie behooren verreweg de meeste latere schrijvers.

Zoo vindt men bij Niceron t. a. p. gespecialiseerd ettelijke Fransche en Hoogduitsche vertalingen; voorts noemt hij eene Zweedsche vertaling van 1637 en eene Deensche van Th. Bartholin. Koppenh. 1678 12°., Engelsche vertalingen van 1637 en Lond. 1690. 8°., ook eene bezorgd door S. Patrick, biss. van Ely; eveneens moet er, volgens hem, eene Grieksche vertaling bestaan. — In het *Neuvermehrtes Historisch und Geographisches Allgemeines Lexicon* van Buddeus, II^{r}. Th. Basel, 1726, f°. s. 591 (sub voce Grotius) wordt melding gemaakt van vele vertalingen van het „*Bewijs*" in verschillende talen, „hernach von den Jesuiten in die Persische, ingleichen von Pocockio, annoch zu Grotii lebenszeiten, und nachgehends von dem Watson, beydes mal in die Arabische spraach, den Cophten zu gefallen, und die Mahometaner zu bekehren, auch letzter zeit auf des Boyle ansuchen, die Indianer zum Christenthum zu bringen, von den Engl. Orient. Compagnien (!) nebst der Schrifft neues

testaments, in die Malaische spraach ist übersetzt worden". — Zonder te onderzoeken of de hier genoemde vertalingen werkelijk bestaan, voegde men daaraan ook de Chineesche vertaling toe, die, naar beweerd wordt, „mehr Christen als alle Jesuiten gemachtet" had. Zoo de Burigny, die in zijn *Vie de Grotius, avec l'histoire de ses ouvrages*, Amst. 1754. T. 2. p. 144 nevens de vertalingen in het Fransch, Duitsch, Engelsch, Vlaamsch, Zweedsch, Deensch, Grieksch, Arabisch, Maleisch en Chineesch, bovendien van eene Turksche vertaling gewag gemaakt, waarvan o. a. ook gesproken wordt in de *Handelingen der buitengewone vergadering der Directeuren van het Nederl. Zendelinggenootschap te Rotterdam* van 20 Juli 1820, bl. 106. Met eenige verandering heet het in de *Biographie Universelle* (biographie door P. H. Marron) T. 18. Paris, 1817. 8⁰. p. 550: „Ce Traité a été traduit du Latin dans presque toutes les langues, même en grec, en arabe, en persan, et dans quelques langues de l'Inde". Er wordt evenwel voorzichtig bijgevoegd: „Quelques-unes de ces versions n'ont cependant pas été imprimées". Dit voorbehoud wordt o. a. ook gemaakt door H. Luden, die in zijne levensschets van de Groot, bl. 212 zegt, dat het „*Bewijs*" vijf maal in de Fransche, drie maal in de Hoogduitsche, voorts in de Engelsche, Zweedsche, Deensche, Hollandsche, Vlaamsche, Grieksche, Chineesche, Maleische, Perzische en Arabische talen overgebracht werd. Van deze lange serie zwijgt een Fransch schrijver, de Advocaat Aldrick Caumont, die in zijn *Étude sur la vie et les travaux de* Grotius, p. 235, zich bepaalt tot de mededeeling van eene Engelsche, Fransche, Duitsche, Grieksche, Perzische en Arabische overzetting. Welke Europeesche vertalingen er zijn, wordt niet gespecialiseerd door den Hoogl. van Voorst, doch in zijne meeraangehaalde verhandeling over de letterkundige verdiensten van de Groot, gewaagt hij alleen van „de vele herhaalde uitgaven en overzettingen, zelfs in de Grieksche, Arabische, Perzische, Malabaarsche en Chineesche talen." Van eene Malabaarsche vertaling wordt

echter niet gesproken bij Dr. B. Glasius, in zijn *Godg. Nederland*, I[e] Dl. 1852, bl. 579, die, nevens vele andere overzettingen, wel eene in de Maleische taal vermeldt. Een ander vaderlandsch schrijver, N. G. van Kampen, geeft in zijne *Geschied. der Nederl. letteren en wetenschappen*, I. bl. 297, 298, bij zijne meêdeeling, dat de Groot's „*Bewijs*" tweemaal in het Fransch, in het Nederduitsch, Engelsch, tweemaal in het Hoogduitsch, in het Deensch, Maleisch, Chineesch, enz. is overgezet, bepaaldelijk nog op, dat de Grieksche vertaling volgens de Groot zelven in 1637 nog niet uitgegeven is; dat de Perzische bezorgd is door de Roomsche zendelingen die naar het Oosten gegaan waren, terwijl eindelijk de Arabische is uitgegeven door den beroemden Pococke, ten koste van R. Boyle. Zoo ook Tholuck in zijne *Verm. Schriften* s. 158 en 159, volgens wien er allereerst eene Latijnsche vertaling bestaat, eene Arabische door Pococke, eene Perzische van katholieke zijde voor hare missie bezorgd; bovendien noemt hij overzettingen in alle Europeesche talen, zelfs ook in Malabaarsche en Chineesche talen. Onder de vertalingen in het Duitsch vermeldt hij in het bijzonder die in verzen door M. Opitz uit het oorspronkelijk gedicht, terwijl de laatste overzetting die van Hohl is, waarover toenmaals nog Ernesti zijne grootste vreugde betuigde (*Neue Biblioth.* IX. 664). Verder gaat Claude Roy t. a. p. Volgens hem zijn de eerste vertalingen van de Groot's geschrift in het Duitsch, in 1631, etc. eene in proza, naar de eerste latijnsche uitgave, van de hand van Kolerus, de andere in verzen door Opitz naar het Hollandsche dichtwerk; en bij deze twee is er eene derde door Walentinus Musculus, in vele opzichten beter dan de vorige. De eerste vertaling in het Fransch is onbeduidend; zij werd gevolgd door een tweetal van Pierre Le Jeune, waarvan de laatste in 1728 eene zeer vrije vertaling is, terwijl daarbij gevoegd zijn verhandelingen van Le Jeune zelven en Clericus. Behalve deze drie zijn er nog twee andere

van ongenoemden, waarvan de Groot zelf gewaagt. Coventrius leverde de eerste Engelsche vertaling, die spoedig gevolgd werd door eene tweede en derde, en deze laatste van Simon Patric met toevoeging van een zevende boek tegen den Paus. Voorts is er eene Zweedsche, Grieksche, Perzische en Arabische overzetting; laatstgenoemde, meent Claude Roy, is vervaardigd door Watson, ten dienste der Copten, die hij in het Christendom onderwees. Eindelijk noemt hij Maleische, Chineesche en Deensche vertalingen die hij alleen kent uit de opgaven van Koecher, terwijl nog Hollandsche vertalingen van de Latijnsche bewerking bestaan.[1]

Wij bepalen ons tot deze weinige voorbeelden; volledig te zijn, is hier schier ondoenlijk. Wij zouden toch nog ettelijke bladzijden kunnen vullen, zoo wij al de uiteenloopende opgaven, die wij hier en daar hebben gevonden, wilden meêdeelen. Trouwens, het aangevoerde zal, naar wij ons vleien, ook reeds meer dan voldoende zijn tot staving van hetgeen wij omtrent het vraagstuk der vertalingen op bl. 57—59 van dit werk hebben gezegd. Alleen verwijzen wij hier nog naar den aangehaalden *Catal.* van Rogge, en voor de Oostersche vertalingen in het bijzonder naar het meergemeld opstel van den helaas! nu reeds overleden hoogl. H. C. Millies.

BIJLAGE V.

De werkelijk bestaande vertalingen der Apologie.

I. Vertalingen naar het Hollandsche dichtwerk.

Ten onrechte schrijft Dr. F. A. Snellaert in zijne meer-aangehaalde *Schets eener gesch. d. Ned. Letterk.* bl. 136 omtrent het „*Bewijs*": „Kort na zijn verschijnen ontving de oorspronkelijke text tweemaal de eer eener Hoogduitsche vertaling, waarvan eene uit de pen van Opitz". Voor zoover wij hebben kunnen nagaan, is de oorspronkelijke text, d. i. het „*Bewijs*" in rijm, eens in het Duitsch en in het Engelsch overgebracht, mede in verzen. Al de overige vertalingen zijn, zoover ons althans bekend is, uit de Latijnsche uitgave en in ongebonden stijl geschreven.

a. De vertaling van den oorspronkelijken text in het Hoogduitsch werd door den beroemden Martinus Opitz „in gratiam ejus filiae" bezorgd. In de correspondentie van de Groot hebben wij eenige zeer vleiende brieven aan dezen beroemden Sleeswijkschen Dichter, die onder zijne persoonlijke kennissen behoorde, aangetroffen, waaronder ook een, waarin hij over diens vertaling aldus schrijft: „Librorum nostrorum pro veritate relig. christ. quod a scriptore est, non meretur tantum interpretem: de ipso argumento idem dicere

sine impietate non possim. Sed tamen hic quoque memineris, suadeo, liberum te esse, nec ita alligatum praeeuntibus verbis, ut non liceat tibi res easdem melius dicere". Vgl. *Epist.* 272. p. 102; zie voorts ook *Epist. ad Vossium* 883. p. 389.

In hoever Opitz in zijne vertaling gelukkig geslaagd is, en daarin ook den raad van de Groot gevolgd heeft, oor deele de lezer zelf uit de volgende proeve, den aanhef van het „*Bewijs*", waarvan wij den oorspronkelijken text bl. 149 hebben medegedeeld:

„O Hollandt, trewes volck, berhümbt von alters an,
Dass du so lange nun die kühne löwen fahn
Hast fliegen also weit der windt vermag zue tragen,
Machst deinen namen kundt da wo es pflegt zue tagen,
Undt wo es abent wirdt, bist kommen gar hinein,
Wohin die Sonne selbst nicht bringt den liechten schein,
Wann du mitt klüger macht das blawe feldt eindringest,
Undt durch ein schwaches holtz den sturm und wellen zwingest,
So dencke dass der windt, diss nasse theil der welt,
Dass nach dem Monden steigt und wieder in sich fellt,
Der stein auch der den stahl macht seine kräfften regen,
Zue richten deinen gang auff ungespürten wegen,
Nicht diene darzue nur, damit du haben solt
In deiner wechselbanck das Africaner goldt,
Dass hauss voll helffen bein, die speicher übergiessen
Mit erndte von Ternat, undt mitt Brandanernüssen;
Nein, nein, was höhers ist, das hier von nöthen thut
Es ist umb reicher ding, es ist umb grösser guet,
Dass Gott geboten hat es soll dir unter liegen
Dass Reich der gantzen welt an kunst das meer zue pflügen,
Damit du bringen magst tieff ins versengte landt
Den angenemern schein undt seiner liebe brandt,
Damit, so weit ihr liecht der zwölff gestirne strecken,
Du zwölffer boten glantz in gleichen an magst stecken,
Magst führen weit undt breit biss an das Winterhauss
Das palestiner kreutz', undt über Sudt hinauss."

De titel dezer Opitziaansche vertaling is: Hugo Grotius

von der Wahrheit der Christlichen Religion. Auss Holländischer Sprache Hochdeutsch gegeben durch Martin Opitzen. *In Verlegung* David Müllers. Breslau, 4⁰. Zij is vervaardigd in 1631. Men kan haar vinden in het derde deel van de *Poemata ac opera* Opitii in 1690, 8⁰. uitgegeven. Vgl. Jo. Alb. Fabricius, *Delectus arg.* etc. p. 552 en Koecher t. a. p. cap. III, § 2 en 4., Cattenburgh en Niceron en den schrijver der *Manes* t. a. p.

b. De Engelsche vertaling in verzen vinden wij vermeld bij W. T. Lowndes t. a. p.: „Hugo Grotius *on the Truth of the Christian Religion, in English Verse.* Lond. 1686, 8⁰. 5 s. Skegg, mor. 1 l. 1 s.

II. Vertalingen uit het Latijn.

A. In Europeesche talen.

1. In het Duitsch.

Nevens de Opitziaansche vertaling in verzen zijn er andere overzettingen in Duitsch proza:

a. eene van Colerus in 1631. 12⁰. s. l.; Valentinus Musculus heeft haar gezien en geraadpleegd; zie de praef. zijner vertaling. De schrijver der *Manes* maakt daarvan gewag, zoomede Fabricius en Niceron t. a. p., terwijl de Groot, waar hij *Epist.* 883 p. 389 spreekt „de Germanicis duabus versionibus", geene andere kan bedoelen dan die van Opitz en Colerus. Vgl. voorts Koecher t. a. p. cap. III. § 2 en 3, die tevens terecht de onderstelling van den schrijver der *Manes* aangaande eene tweede uitgave dezer vertaling, in 1681, verwerpt.

b. eene van Valentinus Musculus in 1656. 12⁰. waarvan de titel en aanleg ons door Koecher t. a. p. cap. III. § 5 worden meêgedeeld. Vgl. den schrijver der *Manes*, p. 811 en Fabricius t. a. p. p. 552. Met laatstgenoemden vermeldt Niceron, die mede van deze vertaling gewag maakt, eene vroegere van 1651. 12⁰. Eene nieuwe uitgave van Musculus' vertaling verscheen in 1696 in 8⁰., in ons bezit. Zie ook Rogge t. a. p. Door den Schrijver der

Manes worden voorts nog drie andere uitg. van 1696, eene Francf., 1698, 8°. en drie van 1708, 8°. genoemd. Eene uitgave in 1708, 8°. heeft Koecher gezien, terwijl ook Fabricius haar noemt; zij verscheen te Franckf. u. Leipz. in Verleg. Joh. Wiedemeyers. Nog wordt door Koecher gewag gemaakt van eene vertaling, die aan Musculus wordt toegeschreven, Lipsiae ap. Joann. Klossium a. 1727.

c. eene, getiteld: H. Grotius, 6 *Bücher von d. Wahrheit d. Christl. Religion; aus d. Latein. mit Anmerkk. von* Chr. D. Hohl. 4°. Chemnitz. 1768. Zie de *Neue Biblioth.* IX. 664, waarin Ernesti haar prijst. Vgl. ook Tholuck, *Verm. Schriften.* I Th. s. 159, zoomede Ebert t. a. p., Chr. Gottlob Kayser, *Vollständiges Bucher-Lexicon*, Leipzig, in voce Grotius.

d. nog eene hebben wij gevonden getiteld: Hugo Grotius *Sechs Bucher von der Wahrheit der Chr. Religion. Auf das neue aus dem Lat..... übers. Marburg, in verlag Phil. Cas. Mullers.* 1746. 8°. Met voorrede van den onbekenden vertaler. Zie Rogge t. a. p. en den Navorscher t. a. p.

2. In het Fransch.

Is het bestaan van Fransche vertalingen onbetwistbaar, haar getal wordt verschillend opgegeven. Na overweging der uiteenloopende getuigenissen (zie Koecher t. a. p. cap. III. § 6—10) komt het ons voor, dat er van onderscheidene Fransche vertalingen sprake mag zijn.

a. eene van Cordesius, te Amsterdam in 1636. 12°. (?) uitgeg., waarvan Fabricius, de Schrijver der *Manes* en Koecher, gewagen; zij is hoogstwaarschijnlijk dezelfde als die welke Niceron noemt, welke door hem later wordt opgegeven als in 18°. Vgl. T. XX. p. 173. De Groot zelf maakt er melding van in zijn *Epist. ad fratrem*, sec. ser. 383 p. 864 in de volgende bewoordingen: „De Cordesii labore in vertendis iis quae pro Veritate Religionis Christianae laboravimus, jam audieram: gaudebo etiam videre".

b. eene, naar het schijnt, van Corcellius, Parijs,

1650. 8°. Vgl. het gevoelen van Koecher met betrekking tot de mededeelingen van de Groot in zijn *Epist.* sec. ser. 491. p. 896, het bericht van Bayle in zijn *Diction. Histor.* voce Grotius, en van den Schrijver der *Manes* p. 813. Zie voorts Niceron t. XIX. p. 368 en t. XX. p. 173. — J. M. Quérard, *La France littéraire, ou Dictionn. bibliographique* Didot, Paris 1829 in voce Grotius, noemt de vertaling van Étienne de Courcelles, Amst. 1636. 8°., en die van Mézeray, Par. 1644 in 8°. en P. Talon, Oratorien, Par. 1659. in 12°.

c. eene van le Sr. de Beauvoir, Parijs. 1659. 8°., door den Schrijver der *Manes* vermeld, p. 814. Of de genoemde vertaler dezelfde is als die, van wien de Groot, *Epist.* sec. ser. 491. p. 896 schrijft: „est hic nobilis quidam, qui vertit librum de veritate relig. Christ. in Gallicum cermonem, quanquam a me monitus ab alio iam versum esse in sermonem eundem. Impedire cum non potui", vermoeden wij, maar beslissen wij niet. Vgl. Koecher t. a. p. cap. III. § 10. Niceron noemt deze overzetting in 12°.

d. eene van P. le Jeune, getiteld: *Traité de la vérité de la religion Chrétienne, par* H. Grotius. *Avec les citations et les remarques de l'auteur même. Traduit par* P. L.(e) J(eune). *A Utrecht, chez* Guill. van de Water. 1692. 8°. Opgedragen „a mons. Jurieu". Fabricius t. a. p. spreekt van eene vert. van Le Jeune te Parijs in 1691, zich beroepende op „Baelii *Lexicon* in Grotius, nota G. *Bibl. universelle.* T. 22. p. 71, *Boeksaal van Europe.* A. 1693. p. 470, terwijl hij mede van eene te Utrecht gewaagt in 1692. 12°. Zie den Schrijver der *Manes* en Niceron t. XIX en XX. t. a. p. en den Navorscher t. a. p. Wanneer wij het getuigenis van Bayle nagaan, dan blijkt ons, dat hij alleen spreekt van twee Fransche vertalingen, waarvan de laatste te Utrecht in 1692; de andere was sedert lang verschenen, waarvan hij gezien heeft twee editiën, in 12°. en in 8°. In overeenstemming met Koecher moet waarschijnlijk deze laatstgenoemde vertaling als dezelfde beschouwd worden als die van Cor-

cellaeus, door ons sub c genoemd. Wellicht is er van deze overzetting, die in 1650 (?). 8°. uitgegeven werd, in 1691 eene in 12°. verschenen, en wordt deze door Fabricius bedoeld, doch verkeerdelijk op naam van Le Jeune gesteld. Zie ook Quérard t. a. p.

Van de vertaling van Le Jeune, die met bovengenoemden titel te Utrecht in 1692 voor 't eerst in 't licht kwam, verscheen eene tweede uitgave, *nouvelle édition augmentée de deux Dissertations de* M. Le Clerc, *qui ont rapport à la matière. A Amsterdam, chez* Elie Jacob Ledet *et* Comp. 1728. 8°., welke editie wij mochten raadplegen. Niceron spreekt mede van deze Amsterd. uitgave. — Over de vertaling van Le Jeune vgl. men Koecher t. a. p. cap. III. §. 8. Tevens vindt men daaromtrent in het „*Examen des défauts Théologiques, où l'on indique les moyens de les Réformer. T. I. Amsterd. chez* Meynard Uytwerf. 1744, *par* M. le P. Barre, *Genovéfain.* v. Barbur, *Dict. des Anon. in v. Examen.* p. 105" het volgende opgeteekend: „Grotius est si ménager de paroles, que par la peur d'en mettre d'inutiles, il n'emploie pas même les nécessaires. Il est si concis et si serré dans son Traité de la Vérité de la Religion Chrétienne, qu'on ne peut l'entendre sans suppléer à peu près ce qu'il a supprimé. Mr. Le Jeune qui en a fait une Traduction, s'est permis des libertés, qu'il a jugé nécessaires pour concevoir le texte de Grotius: il a ajouté quelques expressions, préférant la clarté à cette épargne des termes qui rend le sens d'un Auteur un peu obscur. Il a pris quelques détours pour dégager les phrases, et conserver le caractère de netteté propre à se faire entendre; et il a développé quelques pensées que Grotius avoit plutôt indiquées qu'expliquées. Si quelqu'un trouve à redire à cette liberté, il y en aura beaucoup plus qui la préfèreront à une retenue plus régulière, qui n'est d'aucune utilité."

e. Eene vertaling wordt vermeld in den *Journal des Scavans* a. 1724, num. III. p. 504; zij moet te Parijs uitgegeven zijn

in 1724 in 12°, en wordt aangeduid als de vijfde. „Il faut remarquer," wordt in genoemd *Journal* gezegd, „que c'est aujourdhui *pour la cinquième fois* qu'on le traduit en notre langue . . . . . Le Traducteur d'aujourdhui avoue qu'il n'avoit point lû cette Traduction (Paris Le Jeune) qui est *la quatrième*, quand il entrepit celle qu'il nous donne." Zie den Schrijver der *Manes* en Koecher t. a. p.

Bij Quérard vinden wij eene vertaling genoemd, getiteld: *Traité de la vérité de la rel. chrét.*, *trad. du Latin avec des remarques* (une préface sur l'ouvrage de Grotius, les traductions françaises qui avaient précédé, et la vie de l'auteur, par l'abbé Goujet). Paris. Lottin, 1727, in 12°. Nouv. édit. augm., 1754, 2 voll. in 12°. Zie ook Ebert en Niceron t. a. p. Wellicht is deze vertaling dezelfde als die in genoemd tijdschrift wordt opgegeven.

f. Ook wordt eene vertaling genoemd door Mottanus Vayerus in *Hexaemeron rustique*, p. 31. Zie Fabricius t. a. p. en Koecher, cap. III. §. 10 in nota.

3. In het Engelsch.

In deze taal is het „*Bewijs*" meer dan eenmaal overgebracht. De eerste vertaling is van Coventrius in 1636, waarvan de Groot zelf melding maakt. Vgl. *Epist.* sec. ser. 382. p. 863; 385. p. 864; 386. p. 865; 461. p. 883; prim. ser. 880. p. 387; 883, p. 389; 1234. p. 558; 1243. p. 564. Zie voorts Fabricius t. a. p.; Koecher t. a. p. cap. III. §. II. Vgl. ook Niceron.

Na deze eerste vertaling zijn er een aantal andere in het licht verschenen. Bij Robert Watt, t. a. p. vinden wij o. a. opgeteekend: „The English Translations are, Some Choice Discourses, extracted from his book, De Veritate Christianae Religionis; also his judgment in sundry points controverted: out of Latin, by Clement Barksdale; together with te Life of Grotius. Lond. 1652, 1653, 1658, 1669, 8°. In English. 1680, 8°. In English; *with a seventh book by* Le Clerc, *concerning what Christian Church we ought*

to join ourselves to. Lond. 1711, 8°. Hugo Grotius *on the Truth of Christianity; in six books, familiarly translated in to English, by* Spencer Madan, *Esq., of Trinity College, Cambridge.* Lond. 1782, 8°. 2d edition, 1813. *Truth of the Christian Religion; corrected and illustrated with Nothes, by* Mr. Le Clerc, *Translated by* Dr. John Clarke. Oxford› 1815, 8°." — Bij Lowndes t. a. p. worden de volgende uitgaven genoemd: *The Truth of the Christian Religion now translated in to English, with the addition of a Seventh Book by* Simon Patrick. Londr. 1680, 12°. A. Translation by Clement Barksdale, of which Several editions were printed, the fourth dated 1667. — *The Truth of the Christian Religion, in six Books, by* Hugo Grotius, *with Notes and a Seventh Book by* Mr. Le Clerc. *Done into English by* John Clarke, D. D. 12°. 1845, 3 s. 6 d. Numerous editions. — Grotius *de Veritate Religionis Christianae, with the Notes of the Authors, transl. in to English.* 1821. 12°. 6 s. — Hugo Grotius *on the Truth of Christianity; in six Books: translated in to English, by* Spencer Madan. Lond. 1782, 8°. 5 s. — Lond. 1814, 8°. Brockett, 7 s." Eindelijk wordt nog de reeds genoemde Eng. vertaling in verzen opgegeven.

Van de vertaling, door S. Patrick, Bisschop van Ely bezorgd, die daaraan een zevende boek tegen den Paus toevoegde, wordt ook gewag gemaakt bij Fabricius t. a. p., zoomede bij van Cattenburgh en Niceron t. a. p. Zie Koecher t. a. p.

Van de verklaring van Clarke hebben wij eene edit. London, printed for John and Paul Knapton, 1743 in 8o., geraadpleegd, getiteld: *The Truth of the Christian Religion. In six Books by* Hugo Grotius. *Corrected and illustrated with Notes, by* Mr. Le Clerc. *To which is added, a Seventh Book. — The Fourth Edition, with Additions. Done into English by* John Clarke, *D. D. Dean of Sarum.* Bij Rogge t. a. p. wordt eene latere vertaling genoemd: *The Truth of the Christian religion. In Six Books. By* H. Grotius.

Corrected and illustr. with notes by Mr. Le Clerc. *Transl. by* John Clarke *d. d. dean of saram. The sixth. edit.* Glasgow., *print. by* R. Urie. 1756. 8°.

Ebert t. a. p. is sober in zijne opgave, daar hij alleen de vertaling van Madan noemt, waarbij hij aanteekent: London, 1814. 8°. 12sh. Zeker de 2e uitgave.

In onzen tijd zijn er nog enkele vertalingen verschenen. In *The English Catalogue — comp. by* Sampson Low, London, 1864 worden opgegeven: *Truth of the christian Religion, by a* Cambridge Graduate, p. 810. Whittaker, 1856. 6 s. — Bij Clarke cr. 8°. Whittaker 1860. 3 s. — Bij Sedger 2nd. edit. 8°. 5 s. Whittaker. 1860. Vgl. nog *The London Catalogue of Books published in Great Britain* 1816 *to* 1851. London, Thomas Hodgson, 1851, in voce Grotius.

4. In het Zweedsch.

Het bestaan eener Zweedsche vertaling van 1637 is ontwijfelbaar. Zie Grotii *Epist.* 880. p. 387, sec. ser. 413. p. 873. Vgl. Niceron, Fabricius en Koecher t. a. p.

5. In het *Deensch.*

Eene Deensche vertaling is bezorgd door Thomas Bartholin. Koppenh. 1678. 12°. Vgl. de onbetwistbare getuigenissen bij Koecher t. a. p. cap. III. §. 16 in nota aangehaald. Ook Fabricius en Niceron maken daarvan gewag. Vgl. mede *De Navorscher.* Dl. XII. bl. 333, waarin mede van eene Hongaarsche vertaling, Marburg, 1734 wordt gesproken.

6. In het Grieksch.

Naar het schijnt, is deze vertaling wel vervaardigd; Grotii *Epist.* 883. p. 389, maar niet uitgegeven. *Epist.* sec. ser. 409. p. 872.

7. In het Nederlandsch.

Ofschoon de Groot zich steeds tegen de vertalingen van zijn Latijnsche werk in de Nederl. taal verklaard had, („cum librorum illorum de verit. relig. christ. versio ex Belgico sit

sumta, ex isto latino in Belgicum transfundi mihi non placeat." *Epist.* sec. ser. 512. p. 903), werden er toch onderscheidene in het licht gegeven.

a. Eene vertaling, naar het schijnt de oudste, wordt genoemd in de *Voorr. van den Verduytser van* Jo. Andreas, *de verwoesting der Mahomed. Religie*, enz. Amst. 1651 (in de Bibliotheek van de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden aanwezig. *Catal.* Dl. II. bl. 449), en is getiteld: Hugo de Groot, *Waarheid der Christelijke religie*, *verduyst van* Nic. Borremans, *Remonstr. predikant*, *bij den eerwaarden en konstrijken musikant*, Corn. Janssen de Leeuw, te Amst., gedrukt omstreeks 1650.

b. Eene tweede vertaling is gedrukt in 1653. 12⁰., getiteld: Hugo de Groot, *Van de waerheyt der Christelijke Godtsdienst*, *Wt het Latijn vert. door* J. D. Volder. *Amst. bij* Rieuwerts. Zie Fred. Muller's *Catal.* bl. 129 n⁰. 2482 en *Suppl.* bl. 74 n°. 697.

c. Van de Latijnsche uitgave van het „*Bewijs*" met aanteekeningen is mede eene vertaling verschenen: Hugo de Groot *voor de waerheyt des Christel. godsdiensts. Op nieuws vert.*, *en daer by gevoegt alle desselfs aenteeck. Tot noch toe noyt in nederd. gedruckt. Te Haerl.*, *gedr. by* Abr. Casteleyn. 1667. 8°. Met kort voorw. van den vertaler. Vgl. Niceron en Rogge t. a. p.

d. Eene vertaling van J. Oudaen Fransz., waarvan onderscheidene editiën zijn uitgegeven. In welk jaar de eerste druk is verschenen, hebben wij niet kunnen nagaan. De tweede is van 1686, 8⁰. getiteld: H. de Groot, *Van de waarheid des Chr. godsdiensts*, *vervat in zes boeken. Uyt het Lat. vert.; met byvoeginge van alle deszelfs Aanteekeningen. In dezen tweeden druk naukeurig nagezien*, *op veel plaatsen merkelijk geholpen en doorgaans in alle de aangetrokke vaarzen met een zachter leidinge bevalliger gemaakt*: *door* Joachim Oudaan Fransz. *Althans met een Zevende Boek vermeerdert*, *in het Eng. geschreven door* Dr. Simon Patrik,

tegenw. Bisschop van Ely, nu eerst in t Neerduits overgezet. Tot Rotterdam, bij Barent Bos. Met titelprent, bladwijzer, gedichten van J. Oudaen en K. Brandt en opdracht van Bos aan H. en J. de Groot. In 1693, 8°. verscheen, eveneens te Rott. bij B. Bos de derde druk, geheel gelijk aan de vorige. De vierde druk is ons niet ter hand gekomen, wel den vijfden, *op nieuws verm. met de aanmerk., en twee redeneringen van* J. de Clerk. *t' Amst., by* Pieter Visser *en* Ev. Visscher 1728. 8°. Met opdracht der uitgevers aan Ed. Feitama. „*De Redeneringen*" van Cler. handelen over *De keur die men uit verschillende gevoelens der Christenen heeft te doen* en *Tegen de onverschilligheid der godsdiensten.*

Vgl. hierbij nog Koecher t. a. p. cap. III § 16.

B. In Oostersche talen.

Hieromtrent verwijzen wij den lezer naar het meergemeld opstel van wijlen den Hoogleeraar H. C. Millies. Men vgl. nog, zoo men wil, J. H. Zenker, *Bibliotheca Orientalis. Manuel de bibliographie orient.* Leipzig 1846 en 1861, T. I. p. 194. N°. 1588—1591, T. II, p. 99. N°. 1341; Schnurrer, *Bibl. arabica.* Halae 1811. p. 250. N°. 254, p. 277. N°. 280 en 281, p. 281. N°. 283; *Biblioth. de M.* le baron Silvestre de Sacy, Paris 1842, p. 89. N°. 438.

Ten onrechte schrijft wijlen de hoogl. Millies, dat het eenige hem bekende exemplaar der Arabische vertaling hier te lande zich bevindt in de boekerij der Leidsche Hoogeschool. In de Kon. Bibliotheek berust mede een exemplaar, doch geheel op zich zelf, zonder het andere stuk, waarvan de Hoogleeraar melding maakt. Nergens worden plaats, jaar of auteur vermeld.

NALEZING.

Blz.	23	regel	11	*bragt*, lees: *bracht.*
„	65	„	1	1619, lees: 1618.
„	74	„	5 v. o.	*antwoorden*, lees: *antwoordden.*
„	241	„	4 v. o.	*en eindelijk wordt daaraan op het voorbeeld van Jezus zelven en zijne Apostelen*, enz. lees: *en eindelijk wordt daaraan, in afwijking van het voorbeeld van Jezus zelven en zijne Apostelen*, enz.

Hier verder te wijzen op enkele fouten, die den zin niet storen, achten wij niet noodig. De lezer houde ze ons welwillend ten goede.

Stoom-snelpersdruk van J. van Boekhoven.